

A Reciti konferenciakötetek (Rekonf) a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének könyvsorozata. Az Intézet által szervezett konferenciák, tudományos tanácskozások anyagát jelenteti meg szerkesztett tanulmánykötetek formájában. Legfőbb célja, hogy a szövegértelmezés módszertanának különböző korszakokat érintő változatait szemléltesse.

Adomány, díj, jutalom, segély

Adomány, díj, jutalom, segély

A mecenatúra színeváltozásai
az irodalomtörténetben

Szerkesztette
KOLLÁR ZSUZSANNA
és HITES SÁNDOR

A kötet tanulmányai a kora újkortól a 19. század végéig terjedő időszakban vizsgálják a kulturális mecenatúra egyéni és társadalmi gyakorlatait, ezek reflexióját, illetve támogatás és piac viszonyát a rendi és a polgári nyilvánosságban.

Adomány, díj, jutalom, segély

Reciti konferenciakötetek · 19

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Adomány, díj, jutalom, segély

A mecenatúra színeváltozásai
az irodalomtörténetben

Szerkesztette

KOLLÁR ZSUZSANNA és HITES SÁNDOR

reciti
Budapest
2022

A kötet megjelenését a „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
MTA Lendület Kutatócsoport,
valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete
támogatta

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A borítón Harold Copping illusztrációja a *Character Sketches from Dickens* (London: Raphael Tuck, 1924) című kiadványból a kényszeresen jótékonykodó Cheeryble testvéreket ábrázolja Dickens *The Life and Adventures of Nicholas Nickleby* című 1839-es regényéből (forrás: alamy.com)

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 615 6255 57 0

978 615 6255 58 7 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó (<i>Hites Sándor – Kollár Zsuzsanna</i>)	7
PESTI BRIGITTA	
A 17. századi magyar irodalom mecenatúrájának felekezeti és társadalmi kérdései	11
FÓRIZS GERGELY	
Áttűnések Politikai és filozófiai szimbolika Berzsenyi császárverseiben	31
HERMANN ZOLTÁN	
Haydn <i>Teremtésének</i> előadása 1800. március 8-án, Budán	65
TÓTH KÁLMÁN	
A mecenatúra mint hazafias kötelesség Cserey Farkas művészet- és tudománypártoló tevékenységének eszméletörténeti háttere	75
HITES SÁNDOR	
A mecenatúra ellen Sir Walter Scott az írói jutalmakról és az irodalmi piacról	87
T. SZABÓ LEVENTE	
A magyar irodalmi-színházi filantrokapitalizmus kezdetei a 19. század közepén	109

PATONAI ANIKÓ ÁGNES

Az irodalom pártolás mint női szerep és mint a jótékonyosság
egyik fajtája Kánya Emília *Százszorszépek* című cikksorozatában 137

CSÁSZTVAY TÜNDE

Mennyi az annyi – és kinek?

Új szereplő a vékonydongájú irodalmi mecenatúratérben 155

SZABÓ-REZNEK ESZTER

Az ajándékozás formái Jókai Mór félszázados írói jubileumán 179

Névmutató 193

A kötet szerzői 203

Előszó

1803. január 24-én Kazinczy levelet ír gr. Széchényi Ferencnek, melyben arra kéri, hogy az előző évben a nemzetnek ajándékozott könyvtára katalógusából – melynek köteteit, mint Kazinczynak tudomására jutott, „Excellentiád (...) ingyen osztogatja” – méltóztassék a gróf „egy nyomtatvánnyal engemet is megajándékozni”. Indoklásul hozzáteszi, hogy „az Istenség”, melynek Széchényi „ilyen szép áldozatot nyújt”, Kazinczynak szintén „Istensége”, s mivel maga is gyakran áldoz neki, úgy érzi: „nem vagyok méltatlan hazafiúi felsegállításra”.¹ Kazinczy kérése kellően alázatos, de egyúttal nagyon merész is, hiszen szinte egyenrangú felek közt indítványoz cserét. Azt sugallja, hogy mivel az irodalmi vagy tudományos munkásság maga is áldozat, ezért összemérhető a nagy adakozók tetteivel, s becserélhető azok pénzbeli vagy tárgyi adományaira.

A nemzeti kultúra létrehozásában és fenntartásában alapvető szerepet töltek be az efféle ajándékozási, jutalmazási rítusok. S míg a fenti példában az írói alkotást és annak mecénási segélyezését még el lehetett képzelni egyazon áldozat-ökönómia elemeiként, a kulturális piac kiépülésével és az irodalom áruvá válásával a támogatás olyan új formái nyertek teret, amelyek egyre inkább éppen e piac saját, haszonelvű jutalmazási rendszerének az ellentételezését szolgálták.

A 2019 nyarán a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében alakult *A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana* Lendület-kutatócsoport az irodalom társadalmi létének anyagi-gazdasági feltételeire és ezek reflexiójára irányuló hazai vizsgálatokat igyekszik rendszerszerűvé ten-

1 Kazinczy Ferenc Széchényi Ferencnek, 1803. jan. 24., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 23:63.

ni, illetve új szempontokkal bővíteni.² Egyik kiemelt kutatási területünk annak vizsgálata, hogy a hosszú 19. században miként változott az irodalom létrehozásának, forgalmazásának és fogyasztásának a finanszírozása. Ennek fontos eleme a mecénatúra szerepének átalakulása. A 2021. június 10–11-én (a járványügyi korlátozások miatt online formában) megrendezett *Ajándék, adomány, díj, ösztöndíj, segély. A mecénatúra színeváltozásai az irodalomtörténetben* című tanácskozásunkon arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen erkölcsi, politikai, teológiai és esztétikai eszmék és célok jegyében, illetve milyen szervezeti és pénzügyi formákban folyt az irodalmi és művészeti alkotás egyéni, közösségi és állami támogatása.³ A konferencia meghirdetésekor elsősorban irodalomtörténeti előadásokra számítottunk, de a rendezvény éppen azt bizonyította, hogy e kérdéskör vizsgálatakor nem kerülhetők meg a zene-, színház- és művészettörténeti vonatkozások.

A konferencián elhangzott 12 előadásból 9 kapott helyet a kötetben. A nyitótanulmányban Pesti Brigitta a kora újkori magyarországi irodalom-patronáció alapszerkezetébe ad bepillantást a társadalmi és a felekezeti megoszlás szempontjából. Az ezt követő három tanulmány, Fórizs Gergely, Hermann Zoltán és Tóth Kálmán írásai, a későrendiség időszakában vizsgálják a főúri művészet- és tudománypártolás gyakorlatát és nyilvánosságbeli reflexióját, ünneplését és önünneplését, kritikáját és önkritikáját, hol a támogatottak, hol a támogatók szempontjából. Hites Sándor elemzése Walter Scott munkássága kapcsán azt mutatja be, hogy a már kiépült irodalmi piacra miként lehetett – éppen az uralkodói mecénatúrával szemben – az alkotói autonómia és a méltányos értékelés zálogaként tekinteni. T. Szabó Levente és Patonai Anikó Ágnes tanulmányai azt vizsgálják, hogy a századközépen miként lesz a jótékonyság irodalmi és irodalomkritikai témává, miként vesz részt a művészet ennek össztársadalmi érzületté alakításában, illetve miként válik az alkotói szerepkörök egyikévé az adakozás. Császtvay Tünde írása annak felmérésére tesz úttörő kísérletet, hogy a kiegyezés után kiépülő modern magyar államszervezetben milyen súllyal jelenik meg a mecénatúra egy addig nem létező (de ma természetesnek tekintett) formája, nevezetesen az állami kultúrafinanszírozás. Szabó-Reznek Eszter ugyanebben a politika- és társadalom-

2 A kutatócsoport tagjairól, céljairól és eddigi eredményeiről lásd honlapunkat: <https://polecolit.abtk.hu/>

3 A kérdést a fonákjáról (vagyis a mecénatúrától való alkotói függetlenedés szempontjából) közelítette meg a Kutatócsoport 2021-es konferenciái közül az *Írói gazdálkodások a 19–20. században: Vállalkozás és befektetés Kazinczytól Jókaiig és tovább* című tanácskozásunk, amely azt vizsgálta, hogy az írói hivatás kikülönülésével és az irodalmi piac kiépülésével milyen stratégiák mentén vált maga az irodalmi alkotás gazdálkodási tevékenységgé. A konferencia anyaga azóta megjelent a *Studia Litteraria* 2021/3–4. duplaszámában, Bodrogi Ferenc Máté, Hites Sándor és Orbán László szerkesztésében. Letölthető itt: <https://ojs.lib.unideb.hu/studia/issue/view/704>

történeti közegben vizsgál egy emlékezetes jutalmazási ceremóniát, a Jókai-jubileum rituáléiban mutatva meg a jelképes és az anyagi ajándékozás kettős és kétirányú, az író és a nemzeti közösség közti kölcsönösségben bontakozó mozgását.

A kötet témái tehát a kora újkortól a 19. század végéig terjednek. Ebben az időmetszetben jól vizsgálható, hogy miként változnak a kultúrafinanszírozás motívációi, illetve az adományozók és az adományozottak elvárásai a rendi és a polgári nyilvánosságban, mennyiben áll fenn folytonosság az egyéni mecenatúra főúri és filantrokapitalista gyakorlata között, az egyes támogatási rendszerek és formák miként egészítik ki egymást vagy éppen miként versengenek egymással, illetve hogy a műpártolás miként válik egyéni kegyből osztálytársadalmi és bürokratikus gyakorlattá, amely immár magába emeli, akár egy üzleti befektetés esetében, az átláthatóság, a számonkérhetőség és a megtérülés kívánalmait.

Kötetünk talán legfontosabb tanulsága az lehet, hogy az irodalmi és művészi alkotás piacosodásával a mecenatúra intézménye nem visszaszorul, hanem éppen soggal kiterjed és differenciálódik. E folyamatok vizsgálata hozzásegíthet annak mélyebb megértéséhez, hogy a szerzés és a felhalmozás mellett az adás- és tékozlás-elvű ökonómiák milyen meghatározóan formálták, s formálják ma is, a modern társadalmak önszemléletét.

2022. október

Hites Sándor – Kollár Zsuzsanna

A 17. századi magyar irodalom mecenatúrájának felekezeti és társadalmi kérdései

Bevezetés

A 17. század első fele alapvető változásokat hozott a hazai nyomtatott kultúrában: rendkívüli módon megnőtt a nyomtatványok száma és ezen belül egyre nagyobb teret nyert a magyar nyelvű kiadványok aránya. A magyar nyelvű könyvkiadás gyors fejlődése az irodalmi mecenatúra széles körű társadalmi elterjedését is magával hozta. A korábban szinte kizárólagosan csak az arisztokrácia és a papság felső rétegére jellemző művészeti és irodalmi patronátus egyre jelentősebb szerepet kapott a közép- és kismemesség körében is, sőt egyre gyakrabban találkozhatunk polgári támogatói körökkel is. A könyvkiadási támogatás létrejöttének módja is megváltozik: a művészeti és irodalmi mecenatúra a társadalmi reprezentáció fontos eleme lett, egyes kiadványok létrejöttének, illetve megjelenésének támogatása – különösen a magyar nyelvű kegyességi kiadványok esetében – egyre inkább a patrónusok önálló igényeként jelentkezik.

Tanulmányomban ennek a jelenségnek a hátterét szeretném bemutatni: egy, a 17. század első felének magyar irodalmát egészében és a század közepének könyvtermését részben áttekintő forráskutatás eredményeiből kiindulva,¹ a korszak irodalmi mecenatúrájának társadalmi és felekezeti vonatkozásairól szeretnék tehát átfogó és a közép-európai irodalomra való kitekintéssel nemzetközi kontextus-

1 PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében* (Budapest–Eger: Kossuth, 2013); PESTI Brigitta, „Nők szerepe és jelentősége a 17. századi könyvkiadás mecenatúrájában”, in *A női kommunikáció kultúrtörténete*, szerk. SÍPOS Balázs és KRÁSZ Lilla, 138–156 (Budapest: Napvilág, 2019); PESTI Brigitta, „Weibliche Literaturpatronage in Ungarn im 17. Jahrhundert”, in *Medien, Orte, Rituale: Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation im Königreich Ungarn*, Hg. Lilla KRÁSZ, Brigitta PESTI und Andrea SEIDLER, 65–82 (Wien: Praesens, 2020).

ban is értelmezhető képet adni. Mindeközben azon kérdésekre keresem a választ, hogy egyes felekezetek, társadalmi és lokális csoportok milyen patrónusi hagyományokkal rendelkeztek, mit, hogyan és miért támogattak.

A 17. századi irodalmi mecenatúra alapvető jellemzői

A korszak magyar nyelvű irodalmának támogatási szokásait európai kontextusban vizsgálva feltűnik néhány jelenség, amelyre érdemes külön figyelmet fordítani. Az első a nyugat-európai irodalom esetében határozottan jellemző intézményes támogatók rendkívül alacsony száma. Míg a nemzetközi szakirodalom – a kortárs francia, olasz és német patrónusi rendszerre vonatkozóan² – az intézményes, azaz különböző társadalmi, földrajzi vagy egyházi csoportokhoz köthető támogatások sokaságáról számol be, addig a 17. század első felének magyarországi mecenatúrájából szinte teljes egészében hiányoznak a különböző iskolák, gyülekezetek, városok, polgári olvasóköri stb., amelyek a nyugat-európai gyakorlatban a lokálisan hozzájuk kapcsolódó, sok esetben akár körükük szerveződő írók megélhetését biztosítják, kiadványaik megjelenését támogatják.

A nemzetközi szakirodalom alapján elmondható, hogy az intézményes mecenatúra tipikus esete a városi tanács művészetpártolása, amelynek keretében hagyományosan a helyi szerzők megélhetésének támogatását biztosították. Ilyen példa a magyarországi gyakorlatból is ismert, előfordulása ugyanakkor rendkívül rit-

- 2 Többek között: Joachim BUMKE, *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150–1300* (München: Beck, 1979); Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz: Kultúra és társadalom Itáliában* (Budapest: Osiris, 1999); Elizabeth EVENDEN, *Patents, pictures and patronage: John Day and the Tudor book trade* (Aldershot, Hampshire: Ashgate, 2008); Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox* (Toronto: University Toronto Press, 2007); Dustin GRIFFIN, *Literary patronage in England 1650–1800* (Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press, 1996); Sharon KETTERING, *Patronage in sixteenth- and seventeenth-century France* (Aldershot: Routledge, 2002); Wolfgang LEINER, *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1965); Karin Jutta MACHARDY, *War, religion and court patronage in Habsburg Austria: The social and cultural dimensions of political interaction, 1521–1622* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2003); Marco NEUMAIER, „Milch, Honig und Nektar fließen in Strömen”: *Die Patronage von Bildung und Gelehrsamkeit im England der frühen und mittleren Tudorzeit* (Berlin: LIT Verlag, 2012); Karl SCHOTTENLOHER, *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts, Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Heft 76/77* (Münster: Aschendorff, 1953); Gabriele SCHRAMM, *Widmung, Leser und Drama: Untersuchungen zu Form- und Funktionwandel der Buchwidmung im 17. und 18. Jahrhundert* (Hamburg: Dr. Kovač, 2003).

ka. Az 1600 és 1655 közötti időszakban egy-egy kiadvány támogatását biztosította Beregszász (RMNy III. 2262), Eperjes (RMNy III. 1439), Kolos (RMNy II. 1617), Kolozsvár (RMNy II. 1477), Nagyszombat (RMNy III. 1658) és Szikszó városi tanácsa (RMNy III. 2401), valamint Bihar (RMNy III. 1351), Sáros (RMNy III. 2095) és Ugocsa vármegye (RMNy III. 2450) tanácsai. Ennél valamennyivel szélesebb (de még mindig meglehetősen korlátozott) patrónusi kört tudott magáénak Debrecen és Kassa városa. Kassa példája kevésbé érdekes, hiszen itt négy támogatott kiadványból három esetében kalendáriumról van szó, amely feltehetően a nyomdász alkalmi támogatását jelenti.³ Debrecen városának esete ugyanakkor mindenképpen figyelemre méltó, a tanács kalendáriumok kiadása mellett ugyanis több református szerzőt is támogatott. Így jelenhetett meg Medgyesi Pál *Szent Ágoston vallása* című református vitairata, Komáromi Csipkés György református tanításai és Margitai Péter prédikációskönyvének két kiadása is.⁴ Valamennyi szerző kapcsán tipikus lokális mecénatúráról van szó: helyi szerzők peregrinációjának (ahogy Komáromi Csipkés fogalmaz: „az Kegyelmetek atyai adakozása és jó akarata által ez idegen országokban nem csak elindultam, hanem Isten vezérléséből el is jutottam”⁵), illetve prédikatori munkásságának hosszabb-rövidebb támogatásáról:

Mikor pedig arról gondolkodnám, kinek kellene ez rövid tanításokat ajánlanom, juta eszemben, hogy ez itt való böcsületes Tanács, ezt éntőlem nem csak megérdemli, hanem méltán ugyan meg is kívánhatja imez következő okokért: I. Mert ez itt való keresztén gyülekezetben prédikáltam én ezeket ez elmúlt napokban.⁶

Az intézményes mecénatúra hiánya még feltűnőbb, ha az egyházi támogatókat is vizsgáljuk. A magyarországi nyomtatványok támogatói közül ez a csoport, tehát a valamilyen módon az egyházhoz köthető (egyéni vagy csoportos) mecénatúra is meglehetősen alul reprezentált, a nyomtatványanyag teljes támogatói számának mindössze kb. 10 százalékát teszi ki, miközben a vallási, egyházi kiadványok

3 RMNy II. 1096, 1034, 1134 és 1309.

4 MEDGYESI Pál, *Szent Ágoston vallása* (Debrecen, 1632) RMNy II. 1525; KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Az keresztény isteni tudománynak jeles móddal úgy elkészítettett rövid summája* (Utrecht, 1653) RMNy III. 2498; MARGITAI Péter, *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázatja* (Debrecen, 1616 és 1624) RMNy II. 1108 és RMNy II. 1301.

5 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Az keresztény isteni tudománynak jeles móddal úgy elkészítettett rövid summája* (Utrecht, 1653), (:)2^r, RMNy III. 2498.

6 MARGITAI Péter, *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázatja* (Debrecen: 1624), számozatlan (6^{r-v}) RMNy II. 1300.

ennél jóval magasabb arányban vannak jelen. Elmondható ugyanis, hogy míg a nyugat-európai (főként francia és német) könyvkiadásban a 17. századra már meghatározó teret nyer a világi irodalom, addig Magyarországon a könyvnyomtatás korábbi szakaszára jellemző emelkedő világi tendencia is visszaszorulni látszik: visszaesik a szépirodalmi, tudományos kiadványok száma, és újból határozott többségbe kerül az egyházi, főként kegyességi könyvkiadás. A mindennapi vallásgyakorlás célját szolgáló kegyességi műfajok csoportja valamennyi felekezetben egészen a 17. század végéig meghatározza, az anyanyelvű kiadványok területén pedig gyakorlatilag kizárólagosan uralja a könyvkiadást.

A vallási és egyházi kiadványok területén megfigyelhető „szellemi és intellektuális pezsgés”⁷ ugyanakkor nem jár együtt sem a könyvkiadás, sem pedig egyes szerzők egyházi forrású egyéni vagy intézményes támogatásának erősödésével vagy egyáltalán annak megjelenésével. Magyarországon az egyházi mecénatúra jelenléte – tulajdonképpen a kezdetektől feltehetően egészen a könyvkiadás ilyen formájú támogatásának megszűnéséig – csupán elszórtan jellemző, és sem a latin, sem pedig az anyanyelvi könyvkiadásban nem tölt be kiemelkedő szerepet.

Az 1600 és 1655 közötti kiadványirodalomban mindössze 20 olyan nyomtatványt találunk – hozzávetőlegesen egyforma arányban katolikus és református kiadványokat –, amelyet egyéni, az egyház körei közül kikerülő mecénások támogattak. A támogatások többsége, jellemzően a főként alacsonyabb rangú (a papság vagy éppen a gyülekezet tagjai közül kikerülő) támogatók esetében alkalmi jellegű, azaz csupán egy-egy kiadványra vonatkozik. Egyéni egyházi mecénások között mindössze két kiemelkedő személyiség van, mindkettő magas rangú egyházi tisztviselő: Forgács Ferenc esztergomi érsek, Pázmány Péter mecénása, több kiadványának támogatója,⁸ illetve maga Pázmány Péter, akit Lépes Bálint, Veresmarti Mihály és Káldi György⁹ is az egyház, az egyházi iskolák és saját bőkezű patrónusaként emleget:

Gondolkodván pedig arról, közönséges szokás szerént kinek kellene az első részét ajánlanom, Szent Pálnak előhozott mondása, csak nem kézen fogva vezetett Nagyságodhoz, és

7 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655* (Budapest: Universitas, 2008), 24.

8 PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére* (Nagyszombat: 1603) RMNy II. 905; PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinci Péter Tükörében megmutatott Pázmány Péter* (Pozsony, 1614) RMNy II. 1078.

9 LÉPES Bálint, *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükör* (Prága, 1617), RMNy II. 1146; KÁLDI György, *Az vasárnapokra való prédikációknak első része* (Pozsony, 1631) RMNy II. 1509; VERESMARTI Mihály, *Intő s tanító levél* (Szeben: 1639) RMNy III. 1788.

arra intett, hogy a szőlőnek zengéjével annak fő gazdájának és plantálójának kedveskedjem. De ha ez nem lött volna is, más jeles okokból kívántatott [...], hogy e kicsiny munkámat a Nagyságod böcsületes neve alatt ereszteném ki. [...] Másodszor: nyilván vannak a seminariumok, melyeket magad költségével fundáltál, mind az egyházi rendnek tudós és Istenfélő emberekkel való gyarapodására, s mind a nemes ifiaknak a szép tudományokban és az igaz hittel együtt a jó erkölcsökben való felnevelésére. [...] Harmadszor: nyilván vannak a templomoknak mind megújítási s mind fundamentomból való felépítési.¹⁰

A teljes vizsgált nyomtatványanyagot tekintve megállapítható, hogy csupán egyetlen műfaj, nevezetesen a katolikus vitairatok esetében jellemző, hogy ezek dedikációkban is megnevezett költségviselői – a teljes nyomtatványanyagban domináns tendenciával szemben – nem egyéni, világi patrónusok, hanem legtöbb esetben az egyház, illetve valamely egyházi előjáró. Ilyen példa az említett Forgách Ferenc és Pázmány Péter mellett még Pethe Márton kalocsai érsek.¹¹ A korszak teljes magyarországi katolikus vitairódmát tekintve (beleértve az idegen nyelvű kiadványokat is) mindössze három olyan esetet ismerünk, amelyben katolikus szerző világi patrónusnak ajánlja fel a vitairatát,¹² ebből két magyar nyelvű kiadvány van, amelyek támogatója Eszterházy Miklós és Pethe György.

Határozottan állítható tehát, hogy a magyar nyelvű kegyességi irodalom lendületes térnyerése nem hozza magával az egyházi támogatók nagyszámú megjelenését. Ezzel szemben viszont minden bizonnyal szorosan összefügg egy új, társadalmilag meglehetősen széles körű női olvasóközönség kialakulásával, amely nemcsak befogadóként van jelen, de a magyar nyelvű épületes irodalom támogatásában is fontos szerepet vállal.

A női patrónusok jelenléte a hangsúlyozottan magyar nyelvű, elsősorban a kegyességi irodalom műfajkörébe tartozó írások elkészítésének és kiadásának támogatása terén fokozatosan erősödő. A 1600 és 1655 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványanyag pretextusai minden ötödik esetben, összesen 62 kiadvány esetében női támogatót szólítanak meg, amely tendencia az újabb kutatásaim szerint a század második felében is folytatódik. Az 1656 és 1670 közötti 15

10 KÁLDI György, *Az vasárnapokra való prédikációknak első része*, [Ajánlólevél] *Az szentséges római Anyaszentegyház kardináljának, Pázmány Péternek* (Pozsony, 1631), j–j^o, RMNy II. 1509.

11 PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonsága* (Graz, 1605) RMNy II. 933.

12 BALÁSFÍ Tamás, *Csepregi iskola* (Pozsony, 1616) RMNy II. 1116; BALÁSFÍ Tamás, *Epinicia Benedicto Nagi* (Pozsony, 1616) RMNy II. 1118 és Matthias FABER, *Vindex vindiciarum acatholicae doctrinae circa materiam de justificatione* (Nagyszombat, 1649) RMNy III. 2279. Ez utóbbi latin nyelvű nyomtatványban található. Vö. PESTI, *Dedikáció és mecénatúra...*, 177–181.

évben megjelent nyomtatványok (az RMNy idevágó IV. kötete értelmében összesen mintegy 1060 kiadvány) átfogó irodalomszociológiai, támogatástörténeti szempontú, a korábbi 50 év forráskorpuszának áttekintéséhez hasonló módszerrel feldolgozása ugyan még várat magára, ugyanakkor a feltételezhető női mecénások csoportjának összesítését és elemzését már elvégeztem.¹³ Eszerint a női címzetthez szóló ajánlások száma 44, ezen kiadványok legnagyobb részében valamilyen szintű támogatás feltételezhető. Amennyiben a teljes könyvanyag műfaji, nyelvi és támogatástörténeti jellemzőinek megállapításával kapcsolatban a korábbi 50 év (tehát az RMNy II. és III., az 1601 és 1655 közötti könyvtermést feldolgozó köteteinek) könyvészeti adataiból indulunk ki, akkor feltételezhetjük, hogy a magyar nyelvű kiadványok női patrónusainak aránya a 17. század harmadik negyedében is hozzávetőlegesen 15–20 százalék.

Sajnálatos módon a nemzetközi szakirodalomból nem ismert nagy, korszakokon átívelő, átfogó elemzés a női mecenatúra jelentőségéről és az irodalomtámogatás rendszerében, történetében betöltött szerepéről, így nemzetközi összehasonlító vizsgálatra nincs mód. Jelen kutatás eredményeinek kontextualizálása céljából ugyanakkor megvizsgáltam az 1600 és 1660 között Bécsben megjelent nyomtatványok patrónusra vonatkozó adatait.¹⁴ Az összesen hozzávetőlegesen 190 dedikációval rendelkező, döntő többségben latin és német nyelvű nyomtatványból mindössze 10 kiadvány szólít meg női címzettet. Az összehasonlító kutatás első eredményei alapján megállapítható, hogy a 17. század első felének magyarországi kiadványaihoz kapcsolódó női mecenatúra aránya jóval magasabb a bécsi kiadványok esetében tapasztaltnál. Feltűnő jelenség továbbá, hogy a bécsi kiadványok patrónusi rendszere társadalmi szempontból sokkal egyoldalúbb: a kismemesi vagy polgári mecénák jelenléte teljesen hiányzik, ezekben a csoportokban nőt egyáltalán nem találunk.

Biztosan kijelenthető tehát – s ezt a nemzetközi összehasonlító kutatások első eredményei is tükrözik –, hogy a szépirodalom funkcióját betöltő kegyességi irodalom támogatása a 17. századi Magyarországon nem csupán férfiúi kiváltság. A magyar nyelvű kiadványok megjelenésének támogatása a nagyszámú női mecénás saját igényként jelentkezett, és ahogy azt a későbbiekben részletezem, mind társadalmi, mind felekezeti határoktól függetlenül rendkívül széles körben vált általánossá.

13 Vö. PESTI, „Nők szerepe...”, 138–156; PESTI, „Weibliche Literaturpatronage...”, 65–82.

14 A kutatás első eredményeinek megjelenése várhatóan: Brigitta PESTI und Lilla KRÁSZ, Hg., *Die Frau als Gönnerin. Kulturvermittlung, Repräsentation und (weibliche) Fördernetzwerke in Habsburger Gebieten der Frühen Neuzeit* (Wien: Praesens, 2023).

A főnemesi mecénatúra felekezeti és társadalmi kérdései

A 17. századi magyar nyelvű irodalom támogatóinak egyes társadalmi csoportokon belüli felekezeti eloszlása – különösen a korábbi hazai és a rendelkezésre álló nemzetközi kutatások kontextusában – rendkívül érdekes jelenségeket mutat. A fejedelmi mecénatúra jelentőségét talán nem szükséges részletezni: valamennyi korszakban meghatározó a mindenkori uralkodók szerepe a művészetpártolás területén, ugyanakkor megfigyelhető, hogy az idő előrehaladtával, a nyomtatott irodalom fellendülésével és a szélesebb olvasóközönség kialakulásával párhuzamosan az uralkodóosztály szerepe a nyomtatványirodalom- és művészetek támogatásában egyre inkább háttérbe szorul. Helyét elsősorban a fő- és középnemesi réteg veszi át, akik – a Magyarországon hagyományosan a református valláshoz tartozó fejedelmi réteggel szemben – valamennyi felekezeti csoportban jelen vannak és hozzájuk hasonlóan nem csupán egy-egy kiadvány megjelenésének alkalmi mecénásai, de sok esetben egyes szerzők hosszú távú, rendszeres – azok taníttatására, peregrinációjára, kiadványainak megjelenésére és általános megélhetésére vonatkozó – támogatását is biztosítják.

A 17. század irodalomtámogatásának gyakorlatában tehát a főnemesek felekezeti szempontból meglehetősen vegyes csoportja a világi, egyéni patrónusok legmeghatározóbb eleme, amely összesen 94 magyar nyelvű kiadvány támogatásával a teljes (mecénási támogatással megjelent) nyomtatványirodalom mintegy felének megjelenését biztosítja. A csoportban kiegyenlített ugyan a katolikus, református és evangélikus mecénások aránya, viszont a református patrónusokkal szemben, ahol személyenként egy-két támogatott kiadvány a jellemző, az evangélikusok és katolikusok esetében – főként a férfiaknál – csupán néhány kiemelkedő személyiség köré gyűlik össze a támogatottak legjelentősebb része.

A katolikusok legmeghatározóbb mecénásai: Eszterházy Miklós, Batthyány Ádám, valamint Forgách Zsigmond együtt a teljes főúri katolikus mecénatúrát lefedik. A galáthai gróf, Eszterházy Miklós nádor patrónusi tevékenysége főként katolikus kegyességi munkák és vitairatok,¹⁵ valamint kalendáriumok¹⁶ támogatására terjedt ki. Felesége, Bedegi Nyáry Krisztina – akiről a későbbiekben még szó esik – hozzá hasonlóan a kor kulturális mecénatúrájának ismert alakja.

15 BALÁSFÍ, *Csepregi iskola* (1616) RMNy II. 1116; KÁLDI György, *Az innepekre való prédikációknak első része* (Pozsony, 1631) RMNy II. 1510; TASI Gáspár, *Elménknak Istenben fölmeneteléről* (Bécs, 1639) RMNy III. 1761.

16 Pápa, 1627 (RMNy III. 1398); Tejfalú, 1638 (RMNy III. 1750).

Batthyány Ádám dunántúli főkapitány, aki Vas megye főispánja, később horvát bán és országbíró is volt, szintén fontos támogatója a katolikus kiadványoknak. Patrónusi tevékenysége kapcsán Kovács Sándor Iván kiemeli a főkapitányhoz és házastársához, Aurora Catharina Formentini asszonyhoz írott udvarló verseket.¹⁷ Batthyány Ádám mecénási erényei azonban nem merülnek ki Aranyasy Isván vagy Kálai Kopasz Pál patronálásában. A főúr segítségével jelent meg Veresmarti Mihály *Tanácskozás* című vitairata,¹⁸ és Kéri Sámuel *Keresztyén Seneca* című tanítása is.¹⁹ Batthyány ezek mellett két, a feleségét búcsúztató gyászbeszédet is kiadatott, Malomfalvai Gergely *Halottas prédikációját*,²⁰ és Földi Ferenc gyászbeszédét, ez utóbbit Nagy Pál, a főúr udvari káplánja ajánlja patrónusának, az özvegy Batthyánynak.²¹

A főúri mecénatúra itt kiemelt példáin is jól megfigyelhető, hogy a művészet- és irodalomtámogatás gyakorlata, valamint az egyházi mecénatúra hogyan hagyományozódik egy-egy családon belül: jellemzően szülőről gyermekekre, férjről feleségre vagy testvérekre és a távolabbi rokonokra. Sok esetben – akár egy későbbi vagy további támogatás okán – természetesen feltételezhető a családfő (legtöbbször tehát a férj, az apa) megszólításának szándéka, ugyanakkor a dedikációk szövegében többször előfordul konkrét utalás a megszólított családtag patrónusi érdemeire, egyes esetekben kiemelve, hogy a családfő mellett / után ő maga is átvette a művészetek- vagy az egyház támogatói szerepét. A jelenség felekezettől független, a katolikusokhoz hasonlóan az evangélikusok és reformátusok esetében is gyakori.

Az evangélikusok legfontosabb patrónusa a Nádasdy család (Nádasdy Pál, Tamás és II. Nádasdy Ferenc), akik összesen 13 kiadvánnyal maguk köré gyűjtötték a patrónusok által támogatott evangélikus kiadványok 80 százalékát. Nádasdy Tamás, 16. századi mecénás bőkezűsége közismert,²² az általa elindított hagyo-

17 KOVÁCS Sándor Iván, „»Dunán-inneni« íróarcok. VIII. Batthyány Ádám, a mecénás és »irodalmi ember« (1610–1659)”, *Vasi Szemle* 58, 4. sz. (2004): 475–488, 482.

18 VERESMARTI Mihály, *Tanácskozás, melyiket kelljen az különböző vallások közül választani* (Pozsony, 1640) RMNy II. 1850.

19 KÉRI Sámuel, *Keresztyén Seneca* (Bécs, 1654) RMNy III. 2510.

20 MALOMFALVAY Gergely, *Halottas prédikáció* (Bécs, 1654) RMNy III. 2511.

21 FÖLDI Ferenc, *A nemzeti és böcsületes Földi Ferenc vasvári és türjei prépost, vasvármegyei főesperes prédikációja* (Bécs, 1653) RMNy III. 2458.

22 VÖ. BARTÓK István, „A Nádasdy-mecénatúra hatása az irodalmi gondolkodásra”, in *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés*, szerk. SÖPTEI István, 117–130 (Sárvár: Nádasdy Ferenc Múzeum, 1999). Továbbá: BARTÓK István, „Karrier és mecénatúra: Nádasdy Tamás és sárvári udvartartása”, in *Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra*, szerk. CZOMA László, 33–43 (Keszthely: Helikon Múzeum, 2000).

mányt ápolta később Nádasdy Tamás fia, Nádasdy Ferenc, a „fekete bég” is, aki Magyar Istvánt udvari papként alkalmazva annak állandó (házi) patrónusa volt. Magyar első művét, a *Kézbeli könyvecske* című elmélkedést Nádasdy kérésére, az ő támogatásával adja ki,²³ az 1604-ben megjelent *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című vitairatot pedig már neki is ajánlja.²⁴ A főúr felett mondott gyászbeszédet szintén Magyar írja meg és adja ki 1604-ben.²⁵ A gyászbeszéd ajánlása – a dedikáció gyakorlatának megfelelően – az özvegyet, Báthory Erzsébetet és gyermekeiket, Nádasdy Annát, Katát és Pált szólítja meg.

A gyászbeszédben megszólított Nádasdy Pál később, királyi tanácsosként, fő udvarmesterként maga is bőkezű mecénássá lett, feleségével, Révai Judittal együtt tizenegy nyomtatvány megjelenését támogatta. Kalendáriumok dedikációi szerint Farkas Imre könyvnyomtató patrónusa²⁶ és több evangélikus szerző mecénása is volt. Egyházi szerzők patrónusaként főként vitairatok és tanítások megjelenését támogatta, így például Zvonarics Imre vallási tanítását: *Az Szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása*,²⁷ vagy Lethenyi István *Tabella synoptica* című 1625-ben²⁸ és *Az kálvinisták magyar harmóniájának* című 1633-ban megjelent vitairatait.²⁹

A Homonnai Drugeth családot szintén érdemes röviden megemlíteni. Gróf Homonnai Drugeth Bálint, Zemplén vármegye főispánja, Bocskai István tábornoka támogatta Mihálykó János, *Az örök életnek szép és gyönyörűséges nyári üdejéről való könyvecske* címmel megjelent evangélikus elmélkedéseinek 1603-as bártfai kiadását. Fiának, Drugeth Homonnai Istvánnak ajánlja később Szepsi Korotz György, *Basilikon dórón, Az angliai első Jakab királynak fia tanításáért írt királyi ajándéka* című fejedelmi tükrét. Szepsi Korotz éppen a családapa korábbi támogató magatartása miatt fordul munkájával az ifjú Homonnaihoz:

Kiváltképpen való főbb ok ez én cselekedetemben ösztönzött engemet az Nagyságod üdvözült, boldog emlékezetű édesatyjának, az keresztyén, jó hírű-nevű, felséges Kismarjai

23 MAGYARI István, *Kézbeli könyvecske* (Sárvár, 1600) RMNy I. 869.

24 MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602) RMNy II. 890.

25 MAGYARI István, *Az tekintetes, nemzetes, nevezetes vitéz úrnak, az nagyságos Nádasdy Ferencnek teste felett és temetésekor lött két prédikációja* (Kolozsvár, 1604) RMNy II. 913.

26 Keresztúr, 1616 (RMNy II. 1113); Keresztúr, 1618 (RMNy II. 1161); Csepreg, 1625 (RMNy II. 1323); Csepreg, 1629 (RMNy II. 1424).

27 ZVONARICS Imre, *Az Szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása* (Keresztúr, 1614) RMNy II. 1072.

28 LETHENYEI István, *Tabella synoptica* (Csepreg, 1625) RMNy II. 1324.

29 LETHENYEI István, *Az kálvinisták Magyar Harmóniájának meghamistása* (Csepreg, 1633) RMNy II. 1560.

Bocskai Istvánnak, Magyar- és Erdélyország fejedelmének, székelyek ispánjának etc. fejedelemsége idejében, Kassán hozzám jelentett kiváltképpen való jóakarata, ahol sok nem és dicséretes értelmű ifjakkal együtt, édes hazánk szabadságának helyére állatásának idején, azon felséges Fejedelem fényes udvarában pennánkkal és elménkkel, tehetségünk szerént híven szolgálván, énhozzám is, azok között utolsóhoz nem kicsiny jótéteményét nyújtotta, melyről elfeledkezmem igen dísztelen és illetlen dolognak látszott volna.³⁰

Homonnai Bálint unokaöccse, Homonnai Drugeth György, országbíró, Ung- és Zemplén vármegyék főispánja, a később Bethlen ellenében erdélyi fejedelemséglőtként is fellépő főúr, szintén követte nagybátyja példáját, egyrészt kalendáriumok (nyomdászok) támogatásával, másrészt a katolikus kegyességi irodalom patrónusaként.³¹ Egy példa Veresmarti Mihály, aki feltehetően Pázmány tanácsára a frissen katolizált főúrnak ajánlotta Lessius-fordításának mindkét kiadását, amit a következőképpen indokol:

Hogy pedig ezt az én kisdéd munkámat az Nagyságod patrocíniumjának ajánlottam, és az Nagyságod böcsületes nevének paisa alatt kézben bocsátottam, nem egyebűnven vagy on eredeti, hanem az Nagyságodhoz való köteles hívségemből. Mert jól lehet, Nagyságodnak én ez ideig ismértségekben nem jutottam, de mindazáltal az igaz keresztyén hitnek tiszta és nyilván való szereteti és oltalmazása, mely Nagyságodat még az idegen nemzeteknél is sokkal böcsületesbé teszi, hogy sem az meggyökerezett régi vitézlő úri familiának sok szép ékességi, amaz ifúságnak határit felül múló megért okosság, és sok jó erkölcsökkel virágzó tekéletesség, mellyel Nagyságod az vén embereknek példája és tüköre.³²

A női főnemesi mecénatúra jelentősége a korszakban a férfiak patrónusi tevékenységével egyenértékűnek tekinthető. Ahogy korábban említettem, a dedikációk, ajánlólevelek, különböző paratextusok adataiból kiindulva az 1600 és 1655 közötti időszakban megjelent magyar nyelvű irodalomhoz 42 főnemesi mecénást köthetünk, akik összesen 94 nyomtatvány megjelenését támogatták. Ennek a csoportnak több mint a fele (22 fő) női támogató.

30 SZEPSI KOROTZ György, *Az angliai első Jakab királynak fia tanításáért írt királyi ajándéka* (Oppenheim, 1612) 6^{r-v}, RMNy II. 1038.

31 *Naptár és prognosztikon* (Pozsony, 1612), valamint VERESMARTI Mihály, *Tanácskozás, melyiket kelljen az különböző vallások közül választani* (Pozsony, 1611 és 1612) RMNy II. 1025 és RMNy II. 1042.

32 VERESMARTI, *Tanácskozás* (1611) RMNy II. 1025. Vö. MAJLÁTH Béla, „Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához”, *Magyar Könyvszemle* 5, 5–6. sz. (1880): 126–132. (RMNy II. 1025.)

A század első felére a női támogatások enyhén aránytalan felekezeti eloszlása jellemző. Ahogy Heltai János megjegyzi, a református kegyességi kiadványok támogatói között még nincs olyan női többség, mint amilyet a hasonló katolikus és evangélikus nyomtatványok esetében megfigyelhetünk: 9 evangélikus és 7 katolikus patróna mellett csupán 4 reformátust találunk.³³ A század első felében megállapítható aránytalanságot ugyanakkor a meglévő támogatók aktivitása ellensúlyozza, a támogatott kiadványok száma (19 evangélikus, 11 katolikus és 14 református) ugyanis már jóval kiegyenlítettebb. Ez a tendencia ugyanakkor – jelenlegi kutatásaim szerint – a 17. század második harmadában, 1655 és 1670 között a katolikus és református kiadványok javára elbillenni látszik. Ebben az időszakban ugyanis a 3 címzettet megszólító egyetlen magyar nyelvű evangélikus nyomtatvány mellett³⁴ 9 katolikus kiadványt³⁵ és 8 reformátust találunk, ez utóbbiak összesen 13 női mecénást szólítanak meg.³⁶

A század első felében a férfiak csoportjával szemben a női katolikus vallású patrónák esetében nem találkozunk kiemelkedő személyiséggel, valamennyi mecéna egy-egy kiadvány támogatásához kapcsolódik. (Egyetlen kivétel adódik, a már korábban említett Eszterházy Miklós nádor felesége, Bedegi Nyáry Krisztina, aki ugyanakkor nem csak a katolikus, de korábban az evangélikus kiadványok és szerzők fontos támogatójaként is fellépett.)

Ezzel szemben az evangélikus és főleg a református kiadványok női támogatói között több magas rangú, meghatározó személyiséget is találunk. A református patrónák közül kiemelkedő szerepet tölt be többek között Lorántffy Zsuzsanna, aki I. Rákóczi Györggyel és Rákóczi Zsigmonddal közösen s később önállóan is több szerző, mások mellett³⁷ például Medgyesi Pál,³⁸ Geleji Katona István³⁹ és Keresztúri Pál⁴⁰ állandó támogatója, illetve II. Rákóczi György felesége, Báthory

33 HELTAI, *Műfajok és művek...*, 96.

34 RMNy IV. 2848.

35 RMNy IV. 2753; RMNy IV. 2892; RMNy IV. 2962; RMNy IV. 3051; RMNy IV. 3058; RMNy IV. 3190; RMNy IV. 3191; RMNy IV. 3213; RMNy IV. 3585.

36 RMNy IV. 2829; RMNy IV. 2831; RMNy IV. 2869; RMNy IV. 2870; RMNy IV. 3245; RMNy IV. 3317; RMNy IV. 3080 és RMNy IV. 3591.

37 CSANAKI Máté, *Az döghalálról való rövid elmélkedés* (Kolozsvár, 1634) RMNy II. 1586; ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár, *Manuale, azaz kézben bordozó könyvecske kérdésekkel és imádságokkal tellyes* (Lőcse, 1614).

38 MEDGYESI Pál, *Doce nos orare* (Bártfa, 1650) RMNy II. 2310; MEDGYESI Pál, *Szent Atyák öröme* (Gyulafehérvár, 1640) RMNy III. 1826.

39 GELEJI KATONA István, *A váltság titkának második volumenje* (Várad, 1647) RMNy III. 2197; CZEGLÉCI István, *Az országok romlásáról írott könyvnek első része* (Kassa, 1659) RMNy IV. 2831; KEMÉNY István, *Gileád balsamuma* (Sárospatak, 1659) RMNy IV. 2869.

40 KERESZTÚRI Pál, *Lelki legeltetés* (Várad, 1645) RMNy II. 2127.

Zsófia, aki Nyáry Krisztinához hasonlóan katolikus és evangélikus kiadványok támogatását is magára vállalta.

Az evangélikus kiadványok női támogatóinál – a férfiaknál domináns Nádasdy családhoz hasonlóan – szintén megfigyelhető egy népes család, a Thurzó család jelenléte. A Thurzó család nőtagjai, mint Czobor Erzsébet: Thurzó György nádor felesége,⁴¹ Listius Anna Rosina: Thurzó Szaniszló nádor felesége,⁴² a nádor testvére, Thurzó Zsuzsa: Forgách Zsigmond második felesége,⁴³ valamint Thurzó Imre házastársa: Nyáry Krisztina, sok esetben feltehetően egymás hatására, egymással összefüggésben foglalkozhattak a kegyességi irodalom támogatásával.

Itt érdemes kitérni a főnemesi női mecenatúra legérdekesebb jelenségére, mégpedig a Nyáry Krisztina és Báthory Zsófia mecenatúrájához köthető, felekezeteken átívelő támogatói gyakorlatra. Annak ellenére, hogy a mecénás férfiak között is van több olyan személy, aki konvertáláson ment át, egyetlen sem ismeretes, aki e két nemesasszonyhoz hasonlóan több felekezetet patrónusaként lépett volna fel. A katolikus vitairatok ajánlási gyakorlatára jellemző ugyan, hogy a szerzők a dedikációban frissen áttért személyeket szólítanak meg, ezen személyeknek ugyanakkor semmilyen korábbi mecénási tevékenysége nem ismert, a dedikáció célja ezen esetekben feltehetően a felekezetváltás népszerűsítése, a jó példa bemutatása lehetett.⁴⁴

Ezzel szemben mind Nyáry Krisztina, mind pedig később Báthory Zsófia fontos patrónák voltak már áttérésük előtt is. Nyáry Krisztina, Thurzó Imre házastársaként – a Thurzó család mecénási tevékenységébe jól illeszkedve – előbb evangélikus kiadványok megjelenését támogatta, majd férje halála és saját katolizálása után, immár Eszterházy Miklós feleségeként több katolikus kiadás mecénásaként is szerepel. Thurzó Imrével kötött házasságai idején szólítja meg őt

41 MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok* (Bártfa, 1609) RMNy II. 976; KÜRTI István, *Az élő Istenhez való ájtatos imádságokat magában foglaló könyveczke* (Kassa, 1611) RMNy II. 1018; MIHÁLYKÓ János, *Hét prédikáció az Isten fiainak örök életekről* (Bártfa, 1612) RMNy II. 1030; ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár, *Manuale...* (Lőcse, 1614) RMNy II. 1077; PÁLHÁZI GÖNCZ Miklós, *Az római Babylonnak kőfalai* (Keresztúr, 1619) RMNy II. 1184.

42 ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár, *Ötven szentséges elmélkedések* (Bártfa, 1616) RMNy II. 1100.

43 MIHÁLYKÓ János, *Magyarazattia az evangéliomoknak...* (Bártfa, 1608) RMNy II. 967.

44 Ilyen példa többek között Veresmarti Mihály *Tanácskozása*, amelynek mindhárom kiadását (Pozsony, 1611, 1612 és 1640) újonnan katolizált főuraknak, feltehetően saját patrónusainak ajánlja a szerző. Az első kettőt Homonnai Drugeth Györgynek, a harmadikat Batthyány Ádámnak. De hasonló eset Balassi Campianus-fordítása (Bécs, 1607) is, amelyet Dobokay Sándor jezsuita dedikál Forgách Zsigmond nógrádi főispánnak, akit ő maga térített a katolikus hitre. Az ellenfél patrónusának megszólítása főként Pázmány Péter kedvelt, többször alkalmazott eszköze, amelynek célja a párbeszéd megteremtése, a katolikus vallás népszerűsítése. Vö. PESTI, *Dedikáció és mecenatúra...*, 179–181.

többek között Mihálykó János *Keresztyéni istenes és ájtatos imádságok* című 1620-ban megjelent munkájában. Ugyanez az ajánlás az imádságos kötet két későbbi kiadásában (Lőcse 1629 és 1642) is megtalálható, annak ellenére, hogy Thurzó Imre 1621-ben meghal, és három év múlva az addigra katolizált Nyáry Krisztina már Eszterházy Miklós nádor felesége.

Bár az utóbbi két kiadvány a dedikáció tanulsága alapján az azt jegyző könyvnyomtató Brewer Lőrinc lőcsei könyvnyomtató üzleti vállalkozásaként látott napvilágot, Nyáry Krisztina mégis beleegyezhetett annak újranyomásába. Ennek oka Heltai szerint két dologgal magyarázható: egyrészt azzal a hazai dedikációs gyakorlatban is ismert jelenséggel, amelynek értelmében a valamilyen oknál fogva aktualitásukat veszített dedikációs levelek általában az eredeti mecénás haláláig a könyv valamennyi újrakiadásába bekerültek.⁴⁵ Másrészt, mivel Mihálykó munkájának fő forrása Pázmány imakönyve, annak tartalma még a konvertálás után is közel állhatott a katolizált patrónus asszonyhoz.⁴⁶ A két kiadás Brewer Lőrinc által írt ajánlólevele alapján ugyanakkor ennél szorosabb összefüggés is, akár patrónusi – mindenképpen elvi, de talán anyagi – támogatás is feltételezhető:

Tekintetes, nagyságos, kegyelmes Asszonyom, nyilván vagyon, elhittem, Nagyságodnál, hogy egynéhány esztendővel ez előtt egy néminemű Imádságos könyvecske bocsáttatott ki az boldog emlékezetű Mihálykó János eperjesi magyar prédikátortól, az tekintetes és nagyságos Thurzó György Grófné Asszonyom, az Nagyságod napa patróniumja oltalma alatt és költségével, mely könyvecskében, mivel már csak egy exemplár sem találtatnék, némely jámborok találtattak, kik annak újobban való kinyomtatását nagy ájtatosan kívánták, azért azoknak Istenes és jó kívánságokból indítatván (remélvén is, hogy ezzel keresztyén ember tisztihöz illendő szolgálatot tennék) annak újabb kinyomtatásához örömet hozzá fogtam, hogy így az Istenfélő emberek kéréseknek, kiket az imádkozásnak buzgó szereteti és ájtatossága visel, méltán eleget tennék. [...]

De mivel hogy nem áléttam méltónak ez mostani munkámat és reá való költségemet másnak valakinek dedikálnom, akinek az előbbeni könyvnek oltalmához semmi közi és igazsága nem volna, Nagyságod pedig azon nevezetes familiában és nemzetben az Istennek kegyes és bölcs gondviseléséből által vitettetvén, az én munkámnak is patrocíniumját és oltalmát Nagyságod láttatott méltán magának tulajdonítani.⁴⁷

45 Vö. uo., 207.

46 HELTAI, *Műfajok és művek...*, 95.

47 [BREWER Lőrinc], „Dedicatoria: Az tekintetes, nagyságos és nemzeti Nyáry Krisztina asszonynak”, in MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok*. (Lőcse, 1642), A2, RMNy III. 1942.

Nyáry Krisztina Eszterházy Miklós feleségeként, immár katolizálva, kiterjedt támogatói tevékenységet folytatott. Az ő patroniciuma alatt jelenhetett meg többek között Hajnal Mátyás *Szíves könyvecske*,⁴⁸ Tasi Gáspár *Lelki kalendárium*⁴⁹ vagy Kopcsányi Márton *A boldog Szűz Mária élete*⁵⁰ és *A keresztyéni tökéletes életre intő elmélkedések* című munkája is⁵¹.

Nyáry elhivatott művészet- és egyháztámogató tevékenységét jelzi – és a támogatási szokások korábbiakban bemutatott családon belüli továbbadását mutatja – két további nyomtatvány kiadása is, amelyek már Eszterházy Miklóssal való házassága idején jelentek meg, címzettjei Nyáry Krisztina lányai, a munkák patrónusa ugyanakkor minden bizonnyal ő maga. Nyáry első házasságából született lányához, Thurzó Erzsébethhez, Nyáry Krisztina és Thurzó Imre egyetlen gyermekéhez szól az *Úti társ* című katolikus imádságoskönyv, amelynek csupán töredékei maradtak fenn. A könyv ajánlásában a könyvnyomtató, egy „istenes papi személy”, Nyáry Krisztinát már mint Eszterházy Miklós feleségét szólítja meg, a dedikációt ugyanakkor előző házasságából származó lányának címzi.⁵²

Nyáry második házasságából származó lányát, Eszterházy Juliannát, Nádasdy Ferenc későbbi feleségét szólítja meg Draskovich János *Asszonyunk Szűz Mariának három külömb időre való zsolozsmája* című munkájának ajánlása, amelyet Zavari György, pozsonyi könyvnyomtató címez bőkezű patrónusa akkor 13 esztendő lányához:

A több ájtatos úri asszonyok között, kik a Boldogságos Szűz Mária officiomjának magyar nyelven való kinyomtatását sok időtől fogva szorgalmaztatták, első és legfőbb volt a nemzeti és nagyságos gróf Nyáry Krisztina, országunk mostani nádorispánjának kedves és szíve szerént való házastársa, a Nagyságod szerelmes Anyja. Ki, hogy Nemzetünkben is a mi örökös Asszonyunkhoz való ájtatosságot öregbítené, ezen munkára elegendő költséget is hagyott, fölötte illendőnek ítélvén, hogy amely Szűzet minden nemzetségek

48 HAJNAL Mátyás, *Az Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformaltatott és azokról való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske* (Bécs, 1629) RMNy II. 1422. A *Szíves Könyvecske* második kiadását (Pozsony, 1642) – Heltai feltételezése szerint – Nyáry Krisztina biztatására Hajnal Mátyás már nem neki, hanem testvére, Nyáry István feleségének, Kapi Klárának címzi. Vö. HELTAI, *Műfajok és művek...*, 93.

49 TASI Gáspár, *Lelki kalendárium* (Bécs, 1627) RMNy II. 1377.

50 KOPCSÁNYI Márton, *A boldog Szűz Mária élete* (Bécs, 1631) RMNy II. 1489.

51 KOPCSÁNYI Márton, *A keresztyéni tökéletes életre intő, tíz hétre rendeltetett nyolcvan elmélkedések* (Bécs, 1634) RMNy II. 1574.

52 *Úti társ* (Pozsony, 1639) RMNy III. 1787.

boldognak mondanak, azt a magyarok is úgymint kiváltképpen való szószóló és gondviselő asszonyokat magok nyelvén is dicsérnék és magasztalnák.⁵³

Nyáry Krisztinához hasonlóan széles körű, felekezeteken átívelő támogatói gyakorlatot folytatott II. Rákóczi György felesége, Báthory Zsófia is. A Rákóczi család aktív irodalomtámogatási tevékenysége a szakirodalom számára régóta ismert: I. Rákóczi György és felesége, a már említett Lorántffy Zsuzsanna, valamint a házaspár gyermekei, Rákóczi Zsigmond és II. Rákóczi György a református egyház és egyházi könyvkiadás meghatározó támogatói. Az idősebb testvér felesége, Báthory Zsófia házasságkötése után maga is ehhez a tradícióhoz kapcsolódott. Az eredetileg katolikus vallású fejedelemasszony férje és főként apósa kedvéért 1643-ban tért át a református hitre. Közvetlenül házasságkötése után szólítja meg Sibolti Miklós *Leiki harc* című traktátusának dedikációjában Szalárdi Miklós, az erdélyi kancelláriáról Báthory Zsófia „szárnya alatt való vékony szolgálatára” rendelt íródeák és küldi munkáját a fejedelemasszonynak „új esztendei ajándék helyett”.⁵⁴ Sibolti feltehetően éppen annak friss áttérése miatt szól a nemesasszonyhoz, írásával a konvertálás miatti esetleges lelkiismereti kérdésekre próbál válasz adni és a vallási különbségek miatti gyötrődésekre vigaszt nyújtani.⁵⁵

Báthory Zsófia tizenhét éves házasságát követően, II. Rákóczi György 1660-as halála után közvetlenül elhagyja a református vallást és fiával, I. Rákóczi Ferenccel együtt 1661. augusztus 15-én újra katolizál. Az eredeti felekezetéhez való visszatérést követően régi / új egyházának támogatására kiemelt feladatként tekintett. A fejedelem életének utolsó évében (1659-ben) Medgyesi Pál *Ezechiás király hiti* című református prédikációs könyvében még saját és a református egyház mecénásaként említi, ugyanígy tesz egy évvel később Czeglédi István is, aki a fejedelem halála okán tett gyászbeszéd címzettjeként fordul hozzá. Két további évvel később, 1662-ben immár katolikus kiadvány támogatójaként lép fel, hiszen neki ajánlja Venceslaus Melchior Schneckenhaus, a nagyszombati könyvnyom-

53 DRASKOVICH János, *Officium Beatae Mariae Virginis, azaz asszonyunk Szűz Mariának három külön időre való zsolozsmája. Ajánlólevél: A nemzeti és nagyságos gróf Eszterházy Julianna kisasszonynak, [...] nekem jó akaró asszonyomnak [...] a pozsonyi könyvnyomtató* (Pozsony, 1643), A2^{r-v}, RMNy III. 2016.

54 Érdekes adalék, hogy Sibolti evangélikus elmékedései kétszer kerültek kiadásra, mindkétszer felekezeti szempontból vegyes házasságban élő főnemesi asszonyhoz intézett ajánlással. A korábbi, 1632-es gyulafehérvári kiadást (RMNy II. 1532) idősebb Bethlen István ajánlotta az evangélikus vallású Illésházy Katának, kisebbik fia, Péter feleségének.

55 Vö. HELTAI, *Műfajok és művek...*, 84–85.

tató, Draskovich János *Officium*ának legújabb kiadását, szintén a nemesasszony bőkezű támogatására hivatkozva:

Nagyságod sem akarván abban hátramaradni, amiben [...] Méltóságos Báthori elejek Te-kintetes Fejedelmi és Királyi példáját látja. [...] És hogy a Magyar nemzetben inkább felgerjessze az Boldogságos Szűzhöz elalut ájtatosságot [...] tehetsége szerént azon vagyon, hogy szűvel lélekkel indítsa Asszonyának böcsülését. Mert nem szánván Fejedelmi Adakozáshoz illendő bőv költségét, a Boldog Asszony Szolosmáját [...] én általam nyomtatatni kegyelmesen méltóztatott.⁵⁶

Az irodalompártolás legújabb csoportja

A felekezeti szempontból jórészt kiegyenlített főnemesi mecénatúrával szemben a közép- és kisnemesség, polgárság kategóriáját tekintve egy erős hangsúlyeltolódás figyelhető meg. A katolikus támogatók aránya itt ugyanis feltűnően alacsony: az 54 támogatott református kiadvánnyal szemben 15 evangélikus és csupán 8 katolikus munka található. A támogatók felekezeti aránya a csoporton belül is egyenlőtlen, ugyanis míg a női patrónáknál a főnemesi kategóriára is jellemző nagyjából kiegyenlített eloszlás mutatkozik (7 református, 6 katolikus és 4 evangélikus mecénásasszonnyal), addig a férfiakat tekintve nagyon nagy az eltérés, hiszen a 48 patronált református munkával szemben csupán 8 evangélikus és 3 katolikus áll.

Meglátásom szerint a jelenség, ugyanúgy, mint a női mecénatúra határozott térnyerése, a református kegyességi irodalom elterjedéséhez köthető. Innen ered ugyanis az a felfogás a korai újkorban Magyarországon (is), amelynek értelmében a Biblia és a különböző kegyességi iratok rendszeres olvasása és a buzgó vallásgyakorlás mellett az egyes hívők – legyenek azok férfiak vagy nők – alapvető kötelességei közé tartozik a hangsúlyozottan magyar nyelvű, elsősorban kegyességi munkák megírásának és kiadásának támogatása.

Explicit utal erre a dedikációk főként magyar kiadványok megjelentetésére vonatkozó széles körben elterjedt toposza, ahogy többek között Geleji Katona István Váradon, 1645-ben megjelent *Váltság Titka* című munkája Rákóczi Györgynek címzett ajánlásában olvasható:

56 [DRASKOVICH János], *Officium az az asszonyunk Szűz Máriának három külömb időre való zsolosmája* (Nagyszombat, 1662), 3^v-[4^r], RMNy IV. 3051.

Nyilván nem kicsiny boldogságára és ékességére vagyon a Nagyságod fejedelemségének, hogy azalatt ennyi szükséges és épületes könyvek jönnek ki, amennyiek és minéművek még e hazában egy fejedelem alatt is ekéig ki nem jövetenek. Amely Istenes jó dologban Nagyságod ezután is ne csökönjék meg, mert efélékre való költséggel Nagyságod állandó kénstet gyűjt az egekben, melyet sem a rosda meg nem eszik, sem a lopók el nem lopnak. Ez a kegyességnek egyik jó gyümölcse, amelynek mind e jelenvaló s mind a következendő életnek boldogsága felől szép ígéreti vannak. Az Istent félő keresztyén fejedelmeknek nem csak afelől kell szorgalmazkodniok, hogy az igaz mennyei tudomány az ő birodalmokban csak az ő üdejekben virágozzék, hanem afelől is, hogy az még holtok után is abban az ő jó gondviselések által virágában megmaradjon, amelyre egy legalkalmatosb út és mód a jó könyveknek kibocsátások, melyekben Nagyságod gyönyörködik.⁵⁷

A közép- és kisnemesi, valamint (felső) polgári réteg mecénásai között vannak különböző közigazgatási hivatali viselők (főbírók, udvarbírók, főispánok, tanácsosok, tanítók stb.), illetve különböző rangú katonai személyek, nyomdászok, kereskedők. Támogatási gyakorlatuk közös jellemzője, hogy általában csak egy vagy legfeljebb kettő kiadvány megjelenését támogatták, magától értetődően kevés az említett főúri támogatókhoz hasonló, széles és többé-kevésbé állandó támogatotti-szerzői körrel rendelkező patrónus.

A kisnemesi és polgári támogatók esetében jellemző (és az időben előrehaladva egyre gyakrabban fordul elő), hogy csoportosan adták hozzájárulásukat egy-egy munka elkészültéhez. Kifejezetten gyakori ez női támogatók körében. Így jelenhetett meg többek között Kassai András, *Vigasztalással teljes prédikáció* című munkája 1644-ben Bártfán, amelyet a szerző patrónusainak, öt polgári, kisnemesi származású evangélikus özvegyasszonynak: Konczsik Annának, Korlát Katának, Mutnoky Annának, Monaky Sophynak és Nagy Rosalynak ajánl.⁵⁸ A katolikus és az evangélikus támogatók között is találni példát csoportos támogatásra. Itt említhető Nyéki Vörös *Tintinnabulum* című, 1644-ben Pozsonyban megjelentetett munkája, amelyet két katolikus patrónának: Tamási Katának és Körtvélyesi Évának ajánl Beretzki György könyvnyomtató. A kiadvány költségeit ugyanis, ahogy a „végső dolgokról” szóló költeményeket tartalmazó nyomtatvány előszavában a nyomdász megjegyzi, a magyar királyi kamara tanácsosainak „kedves házastársai” állták. A református felekezetű nők csoportos patronicumának másik jól ismert

57 GELEJI KATONA István, *Váltság Titka. Ajánló előbeszéd az Istennek igazán való dicsőíttetésekről: Az Istentől fejedelmi felsőséges méltóságban állattatott és dicsőséges hírrel-névvel februháztatott Rákóczi Györgynek* (Várad, 1645), f2^v–f3^r, RMNy III. 2124.

58 RMNy III. 2050.

példája Szenczi Molnár Albert *Imádságos könyvecskéje* (Heidelberg, 1621), amit „Echi Orsi asszonynak, Mező Szegedi Gáspár uram kedves házastársának és Szegedi Anna asszonynak, Krausz János uram... házastársának, Szegő uram szerelmes hugának a Nagyszombati ecclesia... tündöklő tüköreiből” ajánl a szerző. Az ajánlás indoklásában Szenczi Molnár igen szemléletesen foglalja össze a korszak női irodalmi mecenatúrájának tulajdonképpeni lényegét, amelynek értelmében a patrónusi tevékenység a kegyes életvitel részének tekinthető és valamennyi nő számára példamutató lehet:

[D]edikálásomnak ez is egyik oka, hogy kegyelmek gyönyörködik az szent Bibliának és az jó könyveknek olvasásában, és az Úr Istent tiszta imádsággal kívánja tisztelni. Engedje az jó Isten, hogy az Kegyelmetek istenes példájával egyéb főrenden és közrenden való asszonyi állatok is indítassanak az Írás olvasásnak tanulására és leánzó gyermekeknek is taníttatására.⁵⁹

Zárszó

A 16. század első felének nyomtatványirodalmát tanulmányozva tehát egy olyan korszaknak lehetünk tanúi, amelynek irodalomtámogatási gyakorlata éppen átalakulóban van. Társadalmi hovatartozástól, nemtől és felekezettől függetlenül egyre nagyobb számban vannak jelen azok a mecénások, akik saját indíttatásból támogatják egy-egy kiadvány elkészülését, kiadását, az egyes társadalmi és felekezeti csoportok ugyanakkor még igen eltérő támogatási gyakorlatot folytatnak.

A főnemességet tekintve kiegyenlített ugyan az egyes egyházak és az ezekhez tartozó szerzők és kiadványok támogatóinak jelenléte, a férfiak esetében ugyanakkor megállapítható, hogy míg a református kiadványok esetében több az egy-egy kiadvány támogatását biztosító, úgynevezett alkalmi patronátus, addig az evangélikusok és katolikusok körében inkább meghatározó egy-egy személy vagy család tevékenysége, ugyanis a támogatások döntő többsége csupán néhány főúrhoz köthető. A legnagyobb különbség a közép- és kisnemesség, polgárság csoportjában található, amelyben – a katolikus kiadványok támogatását tekintve – a férfiak csupán elvétve képviseltetik magukat.

A teljes nyomtatványanyag támogatott kiadványainak műfaji szempontú áttekintése azt mutatja, hogy a lényegi különbségek ugyanakkor nem az egyhá-

59 SZENCZI MOLNÁR Albert, *Imádságos Könyvecske: [Ajánlólevél] az nemes, tiszteletes és istenfélő Echi Orsolya asszonynak* (Heidelberg, 1621), 3^r–)(4^t, RMNy II. 1238.

zi, vallási tematikájú kiadványok támogatása kapcsán jellemzőek. A korszakban meghatározó és lendületes fejlődésben lévő kegyességi könyvkiadás mecénatúrájában minden társadalmi csoport és valamennyi felekezet, nők és férfiak egyaránt egységesen és nagyjából kiegyenlített arányban találhatók meg. Érdemi különbség az egyházi tematikájú könyvkiadáson túl, a világi és tudományos kiadványok megjelentetésének támogatásában jelentkezik. Ezen a területen ugyanis míg a református mecénások jelenléte valamennyi társadalmi csoportban meglehetősen egyenletes, a katolikus oldalon szinte kizárólag főúri mecénásokat találunk. A vallási tematikán kívüli, tulajdonképpen felekezettől független kiadványok szerzői tehát vagy a főúri vagy pedig jellemzően református vallású közép- és kisnemesi származású patrónusok körében találhattak támogatóra. Ezen kiadványok legnagyobb többsége egyszeri, alkalmi támogatást takar.

Heltai szerint a katolikus nyomtatványok esetében a dedikációk feltűnő hiánya nem feltétlenül a (katolikus) támogatók hiányát jelenti. Meggyőződése szerint ezen kötetek (különösen a vitairatok, vallási tanítások) költségviselője legtöbb esetben maga az egyház, illetve valamely egyházi előjáró. Ez esetben a nyomtatvány más valláson lévők megnyerésére irányuló hatását nyilvánvalóan csökkeneténé a pártfogó megnevezése, illetve egy, a mecénáshoz intézett, dicstoposzokkal terhes ajánlólevél. Másrészt úgy látja, hogy az ajánlás, valamint a támogatói név elhagyásának oka lehet még az anonimitás szándéka, amely mögött, ahogy a radikális nézetű unitáriusok esetében is jellemző, feltehetően az üldöztetés elkerülésének igyekezete áll.⁶⁰ Ennek ellentmond ugyanakkor, hogy a meglévő – de meg nem szólított – egyházi támogatókra semmilyen forrás sem utal, illetve ez nem magyarázná a női támogatók sokasodó jelenlétét sem.

Véleményem szerint az alacsonyabb társadalmi osztályokban megfigyelhető református támogatói többség ugyanazon okokkal magyarázható, mint a főnemesi patrónusoknál jellemző támogatási gyakoriságra vonatkozó aránytalanság, azaz hogy a támogatott kiadványok nagyjából egyenletes felekezeti eloszlása ellenére jóval több református főnemesi mecénást találunk. A református kiadványok támogatása nem csupán néhány személy vagy család köré csoportosul, hanem több, jellemzően egyszeri, alkalmi patrónust takar. A jelenség oka feltehetően a reformáció által hirdetett, Luther által is hangsúlyozott meggyőződésre vezethető viszsza, miszerint a Biblia és a kegyességi irodalom olvasása a mindennapi vallásgyakorlat részeként valamennyi hívőnek saját, individuális kötelessége.⁶¹ Az ajánlások

60 HELTAI, *Műfajok és művek...*, 172.

61 Vö. Cornelia N. MOORE, „Erbauungsliteratur als Gebrauchsliteratur für Frauen im 17. Jahrhundert. Leichenpredigten als Quellen weiblicher Lesegewohnheiten”, in *Umgang mit dem religiösen Buch:*

többsége ennek megfelelően a buzgó vallásgyakorlás és rendszeres áhítat mellett az egyház és a hangsúlyozottan anyanyelvi kegyességi irodalom támogatását is a kegyes életvitel részeként értelmezi. Kezdetben így tehát először a református felekezethez köthető mecénások körében alakul ki és terjed el az (elsősorban) kegyességi irodalom és az egyház támogatására vonatkozó alapvető igény és társadalmi akarat, amely a nyomtatott irodalom kiadásának támogatását az egyén saját, személyes kötelezettségének tekinti. Ez a meggyőződés, ahogy azt a század második felére vonatkozó előzetes kutatásaim alapján feltételezem, később valamenyny társadalmi csoportban, nemtől és felekezettől függetlenül is elterjed és a kegyességi kiadványokon kívüli műfajok esetében is széles körben válik általánossá.

Áttűnések

Politikai és filozófiai szimbolika Berzsenyi császárverseiben

ÓDA

Midőn F. II^{dik} Ferencz Cs. K. s. t.

Keszthely' mosolygó völgyei, bércei!
Caésárunk közelít, hintsetek illatot,
Simulj tükörré büszke Zengő
'S tükreidet biborozza Phoebus.

'S tí csendes ernyők' pásztori gyujtsatok
Temjént Hölgyeitek s gyermekitek között
Annak ki gunyhótok paissa
'S emberi jussaitoknak őre;

'S Ki mint dicső nap fergetegink után,
Aldást szórva körül járja Hazánk égét
'S a' mit leverte a' hosszú szélvész,
Ujra fel élteti égi tüzzel.

Örülj 'Te is hát, Festetics, és pazarlj!
Mutasd, mint szereti a' Magyar a' Királyt,
Mutasd, hogy annak szíve, kincse
A' Haza' s Attya' kezébe vagynak;

Mutasd, hogy a' szent Honn szeretet heve,
'S a jobbágyi szelíd tisztelet egybe fér,
Mutasd, hogy e' két virtus egygyütt
Tesz Fejedelmeket és nagy embert.

Felírás.

Elszórta Filepnek rémittő Flottáját,
Mint a' világrázó Gallia' Dándárit
Az Ur' lehellete:

TE zivatarid közt nőttél, mint Nagy Anyád,
Mert égi Nimbussal fedezte Koronád'
A' nép' szeretete.

Vagy így:

TE zivatarid közt nőttél, mint Thréziánk,
Mert Védangyalod volt, mint mast Karolinánk,
A' nép' szeretete.

* A tanulmány a K 134719. számú OTKA/NKFIH projekt keretében készült.

A versek keletkezéstörténeti és filológiai háttere

Berzsenyi Dániel életművében összesen két megrendelésre készült költemény található: mindkettőt gróf Festetics György kérését teljesítve írta a költő a császári pár tervezett (de végül meg nem valósult) keszthelyi látogatásának alkalmából. Az egyik egy alkaioiszi óda (a hosszú szöveg hagyomány szerinti címe: *Felséges Királyunknak Keszthelyre várátásakor*), a másik egy páros rímű alexandrinban írt epigramma (*Felirás*). A megírás alkalomhoz kötöttségéből fakad, hogy – eltekintve a költői oeuvre túlnyomó részével – ebben a két esetben pontosan adathozhatóak a keletkezés körülményei. A császár (I. Ferenc néven osztrák császár, magyar és cseh király) és a császárné (Karolina Augusztá) 1817-es galíciai–erdélyi–bánati, illetve 1818-as dalmáciai körutazásuk részeként érintették volna előzetes feltételezések szerint visszaútban a Festeticsek uradalmi központját, és a verseket a tervezett fogadóünnepség keretében kívánták a vendéglátók felhasználni. Nincs róla adat, hogy az ódát ekkor bármilyen formában közzétették volna, míg az epigramma három sora (némileg átirat formában) egy obeliszket díszített, melyet azonban nem Keszthelyen, hanem Csáktornyan emeltek. A Bécsbe hazafelé tartó császári pár ugyanis a Festetics-uradalom területén csak ezt a várost látogatta meg 1818. július 2-án, azonban itt is mindössze néhány órát tartózkodtak, így a tervbe vett nagyobb szabású vendéglátás elmaradt. A versek létrejöttének történetét Merényi Oszkár 1979-es tanulmánya főleg a korabeli sajtóban megjelent híradások alapján mutatta be,¹ az alábbiakban elsőként ezt fogom néhány keletkezéstörténeti és filológiai adalékkal kiegészíteni, majd a két költeményt meghatározó metaforikus struktúrák együttes értelmezésére teszek kísérletet.

A császáróda

A Berzsenyi-levelezés kritikai kiadásában közöltem az Asbóth János (Festetics uradalmi felügyelője avagy prefektusa) által 1817. szeptember 4-én jegyzett felkérő levelet,² melyre válaszul Berzsenyi 11 nappal később megküldte a grófnak

1 MERÉNYI Oszkár, „Adalékok Berzsenyi Festetics-ciklusának történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 588–594, 588–591.

2 Asbóth János Berzsenyi Dánielnek, Keszthely, 1817. szept. 4., in BERZSENYI Dániel, *Levelezése*, sajtó alá rendezte FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 507–508 (Budapest: Editio Princeps, 2014).

Ferenc császárt köszöntő ódáját.³ Az Országos Levéltárban őrzött Berzsenyi-levél melléklete tartalmazza a vers egyetlen ismert autográf kéziratát, mely alapján a költemény szövege bekerült az említett levelezésgyűjteménybe.⁴ A Merényi Oszkár-féle kritikai kiadás viszont (követve a korábbi edíciók hagyományát) nem ezt a kéziratot, hanem az 1824-es *Aurora* zsebkönyv variánsát vette alapszövegnek.⁵ A két változat közti legfőbb különbséget a címek eltérése jelenti. Az eredeti kézíraton a mű címe *Óda*, alcíme pedig *Midőn F.[elséges] II^{dik} Ferencz Cs.[ászár] [és] K.[irály] s. [a] t.[öbbsi]* – ezzel szemben az *Aurorában Felséges Királyunknak Keszthelyre várátásakor* áll a vers élén.⁶ (Ebből alakította ki Merényi a maga címváltozatát, az 1817-es évszám hozzáillesztésével.) Szerencsére fennmaradt a vers kéziratának nem autográf cenzori példánya, mely bizonyítja, hogy a folyóirat szerkesztése során változtatták meg a címet, törölve a másolat éléről az „Óda” szót.⁷ A kézírás alapján megállapítható, hogy a cím kicserélése Helmecki Mihálynak köszönhető, aki az 1810-es években Berzsenyi verseskötetét kétszer is sajtó alá rendezte, ekkortájt pedig Kisfaludy Károly *Aurorájának* a szerkesztésben is segédkező munkatársa volt. A beavatkozás ideológiai jellege egyértelmű, s ennek eredményeként a folyóirat változatában a költemény címe immár nem a II. Ferenc néven német-római császárként is uralkodó személyt idézi meg, hanem – név említése nélkül – csak a magyar királyt. A vers a Berzsenyivel ez idő tájt személyesen érintkező Stettner György egykorú közlése szerint a költő „híre nélkül vétetett fel” az *Aurorába*.⁸ Ezzel az információval egybevágó tény, hogy az egyetlen saját kezű kézirat és az *Aurora* szövege csak helyesírási eltéréseket mutat (kivéve a cím

3 Ebből az alkalomból Dukai Takács Judittól is rendelték köszöntő ódát, ezt azonban ugyanúgy nem használták fel, mint Berzsenyiét, és csak posztumusz jelent meg. Vö. DUKAI TAKÁCS Judit, „Ferencznek, a Magyarok felséges királyának, midőn Keszthelyen keresztülutazott. 1817”, közli VADÁSZ Norbert, *Dukai Takách Judit élete és munkái*, 132–135 (Budapest: Franklin-Társulat, 1909).

4 Berzsenyi Dániel Festetics Györgynek, Nikla, 1817. szept. 15, in BERZSENYI, *Levelezése*, 509–510, 510. A verset a továbbiakban e kiadás alapján idézem.

5 BERZSENYI Dániel, „Felséges Királyunknak Keszthelyre várátásakor 1817”, in BERZSENYI Dániel, *Költői művei*, sajtó alá rendezte MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei I., 133 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979).

6 BERZSENYI Dániel, „Felséges Királyunknak Keszthelyre várátásakor”, *Aurora: Hazai Almanach* 3 (1824): 40.

7 BERZSENYI Dániel, *Felséges Királyunknak Keszthelyre várátásakor* [Makáry György másolata, 4-r 1 lev. Cenzurai példány Aurora számára. Drescher Frigyes cenzori jóváhagyásával, Buda, 1823. jan. 27.], MTA KIK, Kézírtár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 690. A kézíraton csak a cím javítása származik Helmecki Mihálytól.

8 Stettner György Fábián Gábornak, Duka, 1823. dec. 3, in *A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből*, kiad., bev. TAXNER-TÓTH Ernő, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 17, 49–50 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1987), 49.

megváltoztatását, illetve egy magyarázó jegyzet beillesztését a „Zengő” szóhoz), s így feltehető, hogy az akkor Keszthelyen őrzött manuskriptum volt a folyóiratbeli kiadás alapja. Berzsenyi küldött ugyan verseket az *Aurorába*, de ez a három költemény később érkezhettek, hiszen csak az 1825-ös kötetben jelentek meg.⁹

Az epigramma

Berzsenyi másodszor 1818. június 15-én kapott felkérést versírásra Festeticstől: ezúttal a császári pár számára Csáktornyan emelendő „győzedelmi kapu” magyar nyelvű „Felírásának” elkészítése volt a feladat.¹⁰ A költő az epigrammát három nappal később küldte el Keszthelyre.¹¹ Berzsenyi e versnek sem adott szabályos címet, hanem – akárcsak a császáróda esetében – a felkérésben is szereplő műfaji megjelölést írta a költemény fölé („Felírás” = felirat, vagyis epigramma, azaz eredetileg ’verses felirat’). Az életműkiadásokban, illetve a kritikai kiadásban olvasható alcím (*A királynak Keszthelyre érkezésére; A’ királynak Keszthelyre várátására*) Merényi Oszkártól származik, aki a Festetics-levéltárban megtalált kézirat alapján 1956-tól felvette a verset különböző Berzsenyi-kiadásaiába.¹² Egykorú szerzői közlési szándékról ez esetben ugyanúgy nem beszélhetünk, mint az óda kapcsán. Ugyanakkor, mivel a verset – pontosabban annak egyik szakaszát – Festeticsék felhasználták a császári pár fogadására rendezett (mégoly rövidre sikerült) ünnepség keretében, ki kell térnem e sajátos formájú publikálás részleteire.

Elöljáróban megjegyzendő, hogy a császári utazások („Hofreisen”) a birodalomban az uralkodói mindennapok részei voltak és nemcsak reprezentációs célokat szolgáltak, hanem – amint Konrad Clewing a Dalmácia Habsburg-kormányzásáról írt könyvében rámutatott – nagyon fontos szerepük volt a kormányzás gyakorlata szempontjából is. Ezen tézisért Clewing azzal az adattal illusztrálta, hogy Ferenc császár 1816 és 1834 között 4105 napot töltött Bécsben, miközben 2835 napig úton volt.¹³ Az uralkodó utazásairól hihetetlen részletességű naplót

9 Kisfaludy Károly (mint az *Aurora* szerkesztője) és Helmeczi Mihály 1825. ápr. 24-i, illetve azt követő, datálatlan leveleikben mondtak köszönetet Berzsenyi verseiért. Lásd: BERZSENYI, *Levelezése*, 547–548. A további részleteket lásd a jegyzetekben: Uo., 980–981.

10 Festetics György Berzsenyi Dánielnek, Keszthely, 1818. jún. 15, in BERZSENYI, *Levelezése*, 522–523.

11 Berzsenyi Dániel Festetics Györgynek, Nikla, 1818. jún. 18., in uo., 523. Az epigrammát a továbbiakban e kiadás szerint idézem.

12 Vö. *Berzsenyi Dániel összes művei*, kiad. és jegyz. MERÉNYI Oszkár (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956), 162–163; BERZSENYI, *Költői művei...*, 133–134.

13 Konrad CLEWING, „Die vormärzliche Verwaltung in Österreich und das Kronland Dalmatien: Ein Gouverneur schreibt an seinen Kaiser”, in *Rober Diamant Dalmatien: Die habsburgische Verwaltung*,

vezetett, mely a minket érdeklő 1818-as dalmáciai körútra is kiterjed. A napló-folyamnak ez a része horvát fordításban nyomtatásban is hozzáférhető, sajnos azonban ez a forrás a jelen tanulmány szemszögéből nem sok tanulsággal szolgál, mert a fogadtatási ünnepségre egyáltalán nem tér ki. A feljegyzések tanúsága szerint a Csáktornyára érkező császár figyelme praktikus módon inkább a vár építészeti megoldásaira terjedt ki, ezenkívül pedig a település földszintes házait, a kastélyt és a haranglábas templomot említi meg.¹⁴ E naplóbejegyzések is mutatják, hogy az utazás a császár nézőpontjából lényegileg szemleút (*Inspektionsreise*) volt, melyhez azonban ceremoniális külsőségek kapcsolódtak.¹⁵

Az ünnepélyes fogadtatás részleteiről így elsősorban a korabeli hírlapi tudósításokból értesülhetünk. Az eseményeket ez alapján röviden így foglalhatjuk össze: a császári hintókonvoj 1818. július 2-án reggel hat órakor indult útnak Varasd-ról. Az uralkodót és feleségét a magyar–horvát határon Zala vármegye küldött-sége üdvözölte, melyben a Festetics családot betegeskedő atyja helyett a gróf fia, Festetics László képviselte. A császár ekkor meg is szólította őt, közölve vele, „hogy foglalatosságai által most elvonattatván, Keszthelyi úttya jövő esztendőre haladna”. Csákvárra érve a magas rangú utazók lovakat váltottak, majd fogadták egy helyben állomásozó ezred tisztjeinek köszöntését. Ezt követően a császári pár Lendva irányában elhagyta a várost.¹⁶

A tervezett, ám végül lényegében elmaradt vendéglátás előkészületeiről a Festetics-uradalom jegyzőkönyvei tudósítanak. E forrást jelen téma kapcsán eddig egyedül Zsidai Réka tanulmánya aknázza ki, rámutatva, hogy a különleges alkalom-

ihre Probleme und das Land, wie beschrieben von seinem Gouverneur Lilienberg für Kaiser Franz I. (1834), Hg. Konrad CLEWING, 5–42 (Berlin: Frank & Timme, 2018), 6. Ferenc császár utazásait 1816-tól kezdve áttekinti: Eleonore HARTMANN, *Die Hofreisen Kaiser Franz I.* (Wien: 1968) [disszertáció]. A Habsburg uralkodók magyarországi (és erdélyi) utazásait Márai Teréziától V. Ferdinándig felsorolja: MANHERCZ Orsolya, *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban: Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között* (Budapest: ELTE BTK, 2012) [PhD disszertáció], 23–33. Vö. még: KULCSÁR Krisztina, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773* (Budapest: Magyar Országos Levéltár – Gondolat Kiadó, 2004).

- 14 *Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818*, ford., jegyz. Ljudevit KRMPOTIĆ, 2 köt. (Hannover – Čakovec: Hrvatski Zapisnik, 2002), 2:655. A kézirat: *Bereisung Meines Königreiches Dalmatien, dann Croatiens Militär-Gränze, und dessen Provinciale. [...] Vom 10ten Aprill bis 3ten July 1818*, Österreichische Nationalbibliothek, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv, Hofreisen 35.
- 15 Az uralkodói utazások Manhercz Orsolya által ismertetett felosztásában ezt a kettősséget képviseli az uralkodói körút (*Tour*), melyre I. Ferenc 1817-es utazását hozza fel példaként. MANHERCZ, *Magas rangú hivatalos utazások...*, 21.
- 16 *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1818. júl. 8., 17–19. Lásd még a másik, lényegileg azonos tudósítást: *Magyar Kurir*, 1818. júl. 17., 29–30.

ból különféle luxustermékekre (élelmiszerek, ruházat stb.) csaknem 5000 forintot költött a gróf.¹⁷ (Összehasonlításképpen: Berzsenyi 1819–20-ban Sopronban 12 forintért tudott eladni egy hízott disznót, és 5 forintért vett jegygyűrűt leányának).¹⁸

Berzsenyi megbízatása eredetileg egy „győzedelmi kapu” feliratának elkészítésére szólt, azonban a terv időközben módosult, mert a birtokigazgatóság június 26-i határozata már obeliszek állításáról szól:

Rendelés P[osta] sentat[um] 26^a Juny 818.

1° Requiráltatnak Vadnay Károly Plenipotentarius és Kehrn Fő Ingenieur Urak, hogy holnap reggel elindulván Csáktornyára béutazzanak, – Plenipotentarius Ur ugyan az ottani Fiscalatussal az oda jövő Méltóságok[na]k illendő megudvarlásokra ügyeljen, Kehrn Fő Ingenieur Ur pedig az ottan megrendelt Obeliskusok[na]k elkészítését szorgolja, – az Obeliskusok[na]k formája oly formán desigáltatik, [!] hogy azok[na]k felső részekre a’ tudva lévő Versek irattassanak, az alsó részekre pedig (:pedestal:) az egyikre jön corona victoriae seu laurea, cum corona murali, a másakra pedig jön a’ corona civica quercina, et corona pacis olivea.¹⁹

Mint a *Hazai ’s Külföldi Tudósítások* beszámolójából kiderül, a győzedelmi kaput a horvát határon állították fel, Csáktornyán pedig két „nagy” oszlopot: „Mindenik oszlopnak tetején a’ Magyar Korona fekvék vánkoston, úgy mint a’ két Felső Főnek Királyi éke”.²⁰ Mint a fenti jegyzőkönyvbejegyzés bizonyítja, az oszlopok tervezett díszítése antik római mintát követett. A „corona victoriae seu laurea, cum corona murali” (győzelmi, azaz babérkoszorú fali koszorúval) és a „corona civica quercina, et corona pacis olivea” (polgárkoszorú tölgyből, valamint békekoszorú olajágból) ugyanis a római császárok jelképei voltak. A *corona laureát* a szenátus adományozta a győzelmes császárnak a győzelmi menet tartásának jogával együtt, míg a *corona ciuicát* a megmentett ajándékozta az őt megmentő katonának. Az utóbbi Augustus korától kezdve volt a császár személyéhez kötődő katonai kitüntetés.²¹ Nem tel-

17 ZSIDAI Réka, „Presztízs és udvari személyzet Festetics György udvarában”, in *Történelmi útvesszők: Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból II.*, szerk. GYÖRGY SÁNDOR, HAJNÁCSKY TAMÁS és KANYÓ FERENC, 194–224 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018), 204–205.

18 Lásd: Berzsenyi Dániel Dukai Takács Zsuzsannának, Sopron, 1819. nov. 16., in BERZSENYI, *Levelezése*, 525, és Berzsenyi Dániel Dukai Takács Zsuzsannának, Sopron, 1820. jan. 31. előtt, in *uo.*, 528.

19 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), P 279, Directoratus 1818, Ternio II. 281. k., 262/938.

20 *Hazai ’s Külföldi Tudósítások*, 1818. júl. 8., 17.

21 Vö. Birgit BERGMANN, *Der Kranz des Kaisers: Genese und Bedeutung einer römischen Insignie* (Berlin – New York: De Gruyter, 2010), 51–57, 135–184.

jesen világos ugyanakkor, hogy az obeliszek tetején nyugvó koronák milyen viszonyban voltak a piedesztálra helyezett koszorúkkal: az is lehet, hogy a kivitelezés során megváltozott a koncepció, és a koronák helyettesítették a koszorúkat – a latin 'corona' szó eredetileg koszorút jelent. Mindenesetre e jelképek használata világosan érzékelteti, hogy a fogadtatás a *császárnak* szólt, az antikizálás kapcsán pedig nem szabad elfelednünk, hogy az uralkodó II. Ferenc néven a Német-római Birodalom császára volt (noha erről a címről 1806-ban hivatalosan lemondani kényszerült), s ekként az ókori római császárok utódjának minősült. Nem véletlen tehát, hogy a Habsburg uralkodók bevonulásának külsőségei a meglátogatott helységekbe az antik diadalmenetek hagyományait követték, innen ered például a győzelmi kapuk emelésének szokása.²² Ismert hazai példa erre a Mária Teréziának épített váci diadalív.²³ Az emlékoszlopok állítása ugyancsak a római hagyomány része (az ősminta Traianus római emlékoszlópa), s a hazai császárlátogatások vonatkozásában szintén nem példa nélküli, hiszen Kolozsváron ma is megtekinthető az ún. Karolina-oszlop, mely a császári pár 1817-es látogatásának állít emléket – bár ezt az alkotást csak évekkel az esemény után emelték.²⁴ A csákvári obeliszeket, melyek a jelek szerint néhány nap alatt készültek el, persze nem faraghatták időálló kőből, hanem valamilyen romlékonyabb anyagból lehettek, így nem csoda, hogy nem maradtak fenn.

Hogy a csákvári oszlopokra pontosan milyen felirat került, az csak a hírlapi tudósításokból derül ki, mert az uradalmi jegyzőkönyvek ezt nem rögzítették. A *Magyar Kurir* és a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* egyaránt a következőképpen adta vissza a versrészleteket:²⁵

A jobb oldali oszlopon:

Népeinek szívében emelt Ő szerte Magának
Oltárt a' jó, és nagy Fejedelmi Atya;
Jobbjával törvényt tett, Ballya kegyelmeket osztott.
Nagy Birodalma buzog, 's áldgya ditséri Nevét.

A bal oldali oszlopon:

Ő zivatar közt nőtt fel, mint Théréziánk,
Mert Védangyala volt, mint most Karolinánk,
A' Nép' szeretete.²⁵

22 Vö. KARL VOCELKA, „Habsburg Festivals in the Early Modern Period”, in *Festive Culture in Germany and Europe from the Sixteenth to the Twentieth Century*, ed. Karin FRIEDRICH, 123–136 (Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 2000), 129–130.

23 Vö. MANHERCZ, „*Magas rangú hivatalos utazások...*”, 34–36.

24 Vö. JAKAB Albert Zsolt, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat: A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012), 121–122.

25 *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1818. júl. 8., 19. Vö. *Magyar Kurir*, 1818. júl. 17., 29–30.

A versszövegek vonatkozásában új adalék, hogy a jobb oldali obeliszkre vésett idézet Kisfaludy Sándortól származik, éspedig az *I. Ferencz, Magyar Királynak* című epigramma első versszakával azonos. Ennek a versnek a teljes szövegét először Angyal Dávid közölte a Kisfaludy Társaság kéziratárchájában őrzött irat alapján.²⁶ Mint a második, Festeticsék által elhagyott versszak egyértelművé teszi,²⁷ ez a költemény is a császárlátogatás alkalmából íródott, s elkészülte – tehetjük hozzá – kapcsolatba hozható Festetics egy ajándékozási aktusával. Legalábbis feltűnő, hogy a gróf éppen ezekben a napokban küldött Kisfaludynak ajándékba két sárga lovat.²⁸ Persze az is megjegyzendő, hogy ez nem egyedi eset, és Festetics mecénási gyakorlatához hozzátartozott a környékbeli (és később más, országosan ismert) írók alkalmi jutalmazása, így 1818 februárjában a helikoni ünnepség keretében 800 forintot osztott szét e célból, melyből 200 Berzsenyinek, 100 pedig Dukai Takács Juditnak jutott.²⁹ Az „érdemesebb hazai Literátorok” számára ekkor létrehozott pénzalapból történő kifizetés³⁰ nem állt kimondott összefüggésben a két költőtől nem sokkal korábban megrendelt köszöntőversekkel, azonban az események időbeli közelsége szembetűnő.

Az obeliszkre vésett verzióban Berzsenyi epigrammaszövegén tett változtatásokat Merényi fentebb idézett tanulmánya már számba vette.³¹ Fejtegetései kiegészítésképpen megjegyzendő: a módosítások többnyire onnan erednek, hogy (megtartva az eredeti verselést) a Berzsenyinél a császárt eredetileg egyes szám második személyben megszólító sorokat a Kisfaludy-részlet egyes szám harmadik személyű dikciójához igazították. Összességében Festetics hivatalnokai a Kisfaludy- és a Berzsenyi-vers egy-egy versszakának összekapcsolásával és -hangolásával létrehoztak egy új, kétrészes epigrammát, melynek Kisfaludy szolgáltatta az előtagját (expozió), míg Berzsenyi az utótagját (klauzula).³² Az ily módon a

26 KISFALUDY Sándor, „I. Ferencz, Magyar Királynak”, in KISFALUDY Sándor, *Minden munkái* 7, kiad. ANGAL Dávid, 5 (Budapest: Franklin-Társulat, 1892). Vö. a vonatkozó jegyzettel uo., 573–574.

27 „Népeinek javait hordozván nagy kebelében / Megvitt harczok után látni megyen fíjait / A’ koronás Atya; lépteinek nyomain, valahol jár, / Áldás, Boldogság, Béke’ gyümölcse Terem.” Uo., 5.

28 Festetics Kisfaludynak címzett ajándékozó levelének dátuma: 1818. jún. 20., MNL OL, P 279, 293. k., 128. levélmásolat.

29 Vö. Döbrentei Gábor jegyzetével: *Berzsenyi Dániel összes művei: Költemek és folyóbeszéd*, kiad. DÖBRENTÉI GÁBOR (Buda: Magyar Királyi Egyetemi sajtóval, 1842), 93.

30 Vö. Pfahler Károly és Petrovics János Berzsenyi Dánielnek, Keszthely, 1818. febr. 16., in BERZSENYI, *Levelezése...*, 517. Berzsenyi először nem akarta elfogadni a jutalmat, hanem az összeg más célú felhasználását javasolta, végül azonban mégis felvette a pénzt. Vö. Berzsenyi Dániel Pfahler Károlynak és Petrovics Jánosnak, Nikla, 1818. febr. 19. és 1818. márc. 8., in uo., 517–518 és 519.

31 MERÉNYI, „Adalékok...”, 591.

32 Az epigramma Lessing (Charles Batteux-ra támaszkodó) műfajelmélete szerint két részre osztható: az előtag bemutatja a tárgyat, illetve várakozást kelt, s ezt követi a csattanós zárlat vagy utótag, mely

korszak két legjelentősebb hazai költőjének alkotásaiból összebarkácsolt alkalmi költemény joggal mondható a magyar rendi költészet³³ egyik csúcstermékének. A továbbiakban azonban nem ezen a nyomon haladok tovább, és nem a közvetlen reprezentatív funkcióhoz kötődő értelmezési lehetőségeket fejtem ki egyik szóban forgó Berzsenyi-vers kapcsán sem, hanem a császáróda és -epigramma eredeti, a kéziratok által megőrzött szövegét alapul véve a két mű alapján együttesen kirajzolódó tágabb politikai és filozófiai kontextusok fognak érdekelni.

Politikai metaforika

A császáróda

A verssel mélyrehatóan nem foglalkozott a szakirodalom: a rá vonatkozó értékelő megjegyzések többnyire Berzsenyi aulikus magatartásának problémájából indultak ki, s ezen vélelmezett attitűd megítélését vetítették ki a műre. Ennek megfelelően kétféle felfogás bontakozott ki a költeménnyel kapcsolatban. Az egyik oldalon azok az értelmezők állnak, akik Berzsenyi versét az udvarhűség legitim és őszinte megnyilvánulásnak tartották (mint Váczy János³⁴), a másikon pedig azok, akik elítélendőnek – bár ugyanakkor kényszeredettnek – vélték a császáróda (illetve az epigramma) politikai gesztusát. Utóbbira példaként Orosz Lászlót idézem: „Nemcsak mennyiségben csekély, színvonalban is egyenetlen Berzse-

magyarázattal feloldja azt. Vö. Gotthold Ephraim LESSING, „Zerstreute Anmerkungen über das Epigramm, und einige der vornehmsten Epigrammatisten [1771]”, in Gotthold Ephraim LESSING, *Werke 1770–1773, Werke und Briefe 7*, Hg. Klaus BOHNEN, 179–290 (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 2000).

33 A korabeli rendi költészetről átfogóan lásd: VADERNA GÁBOR, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 53–58, 89–278.

34 „A dynastikus hűség hazaszeretetének lényeges alkotója lévén: a nemzet önvédelmét nem tudta elválasztani a királyi trón oltalmazásától, mint a *Felső királyunknak Keszthelyre várátásakor s A tizenhatszázadik század* című ódái félreismerhetetlenül bizonyítják.” VÁCZY JÁNOS, *Berzsenyi Dániel életrajza* (Budapest: MTA, 1895), 190; Vö. még: NÉGYESY LÁSZLÓ, „Gróf Festetics György a magyar irodalomban”, in *Keszthelyi Helikon*, szerk. Dr. LAKATOS VINCE, 35–233 (Keszthely: Kisfaludy Társaság, 1925), 177. Mezei Márta Berzsenyi két császárversében annak lenyomatát látta, hogy „a francia forradalom és a napóleoni háborúk után megnőtt a monarchia, az alkotmányos rend és béke értéke, a király, az uralkodóház ennek megtestesítője, biztosítója volt”. MEZEI MÁRTA, „A keszthelyi Helikon-ünnepélyek – és ahogy az írók látták”, in *Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA ZSUSZA, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 7, 170–180 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997), 174.

nyi utolsó két évtizedének költői termése. Festetics »udvari költője«-ként a gróf törleszkedő lojalitásának is szócsövévé vált (*Felséges királyunknak Keszthelyre várátásakor, Felírás a királynak Keszthelyre érkezésére*), s legfeljebb azt említhetjük mentségére, hogy e költeményeiről lerí az ihletnélküliség.³⁵

Egyetlen kivételként Horváth János volt az, aki a versben megnyilvánuló királytiszteletet a Habsburg-dinasztia iránti hűség problematikájától elemelve, általánosabb szinten értelmezte: „A Berzsenyi szerint való magyar királytisztelet éppúgy nem személynek szóló megalázkodás, mint másnemű ódái egész seregében sem volt afféle, hanem igenis egyike a magyar (a nemesi) alkotmány posztulátumainak, a törvény és igazság tiszteletével egyenrangú erkölcsi követelmény. Mert a király mindannak szimbóluma, ami erkölcsi értelemben magyar”.³⁶ Az alábbiakban ez utóbbi értelmezési lehetőség alátámasztására, illetve bővebb kifejtésére fogok törekedni.

A komparatistikai kutatásban többször felvetődött a császároda horatiusi ihletettségének ötlete,³⁷ azonban konkrét szövegközi egyezést csak Csipak Lajosnak sikerült felmutatnia, aki a Berzsenyi-vers 2. szakasza és a IV. 15. óda 25–29. sora közötti összefüggésre hívta fel a figyelmet.³⁸ A Horatius-óda Augustus Caesart, illetve az általa elhozott békét magasztalja, tehát hangvételében és beszédshelyzetében is emlékeztet Berzsenyi versére, lévén mindkettő a háborúból megtérő, s a felfordulás után (Ferenc esetében: a napóleoni háborúkat követően) a rendet helyreállító uralkodóhoz szól. A szóban forgó, párhuzamba állított szöveghelyek azt ábrázolják, amint az egyszerű nép hálát ad uralkodójának:

35 OROSZ László, *Berzsenyi Dániel* (Budapest: Gondolat, 1976), 212. A szerző később is fenntartotta értékelését, vö. OROSZ László, „Berzsenyi és Festetics”, in OROSZ László, *A niklai remete és a kecskeméti fiskális: Tanulmányok Berzsenyiről és Katonáról*, 29–35 (Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2000), 34. Ennek az értelmezési hagyománynak a legújabb megnyilvánulása egy írói esszében olvasható: „Egy-két vers kivételével Berzsenyi közéleti üzenete rémesen konzervatív. A királyt látni mint római hőst, inkább megnevezteti az embert, mintsem tiszteletet ébreszt, a *Felséges királyunk Keszthelyre várátásakor* olvasása közben pedig kicsit még pironkodunk is, miképp lett duhajkodó költőnkől Festetics grófudvari dalnoka.” HÁY János, „A rovátkolt barom: Berzsenyi Dániel”, *Forrás* 49, 7–8. sz. (2017): 27–35, 31.

36 HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 106.

37 Tamás Ábel ezt egy általános „hangvételben” érte tetten, míg Cselőtei Lajos a költemény egy sorpárjához három horatiusi locust is odarendelt konkordanciaként – véleményem szerint nem túl meggyőző módon. Lásd: TAMÁS Ábel, „Horatiusi olvasásjelenetek”, in *Horatius arcai*, szerk. HAJDU Péter, 9–26 (Budapest: Reciti, 2014), 10–11; CSELŐTEI Lajos, *Berzsenyi és Horácus metaforáiról*, [2. kiadás] (Budapest: Stephaneum Nyomda R. T., 1920), 22.

38 CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire* (Kolozsvár: Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1912), 139.

Mi meg, ha hétköznap, ha nagy ünnepen
élvezve Líber víg adományait
asszony s gyerek nép közt, ahogy kell,
isteneinkhez imában esdünk,

miként apáink, zengjük a hősokeket,
s dalunk díszítik Lydia sípjai,
Tróját meg Anchisest dicsérjük
s életadó Venusunk utódát.³⁹

'S tí csendes ernyők' pásztori gyujtsatok
Temjént Hölgyeitek s gyermekitek között
Annak ki gunyhótok paissa
'S emberi jussaitoknak őre;

'S Ki mint dicső nap fergetegink után,
Áldást szórva körül járja Hazánk egét
'S a' mit levert a' hosszú szélvész,
Ujra fel élteti égi tüzzel.

„Venusunk utóda” Horatiusnál maga a császár, mivel a Vergilius *Aeneis*-ében meg-
erősített mitológia szerint az Anchises és a szerelemistennő frigyből született Ae-
neas, a Iulius-nemzetség őse,⁴⁰ melyhez (örökbefogadás révén) Augustus császár
is tartozott. Augustus tehát itt implicit módon az istenekkel szinte egyenrangú-
ként tisztelt ősök közé emelkedik. E kontextusban a Berzsenyi-vers „Caésárunk”
és az éltető nap között vont hasonlata szintén Augustusra utal, akinek biroda-
lomépítő ikonológiájában nagy szerepet játszott a császár és a napisten (Phoe-
bus Apollo) figuráinak szimbolikus egymásba játszása, az apollikus szimbólu-
mok kisajátítása, mely a római költészeten is nyomot hagyott.⁴¹ (Nem véletlenül
indít Horatius IV. 15-ös ódája sem Phoebus említésével.⁴²) Az Augustus és Fe-
renc császár közti kapcsolatot erősíti, hogy utóbbi Habsburgként egy genealógi-
ai hagyomány szerint ugyanannak a Iulius-nemzetségnek a távoli leszármazott-
ja volt, mint az előbbi.⁴³

A vers másik világirodalmi ihletője Matthisson, akinek a hatása az első vers-
szaknak az alkonyi tövidékről adott színesztéziás tájbrázolásában mutatkozik
meg:

39 Ford. Bede Anna.

40 Ezt a szöveghely kapcsán a Berzsenyi által forgatott Horatius-kommentár is kiemeli: Paul Friedrich Achat. NITSCH, *Vorlesungen über die klassischen Dichter der Römer: Zweyter Band, welcher das vierte und fünfte Buch der Oden, und das erste Buch der Satyren des Horaz enthält* (Leipzig: Johann Friedrich Junius, 1793), 138.

41 Vö. John F. MILLER, *Apollo, Augustus, and the Poets* (Cambridge et al: Cambridge U. P., 2009).

42 A Horatius-óda felütésében Phoebus isten jelöli ki a költő számára a megéneklendő tárgyat, mely az augustusi béke kell, hogy legyen: „Phoebus, mikor dúlt városokat, csatát / akart a lantom zengeni, rám rivallt, / nehogy kicsiny sajkám a tyrrhén / árta bocsássam. Uralkodásod, // Caesar, gyümölcsöt hoz, s a mezőn kalászt”. Ford. Bede Anna.

43 Vö. GONDA Imre és NIEDERHAUSER Emil, *A Habsburgok: Egy európai jelenség*, Harmadik kiadás (Budapest: Gondolat, 1987), 6–7.

Friedrich MATTHISSON,
Emlékezés a Genfi-tónál

A nap leszáll. Bíborszín illatok
 lengnek Savoya dombjaira körben...
 Az Alpok hava izzik, fellobog,
 s Genf nézi magát a fényes tükörben.

Keszthely' mosolygó völgyei, bércei!
 Caésárunk közelít, hintetek illatot,
 Simulj tükörré büszke Zengő
 'S tükreidet biborozza Phoebus.

Az erdők peremén arany a pír,
 a rét virágpihékkal behavazva;
 alig piheg az illatos zefír...
 A Jura felől nyájnak zeng harangja.⁴⁴

A horatiusi–matthissoni kettős ihletettség olyan jellemző vonása Berzsenyi költészetének, melyre már Kölcsey Ferenc is rámutatott recenziójában.⁴⁵ E jelenség értelmezésére *A' Balaton* című episztola kapcsán a közelmúltban magam is kísérletet tettem, s arra jutottam, hogy Matthisson ugyanazt a horatiusi költő- és emberideált jeleníti meg *Der Genfersee* című költeményében, mint Berzsenyi, miáltal a művek egy közös antropológiai diskurzus részeivé válnak, melybe még – látszólag paradox módon – a versek tájábrázolásai is bekapcsolódnak. Berzsenyi episztolája ugyanis a horatiánus poétikai-antropológiai háttér előtt olvasztja egymásba a német és a magyar versbeszélőt, s végső soron a művekben általuk leírt republikánus svájci és a monarchikus magyarországi ideális tájakat is, azaz a Genfi-tó és a Balaton környékét.⁴⁶

44 Friedrich MATTHISSON, „Erinnerung am Genfersee”, in Friedrich MATTHISSON *Gedichte, Bd. 1: Die Gedichte von 1776–1794*, Hg. Gottfried BÖLSING, 182–183 (Tübingen: Litterarischer Verein, 1912), 183. Ford. LOTHÁR László.

45 Kölcsey szerint a Berzsenyi költői karakterét jellemző művek „Matthisson' és Horátz' egyesült studiumának szerencsés resultatumaik”. KÖLCSEY Ferenc, „[Berzsenyi Dániel versei]”, in KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I. 1808–1823*, kiad. GYAPAY László, Kölcsey Ferenc Minden Munkái, 53–61 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 57.

46 Vö. FÓRIZS Gergely, „Landschaftsposie und anthropologische Poetik: Friedrich von Matthissons *Der Genfersee* und Dániel Berzsenyis *Der Balaton* im Kontext”, in *Ungarn als Gegenstand und Problem der fiktionalen Literatur*, Hg. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, 185–203 (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2021). Politikai eszmétörténeti olvasatban *A' Balaton* a szabadság meglétét a jogállamiságra, az önkényes hatalomgyakorlás tilalmára vezeti vissza, s ez alapján von párhuzamot a köztársasági Svájc és Magyarország között: „És valamint boldog Helvetia népe örömmel / Szántja szabad földjét: itt is szabad a Magyar és víg. / A' gazdag palotát itt lakja kiralyi szabadság / 'S a Gunyhók lakosit Törvény jobbkeze védi”. (BERZSENYI, *Költői művei...*, 29.)

Ugyanakkor Berzsenyi császáródája olvasható egy sor egyéb korábbi költeményére tett önreminiscenciaként is. *A' Balaton* mellett kiemelendő még a *Magyar Ország* és *A' tizen nyolczadik század*. E művekben az idilli tájbrázolás szintén olyan társadalmi eszményképpel párosul, melynek értelmében a monarchia republikánus értékek hordozója: az uralkodó tiszteletben tartja a rendi szabadságjogokat, aláveti magát a törvényeknek, s maga védelmezi a nemzetet az erkölcsök elfajulása, az önkény és a hanyatlás ellen.⁴⁷ Ennek az uralkodószerepnek egyik fő szimbóluma Berzsenyinél Titus római császár, aki a hagyomány (például Suetonius császáréletrajzai) szerint a törvénytisztelő, jóindulatú, segítőkész, kegyes, puritán, közjót előmozdító uralkodó mintaképe. Ilyen értelemben említi őt⁴⁸ a magát az országot megszólító *Magyar Ország* című vers:

Boldog nepeidet Títusok őrizik,
Kik mind annyi Atyák és kegyes Istenek,
'S kiknek Tronusokon Trézia lelke leng.
Törvényed' s Koronád' Chérubim Őr fedí
Nem fertőzteti meg durva Tirán keze,
Törvény nem hatalom kénnye uralkodik⁴⁹

A' tizen nyolczadik század pedig már konkrétan Ferenc császárt emeli ebbe a szerepbe:

'S már mast Ferentznek Titusi Tronusa
Fénylik közöttünk⁵⁰

Az életmű eme belső kontextusában a császáródája nem a dinasztikus hűség vagy a „labanc nemzettudat”⁵¹ lenyomata elsősorban, hanem egy elvont ideál felmutatása oly módon, hogy Augustusszal mint az ősi erényeket tisztelő kormányzás

47 A republikánus politikai nyelvről lásd: TAKÁTS József, „Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 668–686.

48 A „Titus” szó itt ugyanakkor nem csupán és nem elsősorban egy konkrét uralkodót, hanem az államférfiak egy típusát jelöli – ezért is áll az alábbi idézetben többes számban a szó. Erre Vaderna Gábor hívta fel a figyelmet.

49 BERZSENYI, *Költői művei*..., 30.

50 Uo., 32.

51 Csetri Lajos értelmezésében a rendi magyarságtudatnak létezett a kurucos, függetlenségi szellemű mellett egy „labanc” variánsa is, s Berzsenyit mind családi hagyományai, mind iskoláztatása okán az utóbbihoz sorolta. (CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 56–58.

emblematis figurájával hozza párhuzamba az uralkodót. Ez itt alapvetően poétikai gesztus, melyet irodalmiassága és absztrakt képisége emel a szokványos udvari-rendi reprezentációs költészet produktumai fölé. E költeményre is igaz, amit Berzsenyi nemzeti és személyhez szóló verseiről Bécsy Ágnes általánosságban megállapított, hogy bennük „a realitás eleve csak mint önmagát felülmúlt, eszményi valóság jelenik meg”.⁵² Az előadásmód elvontsága csak az utolsó két versszakban mérséklődik, ahol is a versbeszélő Festeticset szólítja meg, és utal a császár fogadására rendezendő „pazarló” (a szó itteni pozitív értelmében: ’fényűző’) ünnepségre:

Örülj Te is hát, Festetics, és pazarlj!
Mutasd, mint szereti a’ Magyar a’ Királyt,
Mutasd, hogy annak szíve, kincse
A’ Haza’ s Attya’ kezébe vagynak;

Mutasd, hogy a’ szent Honn szeretet heve,
’S a jobbágyi szelíd tisztelet egybe fér,
Mutasd, hogy e’ két virtus együtt
Tesz Fejedelmeket és nagy embert.

Az utolsó, 7 sort elfoglaló versmondat megértése korántsem könnyű. Ennek mondanóját egy komparatistikai tanulmány nemrég úgy foglalta össze, hogy a vers itt „a patriotizmus és a dinasztíához való hűség egységét viszi színre”.⁵³ Szerintem viszont többről van szó, és a szövegrész a „Magyar” (értsd: ’magyar nemes’) és „Királya” mindenkori kölcsönös viszonyát exponálja. A király a „haza atyja”, ezért a vers logikája szerint a honszeretet egyben a király szeretete is. A magyarokat itt Festetics (a vers kísérőlevele szerint a haza „leg nemesebb fija”⁵⁴) képviseli. Az ő feladata az, hogy az uralkodó iránti szeretetet, mely egyben hazaszeretet is, kifejezésre juttassa, s ez a szeretet nem a Habsburg-dinasztia tagjának szól, hanem a magyar koronát aktuálisan viselő személynek („Király”). Zavarba ejtővé ott válik a vers érvelése, amikor az utolsó versszakban a honszeretetet és a „jobbágyi szelíd tiszteletet” olyan kettős érényként ábrázolja, mely „együtt / Teszi”, tehát egyszerre jellemzi az uralkodót és a „nagy embert”. A ’nagy ember’ ideálja Berzsenyinél egyér-

52 BÉCSY Ágnes, „Magány és közösség: Berzsenyi 1808-as pályafordulatának értelmezéséhez”, in *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 186–206 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 191.

53 TAMÁS, „Horatiusi olvasásjelenetek...”, 10, 2. lj.

54 Berzsenyi Dániel Festetics Györgynek, Nikla, 1817. szept. 15., in BERZSENYI, *Levelezése*, 509–510, 509.

telmően a plutarkhista hagyományból származik, lévén a plutarkhoszi életrajzok az erény örök eszményképeinek példatárát jelentették számára.⁵⁵ Festetics nevének behelyezése ebbe a kontextusba hasonló idealizálás, mint Ferenc császár beemelése a jó uralkodók panteonjába. Az utolsó versszakban található „jobbágy” szó jelentése a Czuczor–Fogarasi-szótár cikke szerint széles értelemben „szolgálatban levő, szolgálatot tevő személy, ide értve a nemesebb szolgálatot is. Innen *királyi jobbágyoknak* neveztettek a királyi szolgálatot viselő nemesek, főemberek”.⁵⁶ Vagyis a nagy ember (így Festetics) is jobbágy, amennyiben szolgálattal tartozik a királynak, és értelemszerűen az általa képviselt magyar nemzet is az, a maga egészében. Viszont a vers szerint a „jobbágyi szelíd tisztelet” olyan virtus, mely a hazaszeretettel „egybe fér”, és azzal párosulva nemcsak a nagy embert, hanem a „fejedelmet” is jellemzi. Ennek a gondolatmenetnek úgy adhatunk logikus értelmet, ha a „fejedelem” viszonylatában a „jobbágyi tiszteletet” még egy fokkal elvontabb módon mint „hódoló, hűségfogadó tiszteletet”⁵⁷ értjük, mellyel a király a hazának, a haza törvényeinek tartozik. Így olvasva tehát a költemény nem a dinasztia iránti egyoldalú alattvalói hűség kinyilvánításáról szól, hanem a nemzet és az uralkodó közötti kölcsönös tiszteleten alapuló kétoldalú függőségi viszonyt fogalmazza meg.

Így olvasva válik jelentőségteljessé az a körülmény is, hogy noha a verset császárodaként aposztrofáltam, az közvetlenül nem Ferenc császárhoz szól, nem őt szólítja meg, hanem Festeticset mint a magyar nemzeti közösség reprezentánsát. Közbevetendő, hogy a költemény megcélzott korabeli olvasója jól érthette: az eredeti címben szereplő II. Ferenc nem az osztrák császár (akinek a neve I. Ferenc), hanem a német-római császár. Az így játékba hozott antik-elvonatkoztató hagyományhoz kiválóan illik a „Caésárunk” megjelölés a 2. sorban. A császárt a versben tehát először egy absztrakt uralkodói eszménykép helyettesíti, majd a záró versszakokban „Királyként” jelenik meg, akinek – az implikált jelentés szerint – Festetics *mutatja* a hazaszeretet példáját. A király fogadására szervezett fényűző ünnepség ugyanis e látványos példamutatás révén nyeri el az értelmét: a hazaszeretet és a „jobbágyi tisztelet” kinyilvánítása ugyanezen kettős erény gyakorlására buzdítja a fejedelmet is, aki az implicit következtetés szerint azáltal tehet ennek eleget, hogy tiszteletben tartja az ország alkotmányát.⁵⁸ Innen nézve

55 Vö. CSETRI, *Nem sokaság...*, 64.

56 *A magyar nyelv szótára*, 6 köt., készítették CZUCZOR Gergely és FOGARASI János (Pest: Emich Gusztáv, 1862–1874), 3:261–262.

57 Ez a „jobbágyi-tisztelet” (*homagialis cultus*) korabeli szótári jelentése. Lásd: *Törvénytudományi műszótár* [2. kiadás], kiad. Magyar Tudós Társaság (Pest: Eggenberger J. és Fia, 1847), 194.

58 Feltehető, hogy Berzsényi a költemény eme bújtatott jelentésére utalt a munkához mellékelte levél rejtelmes soraiban: „Parancsolatjára Excellentiadnak küldöm az Ódát, csekély, de ugy vélem az

a vers Berzsenyi magyar főurakhoz szóló „serkentő ódái” közé tartozik, melyeknek kiindulópontja szintén nem a kritikátlan dicsőítés, hanem – amint Németh László e vonatkozásban megfogalmazta – az a felismerés, hogy minden cselekedet becsét a hely és az idő szabja meg.⁵⁹

Az óda egy olyan hasonlat köré szerveződik, melyben az uralkodó a felhők elvonultával megjelenő éltető naphoz válik hasonlatossá („mint dicső nap fergegünk után”). Ez első pillantásra az abszolutista kormányzás képvisége, melynek ismert újkori előzménye a balettszínpadon Apollónt, illetve a felkelő napot alakító ’napkirály’, XIV. Lajos sugaras jelmeze.⁶⁰ Ez az uralkodói imázs azonban itt kiegészül azáltal, hogy az utolsó két versszak implicite fejedelmi virtussá teszi a nemzeti alkotmány tiszteletben tartását. Innen nézve az első versszakban a Balaton keszthelyi öblét szelíd alkonyi bíborfénybe vonó „Phoebus” (azaz a mellékneven megnevezett napisten, illetve maga a nap) képe a korlátozott abszolutizmus ábrázolásaként hat. Erre az értelmezésre erősít rá, ha kontextusként bevonjuk a „Post nubila Phoebus” (’Felhők után kisüt a nap’ / ’Borúra derű’) szólás⁶¹ korabeli hazai politikai jelentését. Berzsenyiné nem precedens nélküli, hogy egy szólás vagy szállóige sejjik fel egy verse inspirációjaként,⁶² amint arra az alábbiakban is fogok még példákat hozni. Az említett neolatin szólás Darvas Ferenc 1790-es, az elhunyt II. József politikáját erősen bíráló röpiratának címeiként és fő metaforájaként illeszthető a császároda elsődleges kontextusába.⁶³ A pamfletben az előragyogó napnak a címben és a szöveg lezárásaként is felidézett képe azt a reményt fejezi ki, hogy a magyarok nyelvét, szokásait és törvényeit semmibe vevő kormányzás időszaka után az uralkodó és a nemzet viszonya új alapokra helyeződik. Ezt a reménységet támasztja alá Darvas szerint az új király, II. Lipót jeligéje is: „Szerentsés az a’ Nemzet, mellyet a’ Királya szeret, s annak bóldogulását munkálódja. Bóldog s szerentsés az a’ Király, kit Jobbágyai híven szeretnek: betesebb kintse lévén mindegy a’ magokat igazán esmérő Fejedelmeknek a’ szeretet a’ félelemnél. Tudja ezt a’

okosoknak elég, a’ nem okosoknak pedig a’ sok is kevés.” Berzsenyi Dániel Festetics Györgynek, Nikla, 1817. szept. 15., in BERZSENYI, *Levelezése*, 509–510, 509.

59 Vö. NÉMETH László, *Berzsenyi Dániel* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 125–126.

60 Vö. Peter BURKE, *The Fabrication of Louis XIV* (New Heaven – London: Yale University Press, 1992), 45–47.

61 A szállóige forrása William Langland 14. századi angol költő *The Vision and Creed of Piers Ploughman* című művének egy latin sora („Clarior est solito post maxima nebula Phoebus”). Az idézett magyar változat, mely 1831-től a Magyar Tudományos Akadémia jeligéje, valószínűleg Vörösmarty Mihálytól származik. Vö. TOLNAI Vilmos, „Borúra derű”, *Magyar Nyelv* 20, 1–3. sz. (1924): 26–27.

62 Erről a *Hymnus Keszthely’ isteneihez* kapcsán lásd: FÓRIZS Gergely, „Álpeken Álpesek emelkednek”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 35–36.

63 [DARVAS Ferenc], *Post Nubila Phoebus* (Pest–Buda–Kassa: Stromájer Ignátz, 1790).

Felséges *Második Leopóld*, a' midőn maga gondolkodásának jel-adásában azt állítja, hogy a' *Királyok Kintse az alatta valóknak szíve*.⁶⁴ Darvas gondolatmenete szempontunkból azért is érdekes, mert felismerhetővé teszi a Berzsenyi-óda negyedik versszakában parafrázelt latin uralkodói jelmondatot: „Opes regum corda subditorum”⁶⁵ ('A királyok kincse az alattvalók szíve' – Berzsenyinél: „[a magyar] szíve, kincse / A' Haza' s Attya' kezébe vagynak”). E röpirat kontextusában olvasva tehát a császáróda naphasonlata nem csupán a napóleoni háborúk után elkövetkezendő békeidőszak reményére utal, hanem – felidézve a II. József halálát követő nemzeti felbuzdulás időszakát – a nemesi nemzet és uralkodója közti kölcsönösösen alapuló, szeretetteljes viszony fenntartásának vágyát is kifejezi.

A korabeli politikai kontextushoz való illeszkedés másik jele, hogy Berzsenyi képviselvése az 1817-es császári körutazás egykorú ikonográfiájával. Erre utal legalábbis, hogy Wurschbauer Károlynak az erdélyi látogatás alkalmából véssett egyik emlékérméje az előlapon szárnyas génuszt mutat, amint áldozati tüzet gyújt egy oltáron, míg a hátlapon a felhők mögül előragyogó napot ábrázol.⁶⁶ (1. kép) A tömjéngyújtás és a nap motívumainak Berzsenyi versében való

1. kép: Wurschbauer Károly emlékérméje a császári pár 1817-es erdélyi látogatásának tiszteletére. Az előlap és a hátlap felirata együttesen ezt a szöveget adja ki: „Dacia laeta / vidisse sat est” („Dacia örvendez, csak hogy láthatta”).

64 Uo., 30.

65 Habsburg uralkodóink jelmondatait, melyek általában a fémpenzek peremirataiként is szolgáltak, lásd: TÓTH János, „Magyar fémpenzek peremiratai”, *Az Érem* 65, 1. sz. (2009): 27–33.

66 Vö. HUSZÁR Lajos, „Der Karlsburger Medailleur Karl Wurschbauer”, *Acta Historiae Artium* 12, 3–4. sz. (1966): 353–370, itt: 357 és 360.

megjelenése ellenére közvetlen hatásról itt nehezen beszélhetünk, hiszen az 1817. augusztusi eseményre veretett érem aligha került az ódát író költő kezébe. Azonban a medál és az ódaszöveg hasonlóságai jelezhetik egyrészt a közös ikonográfiai hagyományt, másrészt a háborút követő időszakot jellemző bizakodó közhangulatot. A motivikus hasonlóságok ezúttal is azt jelezhetik, hogy a Berzsenyi-vers bőven merít a korabeli politikai közbeszéd jelképtárából.

Az epigramma

A *Felírás* című epigramma bevett értelmezését fentebb már idéztem Orosz Lászlótól: eszerint a mű a császár iránti „törleszkedő lojalitás” kifejeződése volna. Azt is meg kell azonban említeni, hogy Orosz később, az általa sajtó alá rendezett Berzsenyi életműkiadás jegyzetapparátusában, a vers első sorához olyan kommentárt fűzött, mely némileg megingatja ezt az olvasatot:

„*Elszórta Filepnek rémítő flottáit* – II. Fülöp spanyol király »győzhetetlen armadáját« 1588-ban az angolok úgy verték meg, hogy előzőleg a vihar szétszórta a spanyol hajókat. A győzelem emlékére veretett érem felirata: »Afflavit Deus et dissipati sunt« (Odafüjt az Isten, és szétszórattak). – Különös, hogy a költő a Habsburg uralkodó ünneplésére írt versben egy korábbi Habsburgnak Istentől elszenvedett vereségét említi.”⁶⁷

A továbbiakban a vers olyan interpretációját szeretném felmutatni, melyben ez a „különös”, paradoxnak tűnő megoldás is értelmet nyer.

Az epigramma három versszakból áll, az utótagot ugyanis kétféle variánsban dolgozta ki Berzsenyi, melyek közül – mint fentebb láttuk – a második változatot íraták fel Festeticsék (átalakított formában) a császár tiszteletére emelt egyik obeliszkre, az első versszak pedig elmaradt, mivel a helyére Kisfaludy versrészlete került. Az eredeti expozíció II. Fülöp, illetve Napóleon katasztrofális vereséggel végződő hadi vállalkozásait idézi fel, a klauzula pedig megszólítja Ferenc császárt mint a „nép’ szeretetének” tárgyát, és megemlékszik nagyanyjáról, Mária Teréziáról, valamint a második változatban megemlíti Ferenc feleségét, Karolina Augustát is.

Az első versszak világos párhuzamot von a Habsburg-házból származó II. Fülöp spanyol király és Napóleon sorsa között: „Filepnek rémítő Flottájit” és a „világrázó Gallia’ Dándárit” egyaránt elszórta az „Ur’ lehellete”. Napóleonnak

67 BERZSENYI Dániel, *Művei*, kiad. OROSZ László, Századvég Klasszikusok (Budapest: Századvég Kiadó, 1994), 551.

2. kép: Emlékérem a spanyol armada pusztulására, latin–héber felirattal: „Flavit יהוה [Jehovah] et dissipati sunt 1588”.

Berzsenyi már 1814-ben szentelt egy epigrammát, mely a francia császár bukását abból vezeti le, hogy „tündér kényének” vetette alá az őt a szabadság prófétájaként csodáló népeket, vagyis zsarnokként az önkényes hatalomgyakorlás útjára lépett.⁶⁸ A Fülöp-téma felmerülését, illetve az I. Erzsébet angol királynő által a spanyol Nagy Armada felett aratott 1588-as győzelem emlékére veretett érme feliratára (2. kép) tett utalást közvetlenül egy irodalmi előképre vezethetjük vissza. Ez pedig – Berzsenyi esetében nem meglepő módon – egy Schiller-vers, címe *Die unüberwindliche Flotte* (*A legyőzhetetlen flotta*). Az először 1786-ban publikált költemény az Anglia elleni spanyol tengeri vállalkozásnak úgy állít emléket, hogy a történelmi eseménysort az önmagát istenítő zsarnok és a „szabadon született” nép konfliktusává stilizálja, melyben Isten az utóbbi pártját fogta, amint a vers zárlatában olvasható:

68 Vö. BERZSENYI Dániel, „Napoleonhoz”, in BERZSENYI, *Költői művei...*, 114.

Gott der Allmäch'te sah herab,
 Sah deines Feindes stolze Löwenflaggen wehen,
 Sah drohend offen dein gewisses Grab –
 Soll, sprach er, soll mein Albion vergehen,
 Erlöschen meiner Helden Stamm,
 Der Unterdrückung letzter Felsendamm
 Zusammenstürzen, die *Tirannenwehre*
 Vernichtet seyn von dieser Hemisphäre?
 Nie, rief er, soll der Freiheit Paradies,
 Der Menschenwürde starker Schirm verschwinden!
 Gott der Allmäch'te blies,
 Und die Armada flog nach allen Winden.⁶⁹

A mindenható Isten letekintett,
 Láta ellenséged büszke orozslános lobogóit
 a szélben,
 Láta fenyegetően tárulni biztos sírodat,
 Hát el kell vesznie, mondta, Albionnak,
 Haljon ki hőseim nemzetsége,
 Omoljon össze az elnyomás utolsó
 Sziklagátja, szűnjön meg a *zsarnokság*
Elleni védekezés ezen a féltéken?
 Soha, kiáltott, soha nem tűnhet el a
 Szabadság paradicsoma, az emberi
 Méltóság erős oltalmazója!
 A mindenható Isten fűjt egyet,
 És az Armada szétszóródott minden irányba.⁷⁰

Schillernek a vershez fűzött jegyzete közli a fentebb már idézett latin éremfeliratot, s egyben rögzíti, hogy a költemény utolsó két sora erre a győzelmi medálra tett utalásként értendő.⁷¹ A költemény és a belé szőtt emblémaszöveg együttese határozott természetjogi olvasatot kölcsönöz az armada pusztulásának, amennyiben a hajóhadat elsüllyesztő isteni közbeavatkozás a „szabadság” pártján, a természetjog „paradicsomi” állapota ellen törő „zsarnokság” megfékezésére történik.⁷²

Az embertől elidegeníthetetlen, isteni eredetű, és a változó és tökéletlen emberi jogrend fölött álló természetjog elvének ehhez hasonló, de ennél ismertebb megfogalmazása Schillernél a *Tell Vilmos*-ban olvasható:

Határa van a zsarnokságnak is.
 Ha jogra nem talál az elnyomott,
 És terhe tűrhetetlen – fölfelé nyúl,
 Merészen bízva, föl, az ég felé,

69 Friedrich SCHILLER, „Die unüberwindliche Flotte: Nach einem ältern Dichter”, in *Gedichte von Friedrich Schiller, Zweyter Theil*, 128–131 (Leipzig: Siegfried Lebrecht Crusius, 1803), 130–131.

70 Saját fordításom. A továbbiakban, ha nincs megadva a fordító, az idegen nyelvű szövegek saját fordításomban szerepelnek.

71 „Die zween letztern Verse sind eine Anspielung auf die Medaille, welche Elisabeth zum Andenken ihres Sieges schlagen ließ. Es wird auf derselben eine Flotte vorgestellt, welche im Sturm untergeht, mit der bescheidenen Inschrift: Afflavit Deus et dissipati sunt.” Uo., 131.

72 Yvonne Nigles versértelmezése azt emeli ki, hogy Schiller itt a népek természetjogi jellegű önrendelkezési jogára összpontosít. Yvonne NILGES, *Schiller und das Recht* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2012), 87–114.

S a földre hozza le örök jogát –
 Ott függ az fent, s el nem rabolható
 És sérthetetlen, mint a csillagok.
 A természet ős rendje visszatér⁷³

A schilleri kontextusban olvasva a Berzsenyi-epigramma expozíciója a természeti/isteni rendet megsértő önistenítő, önkényuralmi kormányzás két példáját hozza, eme uralmi forma bukásának szükségszerűségét is kimondva.⁷⁴ Ezt ellentételezi a vers kétféle variációban kidolgozott klauzulája, mely egy másféle, mindkét megfogalmazásban a „nép’ szeretetén” alapuló uralkodói attitűdöt ír le. Az első változat így szólítja meg Ferencet:

TE zivatarid közt nőttél, mint Nagy Anyád,
 Mert égi Nimbussal fedezte Koronád’
 A’ nép’ szeretete.

A versszak rendkívül tömör és összetett szimbolikája a következőképpen fejthető fel. A „zivatar” – akárcsak az ódában a „szélvész” – a háborús helyzetre utal: Ferencnek és nagyanyjának, Mária Teréziának, egyaránt háborús körülmények között kellett megkezdeni uralkodását. Az ifjú Mária Terézia trónra lépését (1740, magyar királyként: 1741) az osztrák örökösödési háború kirobbanása követte, melyben az Ausztriára támadó európai hatalmakkal szemben a magyar rendek az uralkodónő pártjára álltak. A magyar országgyűlés az 1741. szeptember 11-én Pozsonyban – a legenda szerint kisfiával a karján⁷⁵ – személyesen megjelenő gyászruhás Mária Terézia kérésére „Életünket és vérünket királyunkért!” felkiáltással megszavazta a szükséges hadi segítséget. Ferenc 1792-es magyar királlyá koronázása után néhány héttel pedig a forradalmi Franciaország üzent hadat Poroszországnak és Ausztriának, mellyel háborúk több mint két évtizedes sorozata vette kezdetét. A franciák ellen az uralkodó négy ízben is összehív-

73 Friedrich SCHILLER, *Tell Vilmos*, in Friedrich SCHILLER, *Ármány és szerelem, Don Carlos, Tell Vilmos*, ford. VAS István, 437–593 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996), 493. (2. felvonás, 2. szín).

74 Berzsenyi költői életművén belül korábban ezt a gondolatot a *Napoleonhoz* írt epigrammán kívül (általánosabb érvénnyel) a *Vandal bölcsesség* (1815) című vers fogalmazta meg: „Lám Títus, Aurél’s Fridrich nem valának / Sem Istenek, sem a’ nap’ öccsei: / Imádatának mégis a’ világtól; / De a’ Tyrannok, bár Istenfiaknak / Neveztetének, bárd alá jutának.” BERZSENYI, *Költői művei*..., 128–129, 129.

75 A gyermek József ekkor valójában nem volt jelen. Vö. MARCZALI Henrik, *Mária Terézia 1717–1780*, Magyar Történeti Életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1891), 94–96.

ta a magyar nemesi felkelést (insurrekciót).⁷⁶ A növés, felnövekvés metaforája e történeti kontextusban annyit tesz: 'belenőni a feladatba'. A viszonylag fiatalon (mindkét esetben 24 évesen) trónra került királynőnek, illetve királynak háborús viszonyok közepette kellett beletanulnia a kormányzásba, de ebben a vers értelmében segítségükre volt a „nép”, azaz a magyar nemesség, mely „égi Nimbussal”, azaz dicsfénnel „fedezte”, vagyis védelmezte a két uralkodó koronáját. A növekedést ugyanakkor érthetjük növényi metaforaként is, s ha figyelembe vesszük, hogy koronája nemcsak egy uralkodónak, hanem egy fának is lehet, akkor előtünk áll egy viharban felnövekvő facsemete képe, melyet a nép szeretete óv az időjárás viszontagságaitól. A metafora így értelmezve önreminiscencia, hiszen Berzsenyi legkorábbi datálható ódájában, *A' Magyarokhozban* a nemzet mint az északi szélvészszel dacoló bükk, majd a későbbi változatokban mint tölgy jelent meg.⁷⁷ Itt ugyanezt a képet alkalmazza a költő az uralkodóra, bár ezúttal mellőzve a belső romlás perspektíváját.

Az „égi Nimbussal” övezett korona képe ugyanakkor előhív egy másik asszociációt is, mely csak első pillantásra esik távol témánktól: a koronát viselő Szűz Mária képét. A *Patrona Hungariae* hagyomány szerint a Szűzanya a Magyarok Nagyasszonyaként a Magyar Szent Koronát hordozza. Ennek egy speciális ikonográfiai típusa a Napbaöltözött Asszony, mely egyszerre viseli fején a koronát és veszi körül csillagkoszorú vagy dicsfény.⁷⁸ Ez az ikonográfiai hagyomány szempontunkból azért lényeges, mert Mária Terézia trónra lépése után a katolikus politikai teológiában megjelent a Regnum Marianum mítosznak egy olyan értelmezése, melynek célja a Habsburg-ház örökös királyságának és Mária Terézia királyi címének legitimálása volt. Ennek érdekében azon fáradoztak, hogy Mária Teréziát „Második Máriaként” Szűz Mária alakjához kapcsolják, ezáltal magától értetődővé téve, hogy Mária országában leányági örökös veszi át a hatalmat.⁷⁹

76 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben és 1809-ben, bár a nemesi felkelők harcbevételére csak az utolsó alkalommal került sor. Lásd: VÖRÖS Károly, „A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában”, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (1981): 93–101.

77 Vö. VADERNA, *A költészet születése...*, 440–441.

78 Vö. NÁTYI Róbert, *A Napbaöltözött Asszony mint a Patrona Hungariae ikonográfiai típusa* (Budapest: ELTE BTK, 2013) [Doktori disszertáció]

79 M. VARGA Benedek, „Mária Terézia alakja Padányi Bíró Márton politikai teológiájában”, in *Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9–18 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019). A Regnum Marianum toposz abszolutizmus-ellenes értelmezéseiről a 17. század végétől lásd: TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 573–602, 593–594.

3. kép: Mária Terézia 1741-ben veretett ezüst tallérja, a hátlapon a Magyarok Nagyasszonyaként ábrázolt Szűz Máriával.

Illusztrációként a Mária Terézia által először 1741-ben veretett ezüst tallért iktatom ide, melynek két oldalán a királynő arcmása, illetve Szűz Mária mint dicsfénnyel övezett, koronás „Patrona Hungariae” látható. (3. kép) Hogy a két alak egybejátszásának hagyománya sok évtizeddel a koronázás után és nem pusztán katolikus körökben is élt, arra egyetlen példát hozok. Kölcsey Ferenc 1831-es *Mária Therésia* című epigrammájában így jeleníti meg a pozsonyi országgyűlésen fellépő uralkodónőt:

Sír vala gyöngye fíját dobogó kebelére szorítván,
'S álla borúlt napként Mária népe között.⁸⁰

Itt Mária Terézia ábrázolásában a kisdedet tartó Boldogságos Szűz Mária és a Napbaöltözött Asszony képe, valamint a Regnum Marianum-toposz ötvöződik egymással – miközben a „borúlt nap” metaforája ugyanúgy a háborús viszonyokat idézi fel, mint Berzsenyi császárverseiben. Míg Kölcsey versében Mária Teréziát „a' nép' szent koronája” védelmezi,⁸¹ addig a Berzsenyi-epigrammában a védelem közvetlenül nem az uralkodó személyének, hanem koronájának szól: ezt

80 KÖLCSEY Ferenc, „Mária Therésia”, in KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, sajtó alá rendezte SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc Minden Munkái, 161 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001).

81 Uo.

övezi, óvja „égi Nimbusz”-ként a „nép’ szeretete”. Ez azt jelenti, hogy a nép által biztosított védelem a Berzsenyi-vers szerint nem valamely embernek szól, hanem az isteni renden alapuló alkotmányos rend megkoronázott képviselőjének, végső soron egy idealizált természetjogi berendezkedésnek, melyet külső támadás (Ferenc esetében a zsarnok Napóleoné) veszélyeztet. Kölcsey és Berzsenyi epigrammaiban mindazonáltal közös vonás, hogy az eredetileg a Habsburg abszolutista törekvések alátámasztására kifejlesztett Szűz Mária – Mária Terézia megfeleltetés ezekben az esetekben az uralkodó és a nép (értsd: a nemesi nemzet) összetettebb viszonyát, egymásra utaltságát fejezi ki.

A Berzsenyi-epigramma klauzulájának második verziójában az első sor ugyanaz maradt, csak a rokonsági fok megadása helyett névvel szerepel benne Mária Terézia mint „Thréziánk”.⁸² A második sor viszont átalakult: e verzió szerint a „nép’ szeretete” nem „égi Nimbusz”-ként, hanem „Védangyalként” őrizte az uralkodót (a háborúban), míg „most” (értsd: a békeidőben) „Karolinánk”, vagyis Ferenc felesége, Karolina Augusztia veszi át ezt a szerepet. A koronaőrző „Védangyal” metaforájának felbukkanása egyrészt lehet önreminiszcencia – fentebb láttuk, hogy a *Magyar Ország* szerint a haza törvényét és koronáját „Chérubim Őr”, vagyis a *Bibliában* az édenkert kapuját és a frigyládát védelmező kerub vigyázza. Másrészt a kép szintén visszavezethető a korabeli közkeletű ikonográfiára. Ennek példája, hogy a Mária Terézia korától kezdve vert egyes pénzérméken a magyar címer fölött lebegő koronát angyalok tartották.⁸³

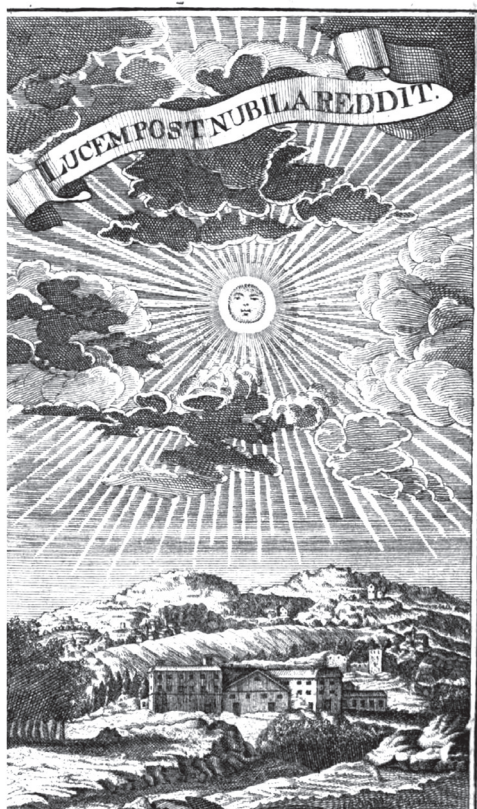
Filozófiai metaforika

A két vers egyik közös mozzanata a fényszimbolika megjelenése. Filozófiai vonatkozást keresve a császáróda képét a „fergetegink után” megjelenő éltető napról kézenfekvő kapcsolatba hozni a 18. század elejétől kezdve elterjedt ábrázolásokkal, melyek a felhők mögül előbukkanó napot felvilágosodás-szimbólumként alkalmazták. Ezek közül a legismertebb Christian Wolff 1720-as *Deutsche Metaphysik* címen ismert könyvének metszete (4. kép), melyen a felhőket szétoszlató nap fölött a *Post nubila Phoebus* szólás egy variánsa olvasható: „Lucem post nubila reddit”

82 Megjegyzendő, hogy a „Trézia” nem becenév, Berzsenyi más verseiben is így nevezi a királynőt, s ez a forma a korabeli magyar költészetben másutt is megjelenik. Lásd pl. Csokonai *Az 1741-diki diéta* című kantátáját.

83 Vö. IVÁNYI Ede, *A magyar birodalom címeri és színei* [2. kiadás] (Budapest: Lauffer Vilmos, 1873), 21–22.

(‘a felhők elvonultak, újra itt a fény’).⁸⁴ A kép Berzsenyi általi alkalmazása, vagyis az országot beutazó császárnak a hazát új életre hozó naphoz hasonlítása, határozottan a ’fentről jövő’, illetve ’fejedelmi’ felvilágosodás képzetkörébe utalja a verset. Ezzel szemben az epigramma képisége mást sugall: itt a fény forrása ugyanis nem az uralkodó, hanem a „nép”, illetve annak „szeretete”, mely égi nimbuszszal veszi körül, védelmezi a koronát. Ez pedig az ’alulról jövő’ felvilágosodás avagy ’népfelvilágosodás’ megjelenítéseként érthető.⁸⁵ A két vers közös szövegterében azonban e kétféle megközelítés nem zárja ki egymást, hanem az az üzenet jelenik meg, hogy az abszolutista uralkodó képviselte felvilágosodást ellensúlyozza, kiegészíti az alattvalók egészséges emberi értelméből fakadó, *common sense*-gyökerű felvilágosodás. Tehát az epigrammában olyan ismeretelméleti álláspont sejlik fel, mely dialektikus egységben értelmezi, egyetlen kontinuum részének tekinti a gondolkodás spekulatív-metafizikus és köznapi-gyakorlati formáit – összhangban a Berzsenyire oly nagy hatást tevő német populárfilozófia egyes irányzataival.⁸⁶

4. kép: Christian WOLFF, *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt* [*Deutsche Metaphysik*] (Halle: Rengerische Buchhandlung, 1720) című kötetének illusztrációja.

84 Vö. Werner SCHNEIDERS, *Hoffnung auf Vernunft: Aufklärungsphilosophie in Deutschland* (Hamburg: Meiner, 1990), 83–89.

85 A felvilágosodás itt megnevezett típusairól lásd: Werner SCHNEIDERS, *Das Zeitalter der Aufklärung* (München: Verlag C. H. Beck, 1997), 16–20.

86 Vö. Nele SCHNEIDEREIT, „Wahrscheinlichkeit und Evidenz: Zur Bedeutung von Alltagswissen für die metaphysik Moses Mendelssohns”, in *Denken fürs Volk? Popularphilosophie vor und nach Kant*, Hg.

A versekben a föntről lefelé, illetve lentről fölfelé sugárzó fény egyben azt a „szeretetet” szimbolizálja, melyen a jó kormányzásnak alapulnia kell. Az ódában a Festetics által az uralkodó fogadására szervezett ünnepség azáltal nyer értelmet, hogy ennek révén a gróf a magyaroknak a király iránti „szeretetét” mutatja ki – ez igazolja a nagy költségeket, a „pazarlást” is. A magyarokat ugyanis nem pusztán alattvalói kötelék, hanem fiúi szeretet fűzi a királyhoz mint a „Haza atyjához”: nemcsak kincseik, hanem szívük is az ő kezében van. Az utolsó versszak pedig érzékelteti, hogy a „Honn szeretetnek” a fejedelmet is jellemző tulajdonságnak kell lennie, tehát hogy a szeretet jó esetben kölcsönös érzelemként fűzi egybe az államban a népet uralkodójával. Az epigramma szerint pedig, mint szintén láttuk, a „nép szeretete” az a megtartó erő, mely a vész idején védelmezi a koronát és egyben tartja az államot. Az ellenpéldát a zsarnokok kozmikus viharban szételő államai szolgáltatják.

A versek szeretetfelfogásának filozófiai dimenziójú megközelítésekor Csetri Lajosnak a Berzsenyi-versek összövegeiről adott értelmezéseiből indulok ki. Csetri a költő dalszerű rímes versei kapcsán írja, de – mint kiderül – ugyanezt gondolja például hexameteres formájú költeményeiről is: „meg vannak tömve gondolati nehezékekkel, nemcsak vallásos vagy életfilozófiai típusú, hanem kifejezetten bölcséleti jellegű eszmefuttatásokkal, különösen a platóni szerelemten vulgarizált, de azért eléggé spiritualizált változataival”.⁸⁷ E jellemző platonista kontextusból számunkra most a *Filozófiai levelek* (*Philosophische Briefe*) Schiller-szövegeinek szeretettana a legfontosabb, melyet Csetri könyvében „a felvilágosodáskor platonista hullámainak” részeként mind a Berzsenyi-versek, mind a *Poétai harmonistika* kapcsán a fókuszba állított, anélkül azonban, hogy a feltételezett eszmetörténeti összefüggést filológiailag részletesen argumentálta volna.

Szemponunktól a *Filozófiai levelek* azonban nem csupán önmagában érdekes, hanem egy elsődleges publikációs kontextus részeként is, ugyanis ez a mű Schiller *Thalia* című folyóiratának 1785/86-os kötetében egy olyan szövegcsoporthoz tartozik, melynek az 1–3. füzetekben olvasható különböző műfajú tagjai együttesen rajzolják ki Berzsenyi két császárversének az eszmei hátterét. Ezen a szövegegyüttesen belül, melyhez a *Don Carlos* című dráma, a *A legyőzhetetlen flotta* című vers (utóbbi Louis-Sébastien Mercier II. Fülöpről szóló tanulmányának lábjegyzetében), a *Filozófiai levelek*, illetve az annak szeretet/barátságmito-

Christoph BINKELMANN und Nele SCHNEIDERREIT, 57–75 (Würzburg: Königshausen & Neumann). Berzsenyi és a populárfilozófia kapcsolatáról lásd: FÓRIZS, „*Álpeseken Álpesek emelkednek*” ..., 38–71.

⁸⁷ CSETRI, *Nem sokaság...*, 272–273.

szát versben megfogalmazó *Örömóda* tartoznak,⁸⁸ szempontunkból a fő „gondolati nehezéket” a *Filozófiai levelek* „Önfeláldozás” („Aufopferung”) című részlete kínálja, a szereteten és az önzésen alapuló emberi attitűd és kormányzási forma szigorú kettéválasztásával:

Noha az is az emberi lélek nemesedését jelenti, ha valaki a jelen nyújtotta előnyt feláldozza az örökkévalóság kedvéért – ez az önzés legnemesebb foka –, azonban önzés és szeretet az emberiséget olyan két egymástól tökéletesen eltérő nemre osztja, melyeknek soha nem mosódnak egybe a határai. Az önzés önmagába helyezi a középpontját; a szeretet önmagán kívülre, az örök egész tengelyébe ülteti ezt a középpontot. A szeretet egységre tör, az önzés egyedüllétre. A szeretet egy virágzó szabad állam polgára, aki részt vesz a kormányzásban; az önzés egy feldúlt teremtés despotája. Az önzés hálára számít, a szeretet hálatlanságra. A szeretet ajándékozik, az önzés kölcsönöz.⁸⁹

Mint arra a szöveg kritikai kiadásának jegyzete is felhívta a figyelmet, az önfeláldozás itt megfogalmazott eszméje összefüggésben van a *Don Carlos* című drámában fellépő Posa márkí figurájával,⁹⁰ aki a műben a zsarnok II. Fülöppel szemben explicit módon a 18. század végének republikánus eszméit, felvilágosult filozófiáját képviseli: az uralkodótól a „természetellenes bálványozás” feladását és a „gondolat szabadságának” biztosítását követeli – végső soron pedig az önszeretetre

88 Friedrich SCHILLER, „Don Karlos, Infant von Spanien”, *Thalia* 1, 1. Heft (1785/86): 95–175; 2. Heft, 105–128; 3. Heft, 1–96. Friedrich SCHILLER, „An die Freude”, *Thalia* 1, 2. Heft (1785/86): 1–5. Louis-Sébastien MERCIER, „Philip II. König von Spanien”, *Thalia* 1, 2. Heft (1785/86): 71–104. Friedrich SCHILLER, „Philosophische Briefe”, *Thalia* 1, 3. Heft (1785/86): 100–139.

89 „Zwar ist es schon Veredlung einer menschlichen Seele, den gegenwärtigen Vortheil dem ewigen aufzuopfern – es ist die edelste Stufe des Egoismus – aber Egoismus und Liebe scheiden die Menschheit in zwei höchst unähnliche Geschlechter, deren Gränzen *nie* in einanderfließen. Egoismus errichtet seinen Mittelpunkt in sich selber; Liebe pflanzt ihn außerhalb ihrer in die Achse des ewigen Ganzen. Liebe zielt nach Einheit, Egoismus ist Einsamkeit. Liebe ist die mitherrschende Bürgerin eines blühenden Freistaats, Egoismus ein Despot in einer verwüsteten Schöpfung. Egoismus sät für die Dankbarkeit, Liebe für den Undank. Liebe verschenkt, Egoismus leiht”. Friedrich SCHILLER, „Philosophische Briefe”, in Friedrich SCHILLER, *Philosophische Schriften*, Hg. Barthold PELZER, Sämtliche Werke 8, 104–125 (Berlin: Aufbau-Verlag, 2005), 119.

90 Friedrich SCHILLER, *Philosophische Schriften: Zweiter Teil*, Unter Mitw. von Helmut KOOPMANN hg. von Benno VON WIESE, Schillers Werke: Nationalausgabe, 21 (Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger, 1963), 164.

épülő (rossz) monarchia meghaladását.⁹¹ Posa önfeláldozása a drámában mint a republikánus erény lényege jelenik meg.⁹²

A Berzsenyi-epigrammában is összekapcsolódik szeretet és önfeláldozás, mégpedig a magyar nemesség 1741-es birodalommentő felajánlására tett implicit utalás révén, mely az egykorú történeti emlékezetben mint az önzetlen önfeláldozás aktusa szerepelt. Az a nézet ugyanis, hogy a magyar rendek az örökösödési háborúban nem kényszerből vagy önös érdekből, hanem önként és lelkesedéstől hajtva siettek a végveszélybe került királynő segítségére, a magyar nemesség önképének, önlegitimációjának hangsúlyos részévé vált.⁹³ Kölcsey idézett epigrammájának zárata is az önérdéken való felülemelkedés példajaként emlékezik a magyar nemesség korabeli attitűdjére: „S lángjai közt nem kérd ő multkori sérvet, ölö kint; / Halni rohan, küszd, győz; ’s Mária védve vagyon.”⁹⁴

A *Filozófiai levelek az Önfeláldozás (Aufopferung)* című szövegegységet követően Isten mibenlétének taglalására tér át, mégpedig olyan fényszimbolikát alkalmazva, mely a Berzsenyi-verseknek is sajátja. Schiller az isteni *Ēn* „számtalan érző szubsztanciára való széttörését” ahhoz hasonlítja, ahogyan a fehér fénysugár megtörik a prizma üvegén. A fénysugarak újbóli egybeolvadása pedig azt jelentené, hogy „mindezen szubsztanciák egyesüléséből egy isteni lény keletkezne”. A szétválasztott szellemek közti vonzás neve: „szeretet”, s a szeretet az a létra, melyen

91 Vö. Friedrich SCHILLER, *Don Carlos*, in SCHILLER, *Ármány és szerelem...*, 127–436, 284–304. (III. felvonás, 10. jelenet).

92 Erről lásd pl.: Hans-Jürgen SCHINGS, *Die Brüder des Marquis Posa: Schiller und der Geheimbund der Illuminaten* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996), 113–115.

93 Ennek a korban legnagyobb hatású megfogalmazása Kisfaludy Sándor 1809-es inszurrekciós röpiratában olvasható, mely oldalakon keresztül méltatja a „Magyar Nemzet” 1741-es kiállását az ifjú királynő mellett: [KISFALUDY Sándor], *Hazaifüi szózat a’ magyar nemességhez* (Pest: Hartleben Konrád Adolf, 1809), 45–51. Kritikai kiadása: KISFALUDY Sándor, *Hazaifüi Szózat a’ Magyar Nemességhez* (1809), sajtó alá rendezte NAGY Ágoston, ReTextum 12 (Budapest: Reciti, 2022). A témáról lásd: NAGY Ágoston, „Szempontok a pro patria mori és az áldozatfogalom értelmezéséhez a francia háborúk magyarországi propagandájában”, in *Az áldozat reprezentációi*, szerk. BALOGH László Levente és VALASTYÁN Tamás, 315–360 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 335–336. Megjegyzendő, hogy Berzsenyi esetében a nemesi felkelés intézményének családi kultuszáról is beszélhetünk, erről édesapja kapcsán számol be. Vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1812. márc. 18 és ápr. 2. között, in BERZSENYI, *Levelezése*, 247–250, 248–249. Maga Berzsenyi személyesen nem vett részt az 1809-es inszurrekcióban, hanem – édesapja segítségével – saját költségén katonát állított maga helyett. Lásd: Berzsenyi Dániel Berzsenyi Lajosnak, Nikla, 1809. ápr. 3., in *uo.*, 47.

94 KÖLCSEY, „Mária Therésia”, in KÖLCSEY, *Versék és versfordítások...*, 161. A téma a 18–19. századi magyar irodalom egyik gyakran feldolgozott toposza volt: például Berzsenyinéél lásd még *A’ Felkölt Nemességhez. 1805.* című verset; Csokonainál *Az 1741-diki diéta* (1796) című kantatát; Vörösmartynál az *V. Ferdinánd királyhoz* (1830) című költeményt.

felfelé haladva hasonlóvá válhatunk Istenhez.⁹⁵ Berzsenyiné mindkét császárversben megjelenik egy isteni attribútumokkal rendelkező, fényt sugárzó figura: ennek egyik fajtája az óda Phoebus-nap-császára, aki egyetlen pontból és lefelé (az alattvalókra) irányulóan bocsát ki fényt, míg az epigrammában felsejlő Szűz Mária-alakot körülfogó fény az individuumok egyesüléséből („nép”) származik. Tipológiaiilag ez a kettős ábrázolás megfeleltethető az újplatonista emanációtan triadikus változatának, mely szerint az abszolútum kiáramlása során három létállapotot (hiposztázist) lehet elkülöníteni: kezdetben a szellemi lét önmagában nyugszik, majd kilép magából, s végül visszatér önmagába.⁹⁶ A háttérben sejtett *Filozófiai levelek* schilleri gondolatmenete ugyanakkor filológiaiilag is megragadhatóan⁹⁷ platonista, illetve neoplatonista eredetű. Egyrészt a platóni Erósz-tan áll a háttérben, mely szerint a lélek a (lelki) szerelem állapotában válik képessé rá, hogy az istenséghez emelkedjen. Másrészt a neoplatonista *copula mundi* tana,⁹⁸ melynek értelmében a kölcsönös szeretet az univerzumban a teremtményeket egybekapcsoló kötőanyag, a világ kohéziójának biztosítója.

A neoplatonista tanítás alapján, mely az emberi lelket isten tükrének tekinti,⁹⁹ lehetséges filozófiai olvasatot adni a császáróda nyitó képének is a Balaton vizé-

95 „Wie sich im prismatischen Glase ein weißer Lichtstreif in sieben dunklere Strahlen spaltet, hat sich das göttliche *Ich* in zahllose empfindende Substanzen gebrochen. Wie sieben dunklere Strahlen in *einen* hellen Lichtstreif wieder zusammenschmelzen, würde aus der Vereinigung aller dieser Substanzen ein göttliches Wesen hervorgehen. Die vorhandene Form des Naturgebäudes ist das optische Glas, und alle Thätigkeiten der Geister nur ein unendliches Farbenspiel jenes einfachen göttlichen Strahles. Gefiel es der Allmacht dereinst, dieses Prisma zu zerschlagen, so stürzte der Damm zwischen ihr und der Welt ein, alle Geister würden in *einem* unendlichen untergehen, alle Akkorde in *einer* Harmonie ineinanderfließen, alle Bäche in *einem* Ozean aufhören. Die Anziehung der Elemente brachte die körperliche Form der Natur zu Stande. Die Anziehung der Geister ins Unendliche vervielfältigt und fortgesetzt, müßte endlich zu Aufhebung jener Trennung führen, oder [...] Gott hervorbringen. Eine solche Anziehung ist die Liebe. Also Liebe, mein Raphael, ist die Leiter, worauf wir emporklimmen zu Gottähnlichkeit.” SCHILLER, „Philosophische Briefe”, 120–121.

96 E triadikus séma legrendszeresebb kidolgozása Proklosznál található, lásd: Werner BEIERWALTES, *Proklos: Grundzüge seiner Metaphysik* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1965).

97 A platóni szeretetkonceptió recipiálásánál ebben az esetben a *Liebe und Selbstheit* (1781) című Herder-esszének volt nagy szerepe. Vö. *Schiller Handbuch: Leben–Werk–Wirkung: Sonderausgabe*, Herausgegeben von Matthias LUSERKE-JAQUI unter Mitarbeit von Grit DOMMES (Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2011), 362–363.

98 Jelen esetben Marsilio Ficino szeretettana a releváns. Lásd *uo.*, 362. Vö. Sabrina EBBERSMAYER, „Renaissance Theories of the Passions: Embodied Minds”, in *Philosophy of Mind in the Late Middle Ages and Renaissance*, ed. Stephan SCHMID, 185–206 (London: Routledge, 2018).

99 Vö. Sergius KODERA, „Narcissus, Divine Gazes and Bloody Mirrors: The Concept of Matter in Ficino”, in *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*, Eds. Michael J. B. ALLEN, Valery REES and Martin DAVIES, 285–306 (Leiden: Brill, 2002).

ben tükröződő Phoebusról, különösen, ha figyelembe vesszük a *Filozófiai levelek* metaforikus zárópasszusát, melyben a napnak (mely Platónnál az isteni igazság szimbóluma) a vizekben tükröződő tükörképei jelképezik az igazságnak az egyes emberi lelkekben megjelenő lenyomatait:

Másképpen jelenik meg a nap képe a reggeli harmatcseppekben, és megint másképpen a földet körülölelő óceán fenséges tükreben! De szégyellje magát a zavaros, felhős mocsár, amely soha nem veszi magába, és soha nem adja vissza. Növények milliói isznak a természet négy eleméből. Egyetlen éléskamra áll nyitva mindenki előtt; de milliószor másképp keverik a levét, milliószor másképp adják vissza; a szép változatosság e ház gazdag urát hirdeti. Négy elem van, amelyből minden szellem merít: az Énjük, a természet, Isten és a jövő. Mindegyik milliószor másképp keveri, milliószor másképp reprodukálja őket, de van egy igazság, amely szilárd tengelyként fut végig minden valláson és minden rendszeren: „Közeledjete ahhoz az Istenhez, akit ismerni véltek”.¹⁰⁰

Ez a kontextualizálás egyfajta magyarázatot nyújt a császáródának arra a nem magától értetődő megoldására, hogy a Balaton (vagyis „Zengő”¹⁰¹) miért veri vissza *többszörös* tükörként a nap fényét. („Simulj tükörré büszke Zengő / 'S tükreidet biborozza Phoebus.”) A tükröződések sokaságaként megjelenő Balaton ugyanis ebben az összefüggésben az emberi lelkek sokaságát jelképezi. A schilleri-neoplatonista szemszögből nézve az egyetlen központból származó fény sokszoros visszatükrözése itt az egyetlen (isteni) igazsághoz való visszatérés első fázisát jelenti – s az egyes emberekre szétszólt isteni fény majd az epigramma klauzulájában fog újra egyesülni mint a nép szeretete biztosította „égi Nimbus”.

100 „Anders mahlt sich das Sonnenbild in den Tautropfen des Morgens, anders im majestätischen Spiegel des erdumgürtenden Ozeans! Schande aber dem trüben wolkigten Sumpfe, der es niemals empfängt und niemals zurükgibt. Millionen Gewächse trinken von den vier Elementen der Natur. Eine Vorrathskammer steht offen für alle; aber sie mischen ihren Saft millionenfach anders, geben ihn millionenfach anders wieder; die schöne Mannigfaltigkeit verkündigt einen reichen Herrn dieses Hauses. Vier Elemente sind es, woraus alle Geister schöpfen: ihr *Ich*, die *Natur*, *Gott* und die *Zukunft*. Alle mischen sie millionenfach anders, geben sie millionenfach anders wieder, aber *eine* Wahrheit ist es, die gleich einer festen Achse gemeinschaftlich durch alle Religionen und alle Systeme geht – »Nähert euch dem Gott, den ihr meint.«” SCHILLER, „Philosophische Briefe”, 125.

101 A „Simulj tükörré büszke Zengő” sor hiányos jelzős szerkezetében a melléknév alkalmi szófajváltáson esik át. A 'zeng' ige és származékai Berzsenyi verseiben esztétikailag szép hangzásra vagy szinesztéziás érzetre utalnak – pl. „zengő labyrinth” (*Egy hívtelenhez*) – s a szó így neoplatonikus melléközöngével rendelkezik. (Vaderna Gábor szíves e-mailbeli közlése.)

Következtetések

Berzsenyi császárverseinek vizsgálatából leszűrhető egyik következtetés az, hogy ebben az esetben meglehetősen terméketlen az a bináris megközelítés, mely ’kuruc’ vagy ’labanc’ nemzettudatot akar tetten érni, vagyis a Habsburg-ház uralmának feltétlen elutasítását vagy támogatását igyekszik kiolvasni korabeli politikai tárgyú szövegekből. A Habsburgok magyar királysága jogszerűségének elismerése ebben az esetben nem (s lehet amellet érvelni, hogy Berzsenyinél máshol sem) jelent törleszkedő, elvtelen lojalitást. Egyrészt a tisztelet itt nem valamely személynek, hanem a monarchia intézményének szól.¹⁰² Másrészt pedig a versek értelmében a „nép” (azaz a nemesség) önfeláldozó szeretetét, elfogadó attitűdjét csakis a rendi szabadságjogokat és az ország alkotmányát tiszteletben tartó uralkodó érdemli ki. Ez az üzenet többé-kevésbé rejtett módon többféleképpen is megfogalmazódik az ódában és az epigrammában, azonban legerőteljesebben egy hiány révén van jelen. A költemények ugyanis pozitív példaként megidézik az összes, magyar királyként uralkodó Habsburgot 1741-től a megírás dátumáig (Ferencet és Mária Teréziát néven nevezve, II. Lipótra pedig jelmondata révén közvetetten, de a korabeli olvasó számára könnyen érthetően utalva), azonban a sorból kimarad II. József. Viszont az epigramma elővezeti a szintén Habsburg-házi II. Fülöp spanyol királyt, aki (Napóleon társaságában) a népek isteni-természetjogi eredetű szabadságjogainak eltiprójaként, a zsarnoki uralkodó prototípusaként ábrázolódik. E feltűnő hiány és a ’rossz Habsburg’ együttes jelenléte pedig automatikusan sugallja a párhuzamot II. Fülöp és II. József között. Az uralkodónak címzett ezen alig leplezett figyelmeztetésnek pedig külön hangsúlyt kölcsönöz a versek tervezett reprezentatív felhasználása, vagyis hogy a vármegyei nemesség és maga Festetics gróf e szövegek jegyében fogadta volna a körükben megjelenő királyt.

A másik következtetés a versek metaforikus nyelvezetének vizsgálatából adódik. Mint láttuk, az ódát és az epigrammát egyaránt meghatározó fénymetaforikának van egy politikai és egy filozófiai jelentésrétege is. Az előbbi vonatkozásában megállapítható, hogy ezek a Berzsenyi-versek (is) a republikanizmus és az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvét beszélik,¹⁰³ az utóbbi kapcsán pedig végső soron a platóni ’lélekdráma’ egyes fázisainak ábrázolásáról van szó. A kétfajta értelmezés

102 Legutóbb Szilágyi Márton arra hívta fel a figyelmet, hogy Vörösmartynak az 1830-as és 40-es évekből származó királyversei sem a személyhez szóló lojalitás, hanem – általánosabban – a monarchia intézménye iránti bizalom megnyilvánulásaként olvasandók. Lásd: SZILÁGYI Márton, „Vörösmarty és az V. Ferdinánd koronázására írott vers”, in SZILÁGYI Márton, *„Miért én éltem, az már dúlva van”: Vörösmarty-tanulmányok*, 155–168 (Budapest: Kalligram, 2021), 163–168.

103 Vö. TAKÁTS, „Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején”, 669–671.

azonban nem egymás mellett halad, különböző aspektusokból tárulva fel, hanem egymással szoros kapcsolatban működik: a nap képe itt nem egyszerű hasonlatként szerepel, mely megérteti, hogy a jó uralkodónak az isteni igazságot kell képviselnie, hanem a politikai szintű hasonlított (császár/király) és a filozófiai-metafizikai szintű hasonló (nap) között nincs elvonatkoztatási távolság. A politika egyben filozófia, a jó kormányzás egyben az abszolútum neoplatonikus kiáradása. Ugyanilyen módon tűnik át az epigrammában Mária Terézia képe a Magyarok Nagyasszonyáéba. Vagyis a goethei értelemben vett és az allegóriával szembeállított „szimbolika” figyelhető meg e költeményekben: az egyedi nem mint az általános „példája”, hanem mint annak „megnyilatkozása” tűnik fel.¹⁰⁴

A két költeményben megjelenő politiko-filozófiai, szimbolikus beszédmód általában is, és nem csupán a költői megnyilatkozásokban jellemzője a Berzsenyi-életműnek, s csúcát alighanem esztétiko-politikai nemzetnevelő munkájában, a *Poétai harmonistikában* éri el. Zárásul e szemléletmód egy további példáját fogom bemutatni Berzsenyi egy levelében, mely tágabb értelemben a fent elemzett versek keletkezéstörténeti kontextusához tartozik. Az idézendő, Festetics Györgynek címzett, 1815. június 10-én kelt levél azért fontos a szempontunkból, mert nagyon pontosan tükrözi Berzsenyi felfogását a főúri mecénatúrával kapcsolatban. A költő itt a gróf Niklára küldött ajándékait (egy bika és két tehén¹⁰⁵) köszöni meg:

Érezte már Excellentiád' nemes lelke, melly szép öröm a' jobb 's nemesebb rész' szeretetének 's tiszteletének jeleit tapasztalni, érezte, hogy ha van a' virtusnak magán kívül jutalma, valóban ez a' szívemelő öröm az. Ezt érezteti Excellentiád vélem is mast, midőn erántam való kegyes hajlandóságát nagy becsű ajándékával ki jelenteni méltóztatott. Kevélykedem ezen megtiszteltetésben! De nem ugy veszem én ezt Excellentiád' kezeiből,

104 „Nagy különbség, hogy a költő az általánoshoz [das Allgemeine] keresi a különöst [das Besondere] vagy a különösen szemléli az általánost. Az előbbi módon jön létre az allegória, ahol a különös csak az általános példaként szerepel; az utóbbi viszont a költészet tulajdonképpeni természete – kimond egy különöst, anélkül, hogy az általánosra gondolna vagy utalna. Aki ezt a különöst élő módon ragadja meg, vele egyúttal az általánosat is elnyeri, anélkül, hogy észrevenné, vagy csak később veszi észre.” „Az igazi szimbolika [Symbolik] az, ahol a különös reprezentálja az általánosabbat, de nem mint álom vagy árnyék, hanem mint a Megismerhetetlen élő-pillanatnyi megnyilatkozása.” Johann Wolfgang von GOETHE, „Maximen und Reflexionen”, in Johann Wolfgang von GOETHE, *Schriften zur Kunst und Literatur: Maximen und Reflexionen*, Hg. Erich TRUNZ, Herbert VON EINEM und Hans Joachim SCHRIMPF, Werke 12 (Hamburger Ausgabe), 365–547 (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000), 471. A goethei szimbólumértelmezés megjelenéséről Berzsenyinél lásd: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A *Poétai harmonistica* európai háttere”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 582–588, 584–585; továbbá: FÓRIZS, „*Álpeseken Álpesek emelkednek*”..., 99–100.

105 Vö. Asbóth János és Matkovics Sándor Berzsenyi Dánielnek, Keszthely, 1815. jún. 7., in BERZSENYI, *Levelezése*, 426–427.

mint Horátz és Virgil a' tyrannus' szolgájától, kerítőjétől a' pólyadalnak 's tyrannismus kendőzésének bérét, hanem mint egy becsületes Magyar, azon nagy Hazafi' szeretetének jelét, ki hanyatló nemzetünk' gyámolását 's a' megförtöztetett emberi értelemnek tisztítását leg szentebb kötelességének 's leg méltóbb dicsőségének isméri. Éljen sokáig 's szerencsésen Excellentiad! Munkáljon, alkosson nemző lelkével az emberiség' javára.¹⁰⁶

A levél gondolati íve összeköti a mecenatúra irodalompolitikai aktusát (itt: tenyészállatok küldése) a lelki nemzés Platón filozófiájából ismert aktusával. Platón *A lakomában* különíti el egymástól a testi és lelki termékenységet, illetve nemzést. Az utóbbi, a bölcsességre és a többi erényre irányuló nemzés a magasabb rendű, melynek folyamán a nemző ember egy derék férfiba hinti lelki termékenységeinek magvát, és közösen hozzák létre halhatatlan gyermekeiket. Ennek példájaként költők és törvényhozók szerepelnek: Homérosz, Hésziodosz, Lükurgosz és Szolón.¹⁰⁷ Az így értett lelki nemzés köréből Berzsenyi a levélben határozottan kiemeli a zsarnoknak szánt személydicsőítő költészetet. Augustus császár, aki a császároda kontextusában majd jó uralkodóként tűnik fel, itt zsarnoki oldalát mutatja, mint aki közvetítők révén fizetsséggel ráveszi korának nagy költőit, hogy műveikben ne az ideális igazságot tartsák szem előtt, hanem őt fényezzék: primitív, gyermeki hízelkedéssel („pólyadal”), illetve a nyers valóság körmönfont elkendőzése révén. A helyes mecenatúra ezzel szemben a „nemző lélek” alkotásai közé tartozik, vagyis az ajándék átnyújtása a mecénás részéről tulajdonképpen annak a mozzanatnak felel meg, amikor a nemző ember erényről szóló beszédével „belehinti a termékenység magvát” egy derék férfiba, mely által a „közönséges szülőkhöz képest sokkal erősebb közösség” jön létre köztük.¹⁰⁸ A mecenatúra ezen szimbolikus értelmezésében egyben megmutatkozik Berzsenyi felfogása a nemzet képzéséről. E platonista jellegű képlet szerint a nemzeti művelődés kulcsa az államalkotó képességekkel rendelkező „nagy ember” szellemi magvakat hintő tevékenysége, melynek sikeressége azonban alapvetően a befogadó közegen múlik. A platóni *erasztész* (szerető férfi) és *erómenosz* (szeretett fiú) legmagasabb rendű szerelmen alapuló lelki közössége válik itt a nemzeti közösség működésének szimbolikus mintájává. Tehát a nemzet és annak szellemi/politikai vezetői között az erény és bölcsesség köré szerveződő, kölcsönös szereteten alapuló kommunikációnak kell folynia. E viszony eredménye, „halhatatlan gyermeke” lesz a nemzeti kultúra. Berzsenyi császárversei is ezt a sémát követik, illetve fogalmazzák újra a

106 Berzsenyi Dániel Festetics Györgynek, Nikla, 1815. jún. 10., in BERZSENYI, *Levelezése*, 427–428, 427.

107 PLATÓN, *A lakoma*, 208 e 5 – 209 e 4.

108 PLATÓN, *A lakoma*, 209 c. Ford. TELEGDÍ Zsigmond.

költészet eszközeivel, miközben e művek saját magukat is beillesztik a nemzet és a nagy ember/fejedelem közti kommunikáció folyamatába a párbeszéd résztvevőinek történeti példák követésére buzdító szerepkijelölései révén. E lírai megnyilvánulásnak pedig része az a határozott, egyértelmű, bár rejtett figyelmeztetés is, mely a mindenkori uralkodónak szól, és óva inti attól, hogy esetleges zsarnoki hajlamainak engedve megbontsa az őt népével egybekapcsoló viszonzszeretet állapotát.

Haydn *Teremtésének* előadása 1800. március 8-án, Budán

Haydn 1796 ősze és 1798 januárja között írta a *Teremtés* című oratóriumát. A zenetörténeti szakirodalom (Karl Geiringer, Bruce C. McIntyre és Georg Feder)¹ állítása szerint Haydnt már a két londoni útja alatt, 1790–92-ben és 1793–94-ben foglalkoztatta egy monumentális, oratorikus mű megírása, valósággal rajongott Händel *Messiás*áért (amelyet Bécsben 1789-ben Mozart vezényletével mutattak be először, jöllehet később, 1799-ben maga Haydn is dirigálta). Londonban alkalma is volt egy hatalmas, 885 fős zenekari és vokális apparátussal játszott *Messiást* hallani. Valósággal „vadászott” Londonban egy megzenésíthető oratórium-szövegkönyv után, és egy meghíúsult, Herkulesről szóló oratóriumterv után jutott a kezéhez egy, a zenetörténet által azóta is félig-meddig ismeretlen (például nem ismerjük a keresztnevét) „Lidley”² nevű angol szerző – Haydn amúgy személyesen találkozott is vele – nagyjából hatórányi zenével előadható „*The Creation*” című szövegkönyve. Gottfried van Swieten báró vállalta magára a kézirat átdolgozását, a rövidítés, átírás, német fordítás az ő munkája.³ Ugyanakkor meglepő, hogy a mű legeleső, teljes partitúrákiadása 1800-ban Berlinben (Breitkopf & Härtel) két nyelven, angolul és németül jelent meg. (Az angol szöveg tele van ügyetlenségekkel és nyelvtani hibákkal, feltételezhető, hogy az angol szövegváltozatnak is Van Swieten volt a redaktora.)⁴

1 Karl GEIRINGER, *Joseph Haydn. Der schöpferische Werdegang eines Meisters der Klassik. Eine Biographie* (Mainz–München: Schott-Piper, 1989), 188–217; Bruce C. MACINTYRE, *Haydn: The Creation* (New York: Schirmer, 1998); Georg FEDER, *Joseph Haydn: Die Schöpfung* (Kassel–Basel–London–New York–Prag: Bärenreiter, 1999), 122–136. Geiringer eredetileg 1959-ben megjelent Haydn-könyvének magyar fordítása: Karl GEIRINGER, *Joseph Haydn* (Budapest: Gondolat, 1969).

2 FEDER, *Joseph Haydn...*, 124., 129skk.

3 Van Swieten szerepéről: uo., 125–126.

4 Haydn későbbi, el nem készült oratóriumáról: MIKUSI Balázs, „»A Teremtés ellenpárja.« Joseph Haydn *Az utolsó ítéletének* szövegkönyve”, *Magyar Zene* 52, 3. sz. (2014): 242–268.

Persze nem kizárólag ezzel a művel foglalkozott Haydn az 1796–98 közötti időkben. Ekkor fejezi be a *Krisztus hét szava a keresztfán* oratóriumi változatát, a hat *Erdődy-vonósnégyest*,⁵ és írja meg Van Swieten ötletére, Leopold Haschke versére a *Gott erhaltét* is.

A *Teremtés* szövegkönyve azért is érdekes, mert a Van Swieten-féle német szövegből kevésbé, az angol változathoz azonban – a hozzáértők számára – egyértelműen felismerhető, hogy a biblikus részletekben, vagyis a kóruszövegekben, illetve az arkangyalok, Gábrriel (szoprán), Uriel (tenor) és Rafael (basszus) recitativóiban a Jakab-biblia – illetve Van Swieten fordításában a Luther-biblia – szövegvariánsai ismerhetők fel; Ádám (basszus) és Éva (szoprán), illetve az angyalok áriáiban és együtteseiben viszont az angol szöveg Milton *Elveszett paradicsom*-ból kölcsönöz hosszú részleteket.⁶ A mű népszerűségére jellemző, hogy az 1800-as évek elején több nyelvre is lefordították, franciára, olaszra, dánra, svédre, cseh fordítása is volt, 1819-ben pedig megint angolul játszották Észak-Amerikában, a pennsylvaniai Bethlemben. 1839-ben magyar fordítása is született a szövegkönyvnek, a kolozsvári Gyergyai Ferenc munkája (jelenleg hozzáférhetetlen).⁷ A mű hihetetlen népszerűségét és európai közismertségét jelzi, hogy az eredeti Haydn-partitúra mellett születtek lelkes hangszerelőktől kétfonórás, zongoratrióra írt, valamint kilencfős, rézfúvósok nélküli kamarazenekarral megszólaltatandó változatok is. (Ez a gyakorlat sem volt kivételes, maga Haydn adott rá zeneesztétikailag izgalmas mintákat a *Krisztus hét szava a keresztfán* zenekari, oratorikus és vonósnégyesre írt változataival.) A kis szalonelőadásoktól az 1809-ben, még Haydn halála előtt, 1119 fős apparátussal bemutatott, stockholmi, templomi előadásig sokféleképpen kerülhetett közönség elé.⁸ És ne felejtjük el, hogy a napóleoni háborúk idején vagyunk!

A Händel- és a Milton-/Van Swieten-féle inspirációk mellett azonban van egy harmadik is. Egy névtelen, bécsi arisztokrata társaság – valószínűleg szabadkőműves háttérrel – Haydn Londonból való hazatérése után 500 aranydukátot ajánlott fel az ekkor 63 éves mesternek, ha megírja a művet Van Swieten szövegkönyvére. Georg Feder, a *Die Schöpfung* monográfiája írja, hogy egy dukát ebben az időben 13,3 guldent (ezüstöt is tartalmazó aranyforintot) ért, 20 000 gulden volt az éves fizetése egy kamarai miniszternek, 1700 gulden éves fizetést kapott

5 Op.76 (1797) Hob. III. 75–80; lásd még: Op.71 (1793) Apponyi-vonósnégyesek Hob. III. 63–68, illetve Op.79 (1799) Lobkowitz-vonósnégyesek Hob. III. 81–82.

6 FEDER, *Joseph Haydn...*, 128–133.

7 Gyergyai Ferencről: GAAL György, „Kétszáz éve született Gyergyai Ferenc”, *Keresztény Magvető* 105, 3–4 sz. (1999): 121–139.

8 A Haydn életében tartott előadásokról: FEDER, *Joseph Haydn...*, 137–149.

Haydn például 1787-ben az Esterházyaktól, 250 gulden volt egy falusi tanító egy évi jövedelme. Georg Feder azonban rekonstruálja monográfiájában az arisztokrata, magát „Die Assoziierten Kavalier”-ként említő mecénási kör névsorát is: Lichtenstein, Auersperg, Trautmannsdorf, Sinzensdorf, Swieten, Fries, Schwarzenberg, Lobkowitz, Lichnovsky, Czernin, Kinsky, Harrach, galántai Esterházy (János), Erdődy (József), Apponyi (Antal György).⁹ A partitúra elkészülése után Schwarzenberg herceg megtoldotta a jutalmat még 200 dukáttal, és magára vállalta a bemutatás költségeit is. Volt a mecénatúra működésének egy sajátos modellje is, az op. 71-es Apponyi-kvartettekről például tudjuk, hogy a gróf 100 dukátért megvásárolta Haydntól a vonósnégyesek kézíratait, s ez azzal is járt, hogy a nyomtatásban való megjelenésig csak Apponyinak állt jogában előadatni a darabokat. Talán ennek a módszernek lehetett az egyik változata a Haydnnak ajánlott támogatói felajánlás.¹⁰

Az ősbemutatóra 1798. április 30-án került sor, a bécsi, az 1890-es években lebontott régi Schwarzenberg-palotában, meghívott, arisztokrata – főleg hölgy – közönség előtt. A 180 tagú zene- és énekkart (a kórus szoprán és alt szólómaait fiúkórus énekelte) és a szólóénekeseket (az oratórium öt szerepét három énekes szolgáltatta meg, egyes hangfelfvételek kivételével koncertelőadásokon ma is ez a gyakorlat), Ignaz Saalt (basszus), Matthias Rattmayrt (tenor) és a 21 éves Christine Gerhardt (szoprán) – aki így az egyetlen nő az előadók között – maga Haydn vezényelte, a recitativókat a „Hofkappelmeister”, Antonio Salieri kísérte fortepianón. Az előadást még májusban kétszer megismételték a Schwarzenberg-palotában, 1799-ben, március 2-án és 4-én újra két előadást tartottak Schwarzenbergéknél, az egyiken inkognitóban, Vasa gróf és grófné álnéven jelen volt a későbbi svéd királyi pár is (XIII. Károly és felesége). Az előadásokra – akárcsak az 1799. márciusi Burgtheater-beli előadásra – műsorcedulát és szövegkönyvet is nyomtattak: ez a márciusi koncert volt a mű első nyilvános előadása,¹¹ hatalmas sikerrel, 4088 aranyforint bevétellel.

Wieland és más költők, köztük Batsányi János felesége, Gabriele Baumberg írt verset erről az előadásról (*An den grossen, unsterblichen Hayden bey Gelegenheit als die Schöpfung diess Meisterstück der Tonkunst im. k.k. Nationaltheater aufgeführt wurde...*).¹²

9 Uo., 126–127; 135–136.

10 Vö. a Grove online zenei lexikon Haydnról szóló szócikkével (a szócikk szerzői Georg Feder és James Webster). Hozzáférés: 2022.05.16, www.oxfordmusiconline.com.

11 FEDER, *Joseph Haydn...*, 145.

12 Uo., 148. Vö. *Sämtliche Gedichte Gabriels von Baumberg* (Wien: Johann Thomas von Trattner, 1800), 268–269.

1799. június 19-én tette közzé Haydn a *Wiener Zeitung*ban a partitúra megjelentetésének támogatására az előfizetési felhívást, s ez hamarosan több európai lapban, Frankfurtban, Berlinben, sőt, 1799 szeptemberében moszkvai lapokban is megjelent (20 rubelt jelöltek meg előfizetési díjként). Ne felejtjük el, hogy József nádor és Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő házassága körül az orosz cár, Pál akadémuskodó diplomáciai manőverekbe kezdett, ami miatt az 1799. október 30-i, szentpétervári esküvő előtt – végül ortodox és katolikus szertartás szerint is meg kellett tartani – már hetekkel korábban a cári udvarban tartózkodott az ifjú nádor.

Az 1800-as bécsi, második kiadáson 409 előfizetői név szerepel, az angol, porosz, orosz uralkodóház tagjaival az élen, „Erzherzog und Palatin Josef” neve az elsők között olvasható.

Rengeteg részletet lehetne még említeni az oratórium keletkezés-, kiadás- és előadásainak történetével kapcsolatban. Az mindenesetre nagyon pontosan látszik – és ugyanaz játszódik majd le az utolsó nagy oratórikus Haydn-mű, az *Évszakok* (1801. április 24., Bécs) esetében is –, hogy az udvari, arisztokrata körök mecénási tevékenysége milyen hatékonyan működött. Nyilvánvalóan volt ebben némi politika is, a békeszerető Habsburg birodalmi imázs építése is: olyan grandiózus esztétikai és vallásos témájú mű támogatása – erre még visszatérünk! –, amely felülemelkedik a háborúk által megviselt Európa nemzeti érdekkellentétein.

Tegyük hozzá a szociológus-történész Norbert Elias híres Mozart-könyvének tanulságát: a polgári kezdeményezésű zenei-kulturális intézményrendszer még nem erős az 1800 körüli években, a Gesellschaft der Musikfreunde in Wien (a „Musikverein”) csak 1812-ben alakul meg (az első igazgatóságának tagjai között ott találjuk az Aszociierte Kavalier-vel kapcsolatban már emlegetett Apponyi Antal Györgyöt). Mozart még nem tudja olyan határozottan képviselni sem a szerzői jogait, sem nem áll rendelkezésére olyan intézményes háttér, amit Haydnnak sok évtizedes eszterházai és kismartoni működése nyomán biztosítanak az arisztokráciával, a szabadkőműves körökkel való kapcsolatai. Haydn 1780 után az *An Palmenbaum* páholy tagja volt, szövegírója, Gottfried van Swieten apjának, Gerhardnak (Mária Terézia orvosáról van szó) a társaságában. Mozart a gazdaságilag megerősödő, bécsi közép- és nagypolgári réteg „zeneipari” intézményeinek támogatását még nem élvezhette korai halála miatt; akinek azonban a kezére játszik majd az 1810-es évektől ez a koncerteket szervező, a zeneoktatást és a zenei befogadást, a kottakiadást koordináló polgári intézményrendszer, az Beethoven lesz.¹³

13 Norbert ELIAS, *Mozart. Egy zseni szociológiája*, ford. GYÖRI László, Mérleg-sorozat (Budapest: Európa, 2000), különösen a *Polgári muzsikuskok az udvari társadalomban* című fejezet: 13–35.

A mi szempontunkból a *Teremtés* 1800. március 8-i, budai bemutatója igazán érdekes. Az előadásról a *Magyar Hirmondó* így tudósít:¹⁴

Tegnap indúlt le innen Budára ama' nagy nevű Haydn Muzsikus-Doctor, és Director, hogy a' Nádorispányné Ő Csász, Hertzegsége' parantsolatjára, el énekeltesse 's el muzsikáltassa a' Teremtés név alatt esméretes remek muzsikáját, Nádorispányunk' fzületése' napján, melly Mártziusnak 9-dikén lefz. Ezen remek muzsikája Haydn Úrnak, ki jött mar fzepe nyomtatásban következő tztím alatt: Die Schöpfung, ein Oratorium in Musik gesetzt von Joseph Haydn, Doctor der Tonkunst, der Königl. Schwedischen Academie der Musik Mitglied; und Kapellmeister in wirklichen Diensten Seiner Durchlaucht des Herrn Fürsten von Efzterházy. Wien. 1800. A' Nyomtatmánynak, melly igen tsinos in folio, eleibe vannak az Előfizetők' nevei nyomtatva, kik között leg elől a' Fels. Császárné 's Királynénk neve van téve; az után az Ánglus Király, Királyné; sok Fő Hertzegek, és egyéb Királyi vérből való nagy Méltóságok' nevei, 's a' t. Haydn Úr tífzteletere egy derék Poeta következő Epigrammát kézfízített:

Sol idem atque alius semper nitidusque juventa
Almum sic orbi fertque refertque diem.
Ut veteres pariterque novae vivuntque placentque
Symphoniae mundo quas tua Musa parit
Tempus et invidiam Vix Dis cedentia monstra
Vicisti numeris docte Josephe tuis.¹⁵

Az előadás után pedig azt írja:

Budán, Mártz. 8dik estvéjét, mellyt. T. i. a' Főhertzeg Nádor-Ispány' fzületése napját meg előző estve vala, jelesen meg-inneplette a' Császári Hertzegafzfzony: bévezetvén kedves Férjét, a' lakó palotájok' fzfálájába, mellybe már a' Budai 's Pesti Nemesség nagy fzfámmal fel volt gyülekezve 's a' mellynek több kellemetes ki világosítása között, két

14 *Magyar Hirmondó*, 1800. márc. 4., 294–295.

15 Malina János (a Magyar Haydn Társaság elnöke) az 1800-as budai bemutatóról szóló angol nyelvű cikkében közli a latin epigramma angol fordítását: „The sun, which is always the same but always something else, shining youthfully, brings and brings again the nourishing daylight for the earth, as the symphonies, both old and new, which are born by your Muse, live and please the world. You have triumphed, learned Joseph, with your numbers over time and envy, monsters who hardly have respect even for gods.” MALINA János, „Haydn and The Creation in Buda, March 1800”, *HAYDN: Online Journal of the Haydn Society of North America* 3, no. 1 (2013), hozzáférés: 2022.11.17, <https://remix.berklee.edu/haydn-journal/vol3/iss1/3/>

oldalról, hofzfzas kerekdekségü formában, illy rövid, de kettős értelem' nyilatkoztatására is igen alkalmas Felírást tüntettek ragyogó betűk, a' fényes Gyülekezet' fzeimeibe: Harmonie parfaite (Tökélletes Hármónia vagy Egygyesség). A' F. Pár között uralkodó szép Egygyességnek még hathatósabb meg-tifztelésre el éneklődött 's muzsikálódott annakutánna, az a' felséges és a' hangokat olly gyönyörködtető módra egygyeztető, Teremtés nevezetű Szerzeménnye Haydn-nek, kit a' mint írtuk, különösen e' végre hívtott le a' Császári Hertzegafzfzony. Az éneklésnek 's muzsikának, tsupa kedvellésből való gyakorlói is, számosan voltak a' rendes muzsikusokon kívül, e'fzközök, Haydn Úr igyekezetének, a' telyes meg-elégedésig Való végre-hajtásában.¹⁶

Ezt a tudósítást veszi át a *Pressburger Zeitung* és a *Wiener Zeitung* is. A *Wiener Zeitung* részletesebben ír az előadás világitó transzparenséről:

Der Saal war schön und geschmackvoll beleuchtet, und in ovalen Rundungen von Lichtern, wovon jede in transparenter Beleuchtung einer Buchstabe enthielt, war auf einer Seite des Saales: Harmonie, auf der andern aber: Parfaite, angebracht.¹⁷

Sokat nem tudunk a budai előadásról, de következtethetünk bizonyos dolgokra a tudósítások alapján. Nem tudjuk, hogy Haydn maga vezényelte-e az előadást, vagy sem. A tudósítás sejtetése szerint – „el énekeltesse 's el muzsikáltassa a' Teremtés név alatt esméretes remek muzsikáját” – talán nemcsak díszvendég volt Haydn, hanem dirigált is. Nem ismerjük az előadói apparátust: a létszám valahol a kamara-előadások és a Schwarzenberg-ösbemutató 180 fős stábjá között lehetett, 100 fő körül, valószínűleg a budai német színház muzsikusai és zenélni tudó amatőrök – megint a tudósítást idézem: „Az éneklésnek 's muzsikának, tsupa kedvellésből való gyakorlói is, számosan voltak a' rendes muzsikusokon kívül” –, akikkel Haydn, a tudósítás szerint, elégedett volt. Feltehető, hogy a három szólóénekes Bécsből érkezett, esetleg már pár héttel korábban, a próbák kedvéért, és alighanem Bécsből érkezhettek a szólamvezetők, akik a betanításban is részt vettek. Lehetséges, hogy a bécsi Tonkünstler-Sozietät 1799. december 22–23-i, Burgtheaterbeli – hiszen időben ez esik a legközelebb a budai bemutatóhoz – jótékonyági *Teremtés*-előadásának zenészei és énekesei voltak.

A tudósítások kiemelik a budai *Teremtés*-ösbemutató ajándékjellegét, ez feltehetőleg azt jelenti, hogy a fiatal nádorné, Alekszandra Pavlovna a magánvagyonából, esetleg a jelen lévő „felgyülekezett” „Budai 's Pesti Nemesség” adományai-

¹⁶ *Magyar Hirmondó*, 1800. márc. 18., 370.

¹⁷ *Wiener Zeitung*, 1800. márc. 19., 857.

ból – hiszen a Schwarzenberg-palota arisztokrata vendégei is fizettek a belépőért! – finanszírozta a koncertet.

Ennél különösebb azonban az előadás díszletéül szolgáló francia felirat. A *Hírmondó* tudósítója, emlékeztetnék rá, „kettős értelem” nyilatkoztatására is igen alkalmas” szövegről ír. Igazából persze (legalább) négy külön kontextusa van az „*Harmonie Parfait*” feliratnak. „Tökélletes Hármonia vagy Egygyesség” – fordítja a *Magyar Hírmondó*.

A felirat teológiai-vallásos olvasatban a teremtett világ tökéletességére utal. Ez ugyan ellentmond a szöveggönyv miltoni kiindulópontjának, Van Swieten szabadkőműves kozmológiai nézeteinek is, ugyanakkor jól mutatja a Haydn-oratórium kvázi liturgiái alkalmazásának lehetőségét is.

Zeneesztétikai szempontból a zenei kompozíció grandiozitását és hibátlanságát ünnepli a felirat, párhuzamot vonva a világ és a zenemű teremtése között (Batsányi felesége, Gabriele Baumberg és Wieland is említik ezeket a párhuzamokat Haydn-ódáikban); sőt, a „Gott der Harmonie” Haydnra értett túlzó fordulata sem ritka a mű egykorú recepciójában.

Politikai kontextusban a nádori frigy által megpecsételt Napóleon-ellenes osztrák–orosz koalíció¹⁸ jelszavaként is olvasható a felirat. A megmászthatatlan és tökéletes politikai „Egygyesség”¹⁹ már a következő évben semmivé lesz, a Haydn-szeánsz egyéves évfordulóján szül a nádorné halott leánygyermeket, és 1801. március 16-án maga is meghal, valószínűleg gyermekágyi lázban. I. Pált újabb nyolc nappal később, március 23-ról 24-re virradó éjszaka gyilkolják meg a szentpétervári Mihajlovszkij erődben: lehet, hogy nem is ért el hozzá a hír leánya haláláról.

És végül természetesen a nádori pár házasságának tökéletességéről is szólhat a felirat, jöllehet, alig négyhónapos házások. A visszaemlékezések, utóbb József nádor mély gyásza, az ifjú nádorné magyarországi kultusza jelez valamit az irányt való emóciókról is.

Ennek az értelmezésnek az ad külön hangsúlyt, hogy az oratórium harmadik része az emberpár megteremtéséről és a teremtés művét és a teremtőjüket dicsőítő Ádámról és Éváról szól.²⁰ Különösen a harmadik rész harmadik képében Ádám

18 Az úgynevezett *második* franciaellenes, angol–orosz–török koalíció 1799–1800-as háborújáról van szó, amely 1800 júniusában és decemberében a marengói és a hohenlinden csatákban az osztrák erők súlyos vereségével zárult.

19 Vö. VADERNA Gábor, „Menyegző a rendi költészetben a 19. század elején. Alexandra Pavlovna és József nádor, gróf Rhédey Lajos és Patay Zsuzsanna esküvőjének költészeti reprezentációja”, *Századok* 150, 3. sz. (2016): 731–770. A politikai kontextusról közelebbről: 747–750.

20 FEDER, *Joseph Haydn...*, 223–235.

és Éva recitativójában és duettjében (No. 31–32) hangzanak el olyan mondatok, amelyek a férfi és a nő, a teremtésben a férfinak (alá)rendelt nő szerepéről szólnak.

O du, für den ich ward,
 Mein Schirm, mein Schild, mein All!
 Dein Will' ist mir Gesetz.
 So hat's der Herr bestimmt,
 Und dir gehorchen bringt
 Mir Freude, Glück und Ruhm. (No.31 Rezitativ)²¹

– mondja, illetve éneкли Éva Van Swieten szövegében.²² Majd a No. 32 Duett zárásában, közösen:

Mit dir erhöht sich jede Freude,
 Mit dir genieß ich doppelt sie,
 Mit dir ist Seligkeit das Leben,
 Dir sei es ganz geweiht!²³

Mielőtt azonban a Van Swieten-féle szöveget a 18. század végi maszkulinitás kétségkívül monumentális színreviteleként olvasnánk, jusson eszünkbe az oratórium pár évvel a keletkezése után már sokfelé tartó előadói gyakorlata. A Haydn-oratóriumnak még a szerző halála előtt lett számos világi (zárt körű vagy nyilvános) és egyházi-liturgikus, kamarajellegű és reprezentatív előadása. Van Swieten szövege is kiválóan alkalmas arra, hogy a sok bibliai és Milton-idézetből egy tulajdonképpen alternatív teológiai konstrukcióvá összeállló, aufklärista teremtéstörténet legyen kihallható.²⁴ Hogy az Évát (és többnyire Gábiel szerepét is éneklő) szop-

21 Ó te, kiért levék, / Oltalmam, pajzsom, mindenem, / Az óhajod parancs! / Így akarta az Úr; / Nékem az is már gyönyör! (*Rajna Zsigmond fordítása*)

22 A *Paradise Lost* párhuzamos helyén: O thou for whom / And from whom I was formd... / ...my Guide, And Head (PL IV. 440-443), ...what thou bidst / Unargu'd I obey; so God ordains, / God is thy Law, thou mine: to know no more / Is womans happiest knowledge and her praise. (Például IV. 635–638.)

23 Te véled minden perc örömben telik; / Az élet így ezerszer többet ér; / Te véled gyönyörűség az élet / S én azt néked áldozom! (*Rajna Zsigmond fordítása*)

24 Mark BERRY, „Haydn's Creation and Enlightenment Theology”, *Austrian History Yearbook* 39 (2008): 25–44. „Virtue here is the central point. The comparison with Rousseau and Kant is instructive, since it highlights the concomitant issue of sin. Original sin might have withered on the vine of liberal theology, but the idea of sin as such proved far more resilient. By the end of the century, the classical Enlightenment conception of private vice providentially leading to public virtue found itself increasingly under fire. [...] Of course, Swieten was hardly running a huge risk in promoting virtue,

rán zeneileg és „színésziileg” – az oratórium ilyen, köztes műfaj, hiszen az énekes mimikája és intonációja, ha visszafogottan is, de megenged, főleg a világi előadásokon, valamennyi színészi játékot is – *főszerep*, azt is jelenti, hogy a szöveg átvitt, patetikusra, ironikusra, sőt frivolra is hangolható értelme (a No. 32-es duett szövege is kettős értelmű, de Haydn is a „gáláns” zenei stílust idézi ebben a részben) az énekesnő egyéniségén múlik. Ilyen meghökkentő, de a *Die Schöpfung* lehetséges mögöttes értelmét is felvillantó előadás volt a 2017. január 1-i, Fischer Ádám vezényelte újévi koncert az angol Felvilágosodás Korának Zenekara és a budapesti Purcell Kórus részvételével, Baráth Emőke szoprán szerepeivel és elképesztő színészi játékával, amelyben egyetlen sort meg nem változtatva mutatta meg az előbb idézett duett iróniáját, ami mintha úgy szólna: *neked, Ádámnak adta a Teremtő világot, hogy uralkodj rajta – én viszont rajtad fogok uralkodni*.

Ez van a háttérben a Schwarzenberg-palotában játszott előadások döbbenetes sikerének az arisztokrata hölgyközönség körében, elég volna csak az egzaltált naplóbejegyzések sorát idézni; azoknak az intrikáknak, amelyek a szoprán szerep éneklése körül zajlottak 1798–1802 között;²⁵ vagy annak, hogy a császári család hölgytagjai milyen lelkesen azonosultak ezzel az Éva-szereppel. Nemcsak Alekszandra Pavlovna ajándékhangversenyét érdemes említeni, hanem azt a szintén Haydn jelenlétében lezajlott *Teremtés*-előadást is, amellyel 1802. június 6-án a pozsonyi városi színházban Ferenc császár koronázásának 10. évfordulóját és a császárné 30. születésnapját ünnepelték. Mária Terézia bourbon–szicíliai hercegnő, Ferenc második felesége maga is nagy Haydn-rajongó volt, amatőr énekes, 1801. április 24-én a szűk császári család jelenlétében előadott *Teremtés*-ben a szoprán szólamot ő maga énekelte: „viel Geschmack und Ausdruck, aber ein schwaches Organ” – írta róla később az előadás fültanújaként – Haydn.²⁶

the corollary of placing a greater emphasis on sin, for virtue is a difficult cause to oppose. But to state that only virtue survives this world identifies him with more progressive currents than were in favor in turn-of-the-century Vienna, whilst remaining part of a theology that is definitely eighteenth-century in hue. It is similar to the theology of the young, Kantian Hegel, expressed in his *Life of Jesus* (1795), whose thesis is that Christ's teaching clearly signifies the internality of the law of man's being, in the shape of a *reason*, whose rights and dominion must be recognized and affirmed.” (43–44.)

25 Lásd Georg Feder monográfiájának *Rivalität bei der besetzung der Sopranpartie* című fejezetét: FEDER, *Joseph Haydn...*, 144–146.

26 Uo., 163–164.

A mecenatúra mint hazafias kötelesség

Cserey Farkas művészet- és tudománypártoló tevékenységének
eszmetörténeti háttere

Bevezetés

Az erdélyi nemesi családból származó nagy-ajtai ifjabb Cserey Farkas (1773–1842) császári királyi kamarás és őrnagy, idősebb báró Wesselényi Miklós sógora, szenvedélyes botanikus, tudományos társaságok tagja, irodalompártoló, Kazinczy bizalmas barátja, a hazai műemlékvédelem korai képviselője volt.¹ Cserey életműve még nincs kellően feltárva, részletesebb vizsgálata alapkutatásokat igényelne. Kazinczyval folytatott rendszeres levelezésének fennmaradt darabjai azonban így is értékes adalékokkal szolgálhatnak a mecenatúrával kapcsolatos gondolkodásáról és tevékenységéről.² A fennmaradt levelek tanúsága szerint kapcsolatukat Kazinczy kezdeményezhette még 1805-ben,³ és ebből Kazinczy haláláig tartó barátság született. Tanulmányomban a Cserey levelei alapján rekonstruálható mecenatúra-felfogás eszmetörténeti hátterének feltárása tesztek kísérletet, és Cserey Kis Jánossal (1770–1846) való kapcsolatán keresztül megvizsgálom, hogyan működött mindez a gyakorlatban.

1 PAPP Júlia, »Cserey Farkas »Hazafi Óhajta«-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában», *Magyar Könyvszemle* 115, 1. sz. (1999): 103–106.

2 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 11:398.

3 Vö. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Érsemlyén, 1805. márc. 6., in KAZINCZY, *Levelezése*, 3:276–277.

Cserey mint mecénás

Cserey, aki már fiatalon tevékeny részt vállalt Aranka György (1737–1817) Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaságában,⁴ a Kazinczyhoz és köréhez kapcsolódó irodalmi és kulturális törekvések támogatásában is jelentős szerepet játszott. Ő maga ajánlotta Kazinczynak, hogy a többi felvilágosult nemzet példáját követve állítsanak emlékművet a nemzet nagyjainak, és felvetette, hogy Csokonai emlékére is állítsanak egyet Debrecenben. Az Árkádia pör kapcsán elhíresült emlékmű felállításához jelentős anyagi segítséget is följánlott.⁵ Az *Erdélyi Múzeum* megindításában is kulcsszerepe volt. Cserey kapcsolatrendszere és anyagi támogatása nélkül Döbrentei Gábor (1785–1851) nem valószínű, hogy meg tudta volna valósítani folyóirattervét. 1810-ben a próbaszám nyomtatásának teljes költségét Cserey állta, és ő maga terjesztette azt az erdélyi diétán a képviselők között.⁶ Az *Erdélyi Múzeum*mal kapcsolatos érdemeiért ezüst emlékérmét is veretett Döbrentei tiszteletére.⁷

Az irodalom és a művészetek mellett úttörő szerepet vállalt a természettudományok terjesztésében, sőt ez utóbbi még hangsúlyosabb szerepet is kapott Cserey tevékenységében, mivel saját érdeklődése leginkább a növénytan és az ásványtan területére irányult. Rendszeresen levelezett külföldi tudósokkal, több külföldi tudós társaság tagja volt. Saját krasznai kertjét botanikus kertté alakította, melyet külföldi tudományos kapcsolatai révén ritka fajokkal bővített. Felekezeti hovatartozástól függetlenül számos iskola számára följánlotta segítségét botanikuskert létrehozásában, teljes mértékben vállalva a kertek növényekkel való ellátását. Kolozsvárt botanikai tanszék és nemzeti botanikus kert felállítását is tervezte, ezen törekvései azonban nem valósultak meg, mert a hatóságok (elsősorban az erdélyi Gubernium) válasza se méltatták felajánlásait.⁸

4 ENYEDI Sándor, „Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhez 1796-ból”, *Magyar Könyvszemle* 114, 3. sz. (1998): 293–300.

5 A Csokonai-síremlék tervéről és az Árkádia-pörről részletesen lásd LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz* (Debrecen: Déri Múzeum, 2014), 7–106.

6 BENKŐ Samu, szerk., *Erdélyi Múzeum 1814–1818*, Téka (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 8–9.

7 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1818. nov. 25., in KAZINCZY, *Levelezése*, 16:241–242.

8 GOMBOCZ Endre, „Adatok az újabbkori magyar botanika történetéhez. III. közlemény. Nagyajtai Cserey Farkas”, *Botanikai Közlemények* 19, 1. sz. (1921): 2–6.

Cserey gondolkodásának eszmetörténeti kontextusai

Cserey Farkas mecenatúrával kapcsolatos gondolkodásának eszmei hátterét más források híján leginkább barátjához, Kazinczyhoz írott levelei alapján fejthetjük fel. A következő három, egymástól időben viszonylag távoli idézet jellegzetes példája a Cserey által képviselt felvilágosult patrióta eszmeiségnek, melynek központi fogalma a rendi nemzetfelfogást egyértelműen meghaladó, a szép, jó és igaz morál-
filozófiai egységének jegyében, nemzeti keretben értelmezett közjó.⁹ A levelek tanúsága szerint ezek Cserey gondolkodásának végig meghatározó elemei maradtak.

1805. március 6-án a következőket írta Kazinczynak:

fájdalom! a Magyar litteratura elő mozdítására iparkodó Igyekezet el annyira hűlni kezdett, hogy ezen Nemzeti köz Boldogságot tárgyzó indulatot igen kevessekbe találhattuk fel azon mértékbe, mely elégséges volna a Tzélra juttatni az Igyekezetet [...] szükség azomba, hogy a kik a minden napiság alatsónságán diadalmot vehettek és Érzéseiket az igaz Jónak, Szépnek meg ismerése által meg nemesítet pontra emelte a Világosodás, azok minden gántsokat el hárítván, minden ellenkező indulon győzedelmeskedvén, a köz haszonra intéződöt Jót gyarapítsák.¹⁰

Mindebben nem saját hírnevének öregbítése, nem a külső elismerés vágya, hanem a közjó előmozdításának morális kötelessége motiválta. 1811. augusztus 27-én kelt Kazinczyhoz intézett levelének mellékletében, azzal kapcsolatban, hogy katolikus létére a református kollégiumok után a kolozsvári unitárius kollégium számára is felajánlotta botanikuskert felállítását, a következőket olvashatjuk:

Jót tenni, szépet művelni se nem Uiság, se magába nem különös dolog. A Jónak tételével és szépnek művelésével aszt képzelni, hogy meg különböztetett sorra emelkedtünk, és evel büszkélkedni – ez egyg oljaten kicsinségünket fedezi fel, mely a törpék sergébe aláz bennünköt.¹¹

Cserey gondolkodásának eszmetörténeti hátterében a csizsoltság/csinosodás politikai nyelve¹² is tetten érhető. 1819. július 8-án írta Kazinczynak:

9 A szép–jó–igaz hármas egységének filozófiatörténeti problémájáról lásd HÉVIZI OTTÓ, „Szókratész halála Délionnál”, *Jelenkor* 50, 7–8. sz. (2007): 793–803.

10 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1805. márc. 6., in KAZINCZY, *Levelezése*, 3:283.

11 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1811. aug. 27., in *uo.*, 9:71.

12 A csinosodás politikai nyelvéről lásd TAKÁTS JÓZSEF, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris tankönyvek (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 19–20.

A szép tudományok érlelik az izlést, ez pedig divatba hozza a Szép Mesterségeket, melyek nemessítik a nemzeti caractert; de ugy é bár mind ezek nevezetes költségeket kívánnak – bírunk é ezekre szükséges erővel? és ezen erőre juthatásra nem kívántatik é az, hogy azon eszközökörül gondoskodjunk, melyek iljetén erőt adnak nekünk? az industria mívei a gazdaság miveltebb volta, a kézi mivek, a kereskedés – mind ezek nállunk nincsenek nyomós divatba, ezek nélkül pedig Schwung Kraftunk¹³ nincsen, és nem is lehet magossabban emelkedni.¹⁴

Kortársai legjobbjaihoz hasonlóan a nemzeti jellem művészetek és tudományok általi nemesítésében, és az ehhez szükséges gazdasági háttér, az ipar és kereskedelem fejlesztésében látja a már csinosodott nyugat-európai nemzetekhez való felzárkózás feltételeit.

Cserey számára a nemzeti kultúra anyagi támogatása a jómódú birtokos nemesség és az arisztokrácia egyértelmű hazafias kötelességeként jelent meg. Kazinczyhoz intézett egyik levelében erős kritikával illette korának legnevesebb főúri mecénásait, Festetics György (1755–1819) és Széchényi Ferenc (1754–1820) grófokat, mivel anyagi lehetőségeikhez képest szűkmarkúnak bizonyultak a hozzájuk forduló, általa nagyra tartott alkotók megsegítésében. 1807. január 8-án Kazinczyhoz írt levelében erős csalódásának adott hangot annak kapcsán, hogy Kazinczy egy korábbi levelében megírta neki, hogy Festetics elutasította barátjuk, Kis János kérését munkái megjelentetésének finanszírozására: „F[estetics] György már akkor meg szünt nagy lenni, mikor Barátunkkal Kissel ugy bánt, a mint Te egyszer irtad vala.”¹⁵

Kazinczynak az a levele, amelyre Cserey itt utalt, nem maradt fenn. Festetics és Kis János a keszthelyi direktorátus Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárba került levéltári anyagában fennmaradt, általam sajtó alá rendezett levélváltásából¹⁶ azonban tudhatjuk, hogy bár Festetics néha kisebb összegekkel támogatta Kis Jánost általa a grófnak megküldött munkái honoráriumaként, azonban újabb művei kiadásához kért támogatását többször is elutasította a Georgikon költségeire és az adott évben irodalompártolásra szánt pénzügyi keret kimerülésére hivat-

13 A német kifejezés jelentése: lendítőerő.

14 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1819. júl. 8., in KAZINCZY, *Levelezése*, 16:435.

15 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1807. jan. 8., in uo., 4:460.

16 Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. Tóth Kálmán (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021), 34–44 (20–27. és 29–30. számú levelek).

kozva. Kis János verseskötetének Bécsben, a gróf által támogatott *Magyar Minerva* sorozatban tervezett megjelentetése sem valósult meg a gróf ígérete ellenére.¹⁷

Festetics sógora, Széchényi Ferenc esetében Kazinczy és Cserey kritikája főként a gróf túlzott vallásosságára és külsőségek iránti vonzódására irányult. Mindketten elismerik Széchényi érdemeit, azonban csalódásuknak adnak hangot az általuk nagyra becsült főúr korábban nem tapasztalt emberi gyengeségei miatt. Cserey a következőket válaszolja Kazinczynak, aki megírja neki, hogy Széchényiről milyen előnytelen dolgokat tudott meg.¹⁸

Köszönöm, hogy Széchényit azon részéről is megismerttetted velem, melyről nem ismertem és így bizonyos történet dologra nézve egy igen nagy háljogot vettél le szememről, melyért valóba meg érdemled köszönetemet. Nincs veszedelmesebb intézet, mind [!] az, melyet az excessive religiosus ember Istenének áldozni törekedik. Istenének, mert az olyannak minden bizonnyal más és talán egészen idegen Istene van. – Ha én Széchényit így akkor ismertem volna, midőn a Türedelem, és Felebaráti szeretet – fordításomat nékie ajánlottam, és a magam kölcségin való ki nyomtattatás végett önnön kívánságára Bibliothecarius, Millernek küldöttem, talán most magyar kezekbe forogna, és világot látot volna ezen szép, és igen hasznos könyv. – Ugyan miért kell a külső fény által nagy embernek képmutatónak lenni? [...] Azonba Széchényibe [!] csak ugyan szép, és becsülésre méltó tulajdonságok is lévén, díszire van Nemzetének is, hogy szót. Januarius csillagát viseli [...].¹⁹

Cserey itt saját kéziratban maradt Eckartshausen-fordítására²⁰ utalt, amelyet a levél tanúsága szerint Széchényi kérésére küldött el Miller Jakab Ferdinándnak

17 A Kis által Festeticsnek megküldött verseskötet kézírata a keszthelyi kastély könyvtárából a II. világháború után az OSZK Kézirattárába került. Az ezt tartalmazó kolligátum jelzete: OSZK Kt., Oct. Hung. 1527.

18 „Hogy Széchényi nagy ember – volt, az tagadhatatlan. Túlélte magát. Fényért volt nagy, és igazi erő nélkül, de – *nagy volt*. Ha hivataljairól lemond, azért mond-le, mert Ürményi lett Judex Curiae, mint kevés esztendővel Gr. Brunszvik József Tárnok-Mester, és nem ő. Ez ötlet akkor is nagyon epesztette. A' Prokátorok panaszkodnak, hogy midőn hozzá mennek informálni, ő Misét hallgat a' szobájában 'estve cselédjeit összevgyűjti 's litániát énekel velök. Ostoba bölcs az, a' ki az imádság és isteni tiszteltet hasznát meg nem ismeri: de a' ki Bíró a' Septemviralis táblánál, hagyja akkorára az imádságot, mikor ideje van, mert IV. Henriknek ítélte szerint a' Status terheinek szorgos viselése ér annyit, mint a' könyörgések' elmondása. – Egyéb eránt igaz, hogy Széchényi a' Nemzet dicsőségére élt, és sok szép és ragyogó tettet tett.” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom, 1806. dec. 7., in KAZINCZY, *Levelezése*, 4:418–419.

19 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1806. dec. 21., in *uo.*, 4:437–438.

20 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 2:288.

(1749–1823), a gróf könyvtárosának, azonban annak ellenére, hogy a mű kiadásának költségét Cserey vállalta volna, cenzurális okokból mégsem került kinyomtatásra.²¹

Az idézetek alapján feltételezhető, hogy Cserey (és Kazinczy) a főúri mecénárára egyfajta magas ideálként tekintettek, a vagyonos arisztokraták pozíciójukból fakadó keresztényi és hazafias kötelességeként, melyet a közösség műveltségi szintjének emelése és a nemzeti kultúra fejlesztése érdekében önzetlenül kellene végezzenek. Ennek az ideálnak azonban még a kor legkiemelkedőbb főrangú mecénásai, mint Széchényi Ferenc és Festetics György sem tudtak maradéktalanul megfelelni. Mindazonáltal Cserey és Kazinczy az őket vagy barátaikat ért konkrét sérelmek ellenére elismerték a két gróf érdemeit a kultúra támogatása terén, és kritikájuknak csak magánlevelezésükben adtak hangot, amely a korban nagyrészt a távolságok miatt gyakran lehetetlen informális magánbeszélgetés szerepét töltötte be. Máskülönben ezeknek a kritikus megállapításoknak valószínűleg nem maradt volna írásbeli nyomuk.

Az irodalmi mecénatúra a gyakorlatban: Cserey és Kis János kapcsolata

Cserey irodalompártoló tevékenységének illusztrálására egy kevésbé ismert példán keresztül teszünk kísérletet. Cserey és Kis János kapcsolatáról kettejük Kazinczyval folytatott levelezésén kívül két további levél áll még rendelkezésre, melyek nyomtatásban is hozzáférhetővé váltak Kis János irodalmi és tudományos levelezésének Festetics kapcsán már hivatkozott, általam sajtó alá rendezett kritikai kiadásában.

Cserey Farkas felvilágosult gondolkodását példázza, hogy baráti kapcsolataiban felekezeti hovatartozástól és társadalmi helyzettől függetlenül az egyéni érdem volt fontos számára. Cserey közös barátjukon, Kazinczyn keresztül került kapcsolatba Kis Jánossal. Kazinczyhoz intézett, 1805. május 20-án kelt levelében említi, hogy szeretne megismerkedni Kissel, akinek versei megnyerték tetszését:

A Kis János derék, és bölts ítélettel, szép izléssel írott, Elmét és szívet egy forma gyönyörűséggel örvendeztető versei, szívem leg belsőbb érzéseinek kelemetes voltú kettsegtetésivel olvastam. Igen is szeretem, és tisztetem a Tek. Úr ezen baráttját is-

21 Cserey fordításának sorsáról bővebben lásd: Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Marosvásárhely, 1806. márc. 6., in KAZINCZY, *Levelezése*, 4:76–77.

meretlenül is, és nagyon le fog engemet kötelezni, ha ezen érdemes emberrel engemet közelebről meg ismertetni méltóztatik.²²

Kazinczy három nappal később (1805. május 23-án) kelt válaszlevelében részletebben is bemutatja neki Kist:

Kis János mintegy 35 esztendő ember. Lutheranus Predikátor Nemes-Dömölkön Vas Várm. Jó ember, Eruditus és Poeta 's e' három mind olly mértékben, hogy nem tudnám meghatározni miként kellessék három rendbeli érdemeit rangírozni.²³

Leveli alapján Cserey teljes mértékben osztotta Kazinczy Kis János érdemeivel kapcsolatos véleményét. 1805. október 28-án kelt levelében írja Kazinczynak, hogy szeretné felvenni a kapcsolatot Kissel, és Kazinczyn keresztül küld is egy levelet a nemesdömölki prédikátornak, akinek a magyar nyelv kiműveléséről írt pályamunkája²⁴ első díjat nyert a Kultsár–Prónay pályatételen:

Kettős örömmel értettem, hogy az első jutalmot Barátod, Kis János, kit én is tisztellek szivembe, nyerte el; örvendem: hogy ezen derék férfiú érdemei meg ismertettek; örvendem aszt is: hogy a köz haszon gyarapítására intézett munkásságnak ítélői az valódi igaz érdemre reá tudnak ismerni és annak nyúityák a jutalmot, ki részre hailó tekintet nélkül érdemes árra. Barátom! Kis iránt olj tiszteletet olj szeretetet éreztettél szivembe: hogy valóba ohaitom ezen derék hazámfiával közelebről ismerkedni; – ez egyyk – másik oka pedig: hogy hazafi kötelességemnek tudván lenni a köz jóra tzélzó érdemek iránt háládatossággal lenni, ezen kettős hathatós ösztönök vittek árra, hogy Kisnek ezen ide zárt levelet irjam, meljet el olvasván, kérlek, küld el nékie.²⁵

Az említett levelet Kazinczy valóban továbbította Kis Jánosnak, szövege sajnos nem maradt fenn. Kis János válasza azonban késett, 1806. január 9-én még nem érkezett meg Csereyhez, ezt az aznap Kazinczyhoz intézett leveléből tudhatjuk: „A nagy érdemű Kisnek még nem vettem levelét – vehetni aszt szerencsémnek és igen kellemetes szerencsémnek tartom.”²⁶

22 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1805. máj. 20., in *uo.*, 3:330.

23 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Érsemlyén, 1805. máj. 23., in *uo.*, 3:335.

24 A Kultsár–Prónay-féle pályatételről és Kis János első díjat nyert pályaművéről bővebben lásd: Tóth Kálmán, „A Kultsár–Prónay-féle pályatétel”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 147–169.

25 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1805. okt. 28., in KAZINCZY, *Levelezése*, 3:460.

26 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1806. jan. 9., in *uo.*, 4:8.

Cserey egyetlen fennmaradt Kishez intézett levele 1806. március 30-án kelt, és ebből tudható, hogy Kis január 21-i levele csak pár nappal korábban jutott el hozzá Kazinczy közvetítésével, akinek Kis másolatban elküldte Csereyhez intézett válaszlevelét:

Januarius 21^{én} költ érdemes Leveledet, és hozzám intézett szép verseidet nagyon tisztelt, és igazán szeretet Barátom Kázinczy a' napokban meg küldé nekem – a' szerentsém Boldogságára vigyázó jo Genius sugállotta néked – hogy a' mit hozzám intéztél, azt Barátomnakis meg küld'. Külömben éltem egygy fő gyönyörűségitől fosztattam volna meg – mert a' hozzám küldött Leveled nyilván a' Postán tévelyedett el.²⁷

Az őszinte barátságról és tiszteletről tanúskodó levélben Cserey felajánlja segítségét Kis János aktuális folyóirattervének megvalósításához. Az ehhez szükséges 2000 forint azonban úgy tűnik, meghaladja anyagi lehetőségeit, ezért ígéretet tesz, hogy erdélyi jómódú nemes barátait is megpróbálja megnyerni az ügynek:

Én részemről a' mennyire csekélységem terjednem engedi a' leg buzgobb indulattal segéded lések – Az első lépésnek tehát annak kellene lenni, hogy a' 2000 ftat egybe szerkeztessük de ez ám a' nagy bökkenő Hazánkban, a' hol a' luxus veszélye annyira rongálja el kábult naggyainkat, ah melly igazán írod:

– – – Köz népe a' nagy 's kis világnak
Részegen áldozik balvány bolondságnak

A' Tárgy felett fogok beszélni néhány jól gondolkodó Erdélyi Baráttal, és igyekezetem fő aránya lészen a' hasznosra való tüzet fel élesztetni benne – illy igyekezetem ki meneteléről pedig téged tudósítani el nem mulatlak.²⁸

Kazinczy egy nem sokkal korábbi, Kis Jánosnak írt levelében eléggé pesszimista, de minden bizonnyal reális képet rajzol a magyarországi könyvkiadás és mecénatúra helyzetéről. Kis János folyóiratterve kapcsán a következőket írja:

A' szándék gyönyörű, 's remélni lehet teljesedését; de nem a' nyerekedni szerető Könyvárosok' útján. Azok nem ismernek semmi patriotismust, és kárára vannak Literaturánknak. Azt sem hihetem pedig, hogy 2000 f. capitalist kapsz. Ismerem Nagy-

27 Cserey Farkas Kis Jánosnak, Ugra, 1806. márc. 30., in uo., 4:101.

28 Cserey Farkas Kis Jánosnak, Ugra, 1806. márc. 30., in uo., 4:102–103.

jainkat, Gazdagjainkat. Azt tartom, meg kellene elégedni, hogyha három vagy négy Jóltévót találhatnál, a' kik egy egy kötetecskét tulajdon költségeken kiadnának; az a' haszon, a' mi ezeknek exemplarjaiból gyűlend, maradna osztán a' többinek kiadására. Kevés Wesselényi van nem hazánkban, hanem az egész világon; 's a' hol egy kettő találkozik, azt a' sok szűkölködő elszívja, úgy hogy új jótét tételére szorítani őket vétkezes erőszak.²⁹

Ugyanebben a levélben Csereyvel és az erdélyi mecenatúrával kapcsolatban a következőket írja:

Becses barátságodnak világos záloga az, hogy Csereyhez írt leveledet 's versedet velem közleni méltóztattál. Éppen most végzem el leveletem hozzá. Ha ő buzgón fogja pártját szándékolnak, sokat segíthet. Erdélyben minden Nagy magyarul beszéll, 's olvas, nem úgy mint Magyar-Országban; 's tégyük hozzá, Erdélyben igen sok Nagy pikkirozza magát, hogy ő is az Apolló gyermekei közé tartozik. Wesselényi ír is, noha nem affectálja az Authorságot, sőt megvallja, kastélyáról szállván, hogy az olyan toldott foldott Egész, mint ő Maga. De az efféle segedelem-nyújtás olly sok izben csalta-meg már a' reménységet, hogy nagyon meg kellene csalatkoznom, ha valamit várhatnál. 'S vedd azt, hogy a' Magyar Theatrum tartása melly teher azokon a keveseken, a' kik azt a' semmiségbe viszza dólni nem engedik.³⁰

Mindezekből arra következtethetünk, hogy Kazinczy tapasztalatai szerint túl kevés mecénás és túl sok pártfogolandó úgy volt, ami aránytalanul nagy terheket rótt a közjó előmozdításáért anyagi áldozatot vállalni kész nemesekre.

A Cserey és Kazinczy által a főúri mecenatúra pozitív példajaként említett id. báró Wesselényi Miklós (1750–1809), Cserey Farkas nővérének, Cserey Helénának (1754–1830) a férje volt. Wesselényi anyagi lehetőségeihez képest is erején felül támogatta az erdélyi és magyarországi kultúrát, különösen a kolozsvári és a pesti magyar nyelvű színjátszást.³¹ Támogatta Kazinczy munkáinak megjelentetését is, aki hálája és tisztelete jeléül Marmontel-fordításának első kötete elején közölte Wesselényi portréját.³² Kazinczy egy Csereyhez írt levelében ezzel kapcsolatban azt is hangsúlyozta, hogy Wesselényi számára a mecenatúra nem első-

29 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Érsemlyén, 1806. feb. 12., in *uo.*, 4:48–49.

30 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Érsemlyén, 1806. feb. 12., in *uo.*, 4:49.

31 BAYER József, „Báró Wesselényi Miklós pesti színtársulatának történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1 (1891): 221–233, 222.

32 KAZINCZY Ferenc, *Marmontelnek szívképző regéji*, Kazinczynak fordított egyveleg írásai 1 (Széphalom: 1808).

sorban önreprezentációs célokat, hanem a haza javát és dicsőségét szolgálja: „Ki nem emlékezik ezt olvasván képe alatt mind azokra, a’ kiket ő az emberiség és a’ Haza javának ’s dicsőségének elősegítésére *csendes nagysággal* tett?” Az eredeti szövegben szereplő kiemelés Kazinczy részéről minden bizonnyal tudatos utalás a klasszikus görög művészet Winckelmann általi jellemzésére („eine edle Einfalt und eine stille Größe”),³³ mely intertextus által Wesselényit az ókor kiemelkedő személyiségeivel emeli emberi nagyságát tekintve azonos szintre.

Cserey valóban megpróbált támogatót szerezni Kis Jánosnak, erre utal Kis János 1806. november 3-án kelt levéltöröredéke, melyben Kis egy Cserey által ajánlott meg nem nevezett mecénásra utal, és kéri Csereyt, hogy készítse fel az illetőt, mielőtt ő maga levélben megkeresné: „Ha talám jobbnak tartanád, hogy magam írjak a’ fellyebb említett Mecénasnak, add tudtomra, nem fogom elmúlatni, de arra az esetre kérlek készítsd-el azt az Urat leveled által.”³⁴ A levél eleje hiányzik, és a KazLev-ben kiadott ebben az időben keletkezett levelekből se derül ki, hogy ki lehetett a „fellyebb említett Mecénas”, akinek személye így homályban marad, de annyi bizonyos, hogy jelentős támogatást nem adott Kisnek, amennyiben a kapcsolatfelvételre egyáltalán sor került. Kis János folyóirattervével kapcsolatban Kazinczy aggodalmai sajnos beigazolódtak, kellő anyagi háttér hiányában nem valósult meg.

Bár az itt említett két levélen kívül több egymáshoz írt levelük nem ismert, Cserey Kazinczyhoz írt leveleiből tudhatjuk, hogy részt vállalt Kazinczy és Kis János munkáinak terjesztésében:

Mind a Kis epistolájából a 100 exemplárt, mind magad egyveleg munkáidnak első kötettyébül 200 exemplárt küld csak egyenesen az én kezembe – bizonyossan úgy intézem el adások állapotját, hogy el keljenek mentül előb – ároknak hiba nélkül kezedbe szolgáltatása iránt én jót állok.³⁵

Cserey és Kis János további kapcsolatáról források hiányában csak keveset tudhatunk, pedig valószínű, hogy egy ideig még biztosan kapcsolatban maradtak, és egy Kazinczyhoz intézett leveléből tudhatjuk, hogy 1824-ben Kis János személyesen is felkereste az akkor már Bécsben élő Csereyt.³⁶

33 Johann Joachim WINCKELMANN, *Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst* (Dresden und Leipzig: Walther, 1756), 21.

34 Kis János Cserey Farkasnak, Nemesdömölk, 1806. nov. 3., in KIS, *Irodalmi és tudományos levelezése*, 57.

35 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Tasnád, 1807. nov. 3., in KAZINCZY, *Levelezése*, 5:212.

36 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Bécs, 1824. márc. 26., in uo., 19:93.

Összegzés

A Cserey gondolkodásának és a mecenatúrához való viszonyulásának háttérben rekonstruálható eszméletörténeti kontextusok jelen tanulmány keretei közötti szükségszerűen vázlatos feltérképezése után a következő idézet jól érzékeltetheti Cserey saját társadalmi helyzetéből fakadó kötelességeiről vallott nézeteit:

Nagy, és fényes tekintetű Össektül szármozni, és ezen szármozatra jeles cselekedetek által érdemesedni igen is szép dolog, de csak annyiba szép, a mennyibe kivált képpen való meg elégedésünköt leljük, hogy eleink érdem uttyán nyert fénnyt magunkra is érdemmel vonhattuk. [...] Pénzemhez azoknak van leg több, és leg igazabb jussok, kik azt nekem véres veritékekkel szerzették, és így leg szebb kötelességem, leg fényesebb cselekedetem őket boldogítani, őket, kiket ha igaz utra vezetek, maga a Fő Alkotó is gyönyörködik cselekedetembe.³⁷

Kazinczyhoz írott leveleiből egy olyan nemes gondolkodása bontakozik ki, aki a főrangú mecénásokhoz képest jóval korlátozottabb anyagi lehetőségeit meghaladó mértékben járult hozzá az általa támogatásra méltónak tartott művészeti és tudományos törekvések megvalósításához. Ezen tevékenységét nem a mecenatúra hagyományos formáinak háttérben tetten érhető önreprezentáció motiválta, hanem a rendi nemzetfelfogást a modern nyelvi-kulturális nemzetfogalom irányába kitágító, a nemzeti kultúra fejlesztésére irányuló hazafias törekvés.

Cserey Farkas mecenatúrával kapcsolatos elképzeléseinek gyakorlati kudarca arra mutat rá, hogy a 19. század első évtizedeiben a nemesi művészet- és tudománypártolás még a Csereyéhez hasonló kiterjedt kapcsolatrendszer esetén se jelentett megoldást a magyar kultúra stabil anyagi háttérének biztosítására. A Cserey által szűkmarkúságuk és politikailag motivált óvatosságuk³⁸ miatt bírált Festetics György és Széchényi Ferenc, a kor legnagyobb magyar mecénásai tisztában voltak (Csereyéhez képest összehasonlíthatatlanul kedvezőbb) anyagi helyzetük ingatag voltával, és birtokaik gazdasági modernizációjával próbálták meg egzisztenciájuk fenntarthatóvá tételét biztosítani. A mecenatúrára fordított pénzügyi keret esetükben mindig arányban volt anyagi lehetőségeikkel. Cserey a közjó előmozdításáért hozott anyagi áldozatot nem csak a retorika szintjén hangsúlyozta, hanem valóban kötelességnek érezte maga számára. Az utolsó idézet második részében olvasható gondolatokat a gyakorlatban is igyekezett megvaló-

37 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1807. jan. 8., in *uo.*, 4:460–461.

38 Vö. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom, 1807. márc. 12., in *uo.*, 4:519–520.

sítani, katolikus létére református jobbágysai számára nevelési programot dolgozott ki, a jobbágysok házáit ellenszolgáltatás nélkül azok saját tulajdonába engedte át, és a rossz termés miatt fellépő éhínség idején elengedte a dézsmát, és saját költségén szerzett nekik gabonát.³⁹ Áldozatkészsége anyagi helyzetének megrendüléséhez vezetett, 1817. június 24-én már ő kért Kazinczytól anyagi segítséget, hogy éhező jobbágysait támogatni tudja.⁴⁰ Az 1820-as években Bécsbe költözött, és előnyös házasság révén próbált javítani anyagi helyzetén, de próbálkozásai kudarcba fulladtak, és elszegényedve halt meg Bécsben 1842-ben.

Ezek alapján feltételezhető, hogy Cserey kultúra- és tudománypártoló törekvéseinek nagy része leginkább azért hiúsulhatott meg, mert a polgárosuló viszonyok között a nemzeti kulturális törekvések anyagi hátterének biztosítására az egyéni nemesi mecenatúra már nem volt elégséges. Az eredményes vállalkozások példái közösségi, nemzeti, állami keretek között országos adakozásból valósultak meg, melyben azonban az egyéni felajánlások továbbra is fontos, de nem kizárólagos szerepet játszottak, mint például a Nemzeti Könyvtár és Múzeum, vagy az Akadémia létrejöttében.⁴¹

39 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1812. jan. 16., in *uo.*, 9:230; Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1812. feb. 7., in *uo.*, 9:279–281; Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1817. dec. 8., in *uo.*, 15:380–381.

40 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1817. jún. 24., in *uo.*, 15:252.

41 A mecenatúra intézményesülésének példáiról és eszmetörténeti hátteréről lásd HÖRCHER Ferenc, „Intézményalapítás és polgári kultúra: A Széchenyiek útja a főúri mecenatúrától a *Bildungsbürger* eszményéig”, in *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*, szerk. HÖRCHER Ferenc, LAJTAI Mátyás és MESTER Béla, Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 2, 147–177 (Budapest: MTA BTK TTI, 2016).

A mecénatúra ellen

Sir Walter Scott az írói jutalmakról és az irodalmi piacról

„...a költők, történészek és filozófusok általában jobb, ha megszenvednek azért (...) hogy megtálják a maguk árát a piacon, s ha arra neveljük az írókat, hogy szokásukká legyen az államtól várni viszonzást, az egyaránt rossz az államnak és az irodalomnak is. (...) Szigorú szabály, hogy a szerzőket az olvasóiknak kell díjazniuk, de minden nemzedékben van néhány kivétel ez alól.”

Thomas Babington Macaulay,
'William Pitt' (1859)

A brit Királyi Irodalmi Társaság (*Royal Society of Literature*) – a továbbiakban: Társaság – 1823-ban alakult meg IV. György védnöksége alatt. Az uralkodó anyagi támogatásával létrejött testület célja az volt, hogy előmozdítsa az „irodalom fejlődését”, ösztönözze a régi irodalmi emlékek közzétételét, illetve „mértéket szabjon” az angol nyelvnek, és „megőrizze tisztaságát”. Az alapszabály ötödik pontja azt is kimondta, hogy a Társaság évente díjat oszt ki, egyéni jelentkezés alapján, arra érdemes írók részére, feltéve, hogy műveik nem ütköznek a vallás és az erkölcs elveivel.¹

* A tanulmány „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

1 A Társaság alapításának történetéről: David Gardner WILLIAMS, *The Royal Society of Literature and the Patronage of George IV* (New York: Garland, 1987). Az alapszabály (*Constitution and Regulations of The Royal Society of Literature*) eredeti példánya letölthető innen: <https://books.google.dj/books?id=Yl8IAAAAQAAJ>

A piac és az érdemek

Az udvar még 1821 tavaszán, az előkészítés során kikéri a király kedvenc írója, Sir Walter Scott véleményét, aki terjedelmes beadványban tiltakozik a Társaság létrehozása ellen. Két évtizedes irodalmi működésének tapasztalataira hivatkozva leszögezi, hogy az írók uralkodói jutalmazása „teljesen haszontalan”, hiszen

manapság bármely rendű-rangú ember, ha valami érdemlegeset tesz a köz támogatásának az elnyerésére, biztosan el is fogja nyerni. A tervezet 100 fonttal kíván honorálni szellemű műveket (*work of genius*); akármelyik könyvkiadó tízszer vagy hússzor annyit is megad értük [...]. Ilyen jutalmak mellett az írók nem fogják törni magukat e jóval csekélyebb díj után, hiszen itt a kudarc biztos gyalázat, a siker dicsősége viszont nagyon is kétséges. A Társaság ennél fogva nem ösztönözné az írók versengését. A pálya egyébként is nyitva előttük, s ha igazán van bennük érdem, ritkán kerül el őket jogos részük a közönség tapsaiból és az egyéni haszonból.²

Scott tehát lényegében azt állítja, hogy az irodalmi piac magától jutalmazza az arra érdemeseket. Ennek a mechanizmusaiba fölösleges, sőt, káros beavatkozni, ugyanis nem áll fenn az a szembeállítás, amelyre a Társaság alapszabálya majd a díj alapításának indoklásakor is hivatkozik, nevezetesen, hogy így olyan magasrendű irodalmi alkotások létrejötte és közzététele válhat lehetségessé, amelyek ugyan „nagy belső értékkel” bírnak, de nem számíthatnak olyan népszerűsége, amelylyel kiváltanák „a könyvkiadók érdeklődését”.³ Scott azt állítja, hogy az érték és a népszerűség együtt jár. A szellemi nagyság szükségképpen olvasói tetszést vált ki, amely tetszés vásárlói döntésekben nyilvánul meg azon a piacon, amelyen az irodalom a maga javait forgalmazza. A könyvkiadó szándéka egy-egy mű kiadására ezt a közösségi ítéletet előlegezi meg és annak várható mértéket fizeti meg a szerzőnek nyújtott honoráriummal. S ha ebbe a mindenki számára „nyitott pályába” és az azon folyó „versengésbe” kívülről vagy felülről beavatkozunk, csak felborítjuk annak méltányos egyensúlyát. A piacon érvényre jutó, szellemi érdemeket és anyagi javadalmakat összehangoló közösségi értékelést nem ellensúlyozni kell a mecenatúra jutalomtételeivel, hanem hagyni kell érvényesülni.

2 Walter Scott Sir John Villiers-nek, 1821. ápr. 7., in *The Letters of Sir Walter Scott. Centenary edition*, ed. H. J. C. GRIERSON, 12 vol. (London: Constable & Co., 1932–1937), 6:398–399.

3 „may be of great intrinsic value, but not of which usually claims the attention of Publishers”, *Constitution and Regulations*.

Az írók jutalmazása továbbá politikai szempontból is rossz fényt vetne a királyra:

Jakobinus firkászok mutogatnának [a díjra], mint kísérletre, hogy az uralkodó elvakítsa és rabságba döntse a népét azzal, hogy járadékokkal személyesen a trónhoz köti az íróit. [...] Minden dolgok közül az abszolút függetlenség a legszükségesebb a közéleti ember számára, mind a politikában, mind az irodalomban. Hogy hasznára legyen királyának és az országnak, nem csupán szabadnak kell lennie, hanem felette kell állnia mindennek, amit személyes függésként lehetne érteni vagy félreérteni.⁴

Az uralkodói mecenatúra tehát azért veszélyes gesztus, mert a zsarnokság jeleként vehető, hiszen hatalmi szóval nyúl bele a közösség önigazgatásába, megsértve a szabad véleménynyilvánításnak és a nyilvánosság függetlenségének, végső soron a törvény és a piac előtti egyenlőségnek az elvét – legalábbis ezt a látszatot keltene a politikai felforgatók (a „jakobinusok”, vagyis radikális demokraták, republikánusok) szemében.

Scott ugyanakkor elismeri, hogy érdem és jutalom összhangjában „szélsőségesen ritka” esetben adódhat zavar, vagyis előfordulhat, hogy valaki nagyszerűt alkot, a piac mégsem honorálja kellőképpen. Két ilyen kivételt nevez meg, az egyik Coleridge, a másik a gótikus regényíró Charles Robert Maturin: „nem jut eszembe más vitathatatlan lángelme, aki hálásan fogadna évente 100 fontot, vagy akinek ekkora összeget nagyvonalúan lehetne felajánlani”.⁵ Scott szerint a jutalom összege önmagában is megalázó, hiszen, mint hozzáteszi, száz font egy „nagyobb háztartásban foglalkoztatott inas” egyévi jövedelmének felel meg.⁶ Ezzel ugyanakkor nem azt vonja kétségbe, hogy az írással foglalkozók körében ne volna igény ilyen mértékű támogatásra: „Bizonyos, hogy vannak elegenden, akik kapnának utána, de ezek éppen azok, akiket középserűségük és sóvár hajlamaik méltatlanná tesznek a királyi jóakaratra vagy e királyi jóakarat válna nevetségessé amennyiben rájuk terjedne ki.”⁷

Mivel egy ilyen csekély összegű díj az „átlagos tehetségűek” számára volna vonzó, ezért a várható jelentkezők kiléte nem emelné, hanem rombolná a Társaság tekintélyét. Másrészt, a juttatást kérelmező egyszersmind azt is elismerné, hogy egyike „az irodalom igazolt és tanult koldusainak” (*badged and learned almsmen*

4 GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:405.

5 Uo., 6:399.

6 Uo., 6:401.

7 Uo., 6:399.

of literature),⁸ vagyis a királyi jutalom összemosódna a segélyezéssel. A pénzzavarban lévő írók kisegítése – és Scott itt már nem is „jutalomról” (*reward*), hanem kifejezetten „segélyről” (*relief*) beszél – nem az uralkodó, hanem a jótékonyági egyesületek feladata.⁹ Ezek közül Scott elsősorban az évszázadok óta létező angol állami szegényszegélyezési rendszer irodalmi megfelelőjeként, magánadományokból létrehozott alapítvány, az Irodalmi Alap (*Literary Fund*) – a továbbiakban: Alap – működésére utalhatott: az Alap nem a fel nem ismert szakmai kiválóságot kívánta jutalmazni, hanem kifejezetten az irodalmi piac alsóbb fertályaiban tevékenykedő írók számára utalt ki esetenként 5 és 50 font közötti értékben segélyt, többek közt ideiglenes munkaképtelenség esetén.¹⁰ Scott ugyanakkor megjegyzi, hogy az efféle szervezeteknél is hatékonyabb – mert tapintatosabb – útja a segítségadásnak a privát adomány, hiszen azért a „szegény ördögnek” nem nyilvánosan kell folyamodnia, vállalva, hogy „miként egy koldusnak”, az ő számára is „kiállítják a szegénységi bizonyítványt” (*mendicity ticket*); mint bizalmasan utal rá, ő maga is gyakran juttat 50–100 fontnyi gyorssegélyt „szerencsétlen írók megsegítésére”.¹¹ Amikor egy évvel korábban, 1820-ban az Alap felkéri Scottot, hogy legyen az adományozójuk, ezt is azzal hárítja el, hogy magánúton már támogatja azokat, akik nála „kevésbé szerencsések az irodalomban”, s ebben nem szorul közvetítő szervezetre, mivel egyedül is képes „megítélni” az illetők „érdemeit és szükségleteit” (Scott többek között éppen Coleridge-ot és Maturint pénzelte, akik egyébként az Alaptól is rendszeresen húztak kisebb-nagyobb összegeket).¹² Magánadományozóként tehát Scott hasonló szerepet vindikál magának, mint amit egyébként a piacnak tulajdonít, vagyis érdem, szükséglet és támogatás összehangolását. Megjegyzése arra is rávilágít, hogy az érdem képzete immár része a jótékonyág logikájának: a segély nem pusztán az önzetlen felebaráti *caritas* kifejeződése, hiszen mértékét a szűkölködő érdemeinek a felmérése határozza

8 Uo., 6:401.

9 Uo., 6:402. Amikor beadványa után néhány hónappal Scott beprotezsálja az udvarnál a skót pásztorköltő James Hoggot, népballadagyűjtései egyik adatközlőjét, a díjat maga is segélyként és nem jutalomként értelmezi: vö. Scott Lord Montagunak, 1821. júl. 1., in GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:487–488.

10 Az 1790-ben alapított szervezet létrejöttének és működésének korai történetéről: Nigel CROSS, *The Common Writer: Life in Nineteenth-Century Grub Street* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 8–37. Hasonló törekvésekről magyar vonatkozásban lásd T. SZABÓ Levente alapvető tanulmányát: „Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írói Segélyegylet esete,” *Irodalomtörténet* 39, (2008): 347–376.

11 GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:403.

12 Vö. CROSS, *The Common Writer...*, 25–6.

meg.¹³ Ha tetszik, a karitativitás maga is piacosodik: versenyt generál és ellenszolgáltatásként fogható fel.

Szembetűnő, hogy Scott beadványa a szellemi teljesítmények arányos piaci ellentételezése kapcsán kifejezetten „közösségi támogatásról” vagy „társadalmi patronációról” (*the patronage of the public*) beszél, vagyis azt sugallja, hogy a piac maga lett mecénássá. Az irodalom hivatássá válásának történeteiben a mecenatúra és a piac általában két egymást váltó fázist jelöl. E kettő akadozó átmenetére utalt Goethe, amikor önéletrajzában felidézte, hogy az 1770-es években a német olvasók még úgy gondolták, hogy „nem is a könyvet kell megfizetni, hanem a szerzőnek ez alkalommal meghálálni a haza szolgálatában szerzett érdemeit”.¹⁴ S az 1850-es években Kemény Zsigmond is a gazdasági szerkezetváltás elmaradásában látja majd a magyar irodalom fejlődésének kerékkötőjét, nevezetesen abban, hogy a magyar olvasó a könyvvásárlást a nemzeti kultúra dotációjának tekinti: „Pártolása mecénási s nem ügybaráti. Adni akar, nem élvezni. Adózik, nem pedig vásárol.”¹⁵ E két példában az olvasók donátori (vagyis nem fogyasztói) szerepértelmezése a nemzeti irodalmi piac kialakulásának gyermekbetegségeként kerül szóba. Scott számára viszont (egy immár kiépült) irodalmi piac abban az értelemben működik mecenatúraként, amennyiben a társadalom öngazgatásának fórumaként átveszi annak funkcióját, és azt a korábbi alakjában okafogyottá teszi. Mint a szellemi termékek létrejöttének oka, forgalmuk közege és értékük kifejezője, a piac léte azt fejezi ki, hogy a társadalom maga vált saját kulturális termelésének fenntartójává, s ebben nem szorul külső forrásra.

Önszabályozás, próbatétel, kiválasztódás

Beadványára Scott több egyetértő válaszlevelet is kapott az udvarból.¹⁶ Az uralkodói szándékot azonban ez nem állította meg: a Királyi Irodalmi Társaságot megalapították (ma is létezik), díjait évente kiosztották (ma is kiosztják), illetve

13 A jótékonyág történetében a reformáció kora hozza el az érdem-alapú, racionalizált és bürokratizált segélyezést; erről Max Weber nyomán lásd: Thomas Max SAFLEY, „Introduction”, in *The Reformation of Charity. The Secular and the Religious in Early Modern Poor Relief*, ed. Thomas Max SAFLEY, 1–14 (Boston, Leiden: Brill, 2003).

14 Johann Wolfgang Goethe, *Életemből. Költészet és valóság*, ford. SZÖLLÖSY Klára (Budapest: Európa, 1982), 464–465.

15 KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971), 259.

16 Vö. GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:397, 417.

IV. György magánvagyonából évjáradékot is létrehozott, melyet haláláig, 1830-ig, folyósítottak tíz kiválasztott számára.¹⁷

Scott tiltakozása tehát nem érte el a célzott hatást, mégis fontos dokumentum, mert kitűnik belőle, hogy az önszabályozó piac hatékonyságáról vallott gazdaságtani nézetek miként csatornázódtak be a kultúra önszemléletébe. *A nemzetek gazdagságában* (1776) Adam Smith mellett érvelt, hogy a kifejezetten a közjó érdekében végrehajtott cselekvések ritkán érik el a szándékolt hatást, illetve hogy a kereskedő társadalmakban egyedül a koldus megélhetése függ polgártársai jóindulatán, a többieké mások önszeretetének kielégítésén.¹⁸ Smith továbbá egyetértően idézte Hume nézetét, miszerint a legtöbb „mesterség és hivatás” (*arts and professions*) olyan természetű, hogy „miközben előmozdítják a társadalom javát, egyszersmind hasznosak és kellemesek is az egyén számára”, ennél fogva az államnak ezeket „azok támogatására kell bíznia, akiknek a javára szolgál”.¹⁹ Scott érvei alapvetően ezeket a gondolatokat visszhangozzák, illetve beadványának szóhasználat is a szabadkereskedelem gazdaságtanát idézi: amiként Smith szerint a kereskedelmi privilégiumok eltorzítják a versenyt, úgy Scott szemében az Irodalmi Társaság szintén „kiváltságos szervezet” (*privileged society*) volna, amely „monopolizálja a tehetséget” (*monopoly of talent*).²⁰

A szellemi tevékenység piaci felfogásával szemben ugyanakkor ennek az időszaknak a jellemző fejleménye az a törekvés is, hogy a kultúra fogalmát általában a gazdasággal szembeállítva alapozzák meg.²¹ Ennek egyik jellegzetes képviselője

17 Ez utóbbival az uralkodó talán éppen Scottnak azt a sugallatát követte, hogy inkább saját egyéni döntése alapján – vagyis ne egy testület útján – támogasson olyan szerzőket, akik már nevet szereztek maguknak, vagy enyhítse azok „ínségét”, akik „elismert érdemeik mellett sem voltak elég szerencsések [anyagi] függetlenséget szerezni:” Scott Lord Viscount Sidmouth-nak, 1821. ápr. 20., in *uo.*, 6:403–4, 418.

18 Adam SMITH, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, eds. R.H. CAMPBELL, A.S. SKINNER and W.B. TODD (Oxford: Oxford University Press, 1976), 27.

19 *Uo.*, 790. Smith ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy egyes közfeladatokat az államnak kell ellátnia, illetve az irodalmat és a tudományt az „improduktív” termelésformák közé sorolva azt sugallta, hogy művelői éppolyan eltartandó társadalmi csoportot képeznek, mint a lelkészek, a hadsereg vagy a királyi udvar (*Uo.*, 330–349). (A fenti Hume-idézetre Madarász Aladár figyelmeztetett, ahogy arra is, hogy Smith maga is részesült színekúra-jellegű jövedelemben: az ifjú Buccleuch herceg háztartójaként 1764 és 1766 között kapott járandóságát élete végéig folyósították.)

20 Vö. Scott Lord Viscount Sidmouth-nak, 1821. ápr. 20., in GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:402–3.

21 Ennek klasszikus elemzését lásd: Raymond WILLIAMS, *Culture and Society 1780–1950* (London: Penguin, 1966), 48–84. A ’romantikusok vs. utilitaristák’ vita történetéről: Donald WINCH, „Mr Gradgrind and Jerusalem”, in *Economy, polity, and society: British intellectual history 1750–1950*, eds. Stefan COLLINI, Richard WHATMORE and Brian YOUNG, 243–266 (Cambridge: Cambridge University Press).

maga Coleridge – vagyis, Scott szemében, mint láttuk, a piac ítélőszékének egyik vétlen áldozata. Coleridge az írókat olyan állami fenntartású (az anglikán egyházszervezethez hasonló) rend tagjaiként szerette volna látni, mely a társadalom szellemi nevelőjeként ellensúlyozza a kereskedelem és az ipar fejlődése nyomán támadt anyagiasság hatásait.²² Amikor Scott amellet érvel, hogy az irodalmi piac a szellemi érdemeket erkölcsi elismeréssel és anyagi javakkal egyaránt arányosan jutalmazza, akkor ezt a képet nyilván önmagára, az ünnepeelt és mesésen kereső író alakjára szabja. De ez Coleridge esetében sem volt másként: az irodalom és a piac elválasztásakor ő szintén a saját alkotói helyzetét képezte le, hiszen egész életében segélyekből, állami apanázsokból és magánadományokból élt – az Irodalmi Alap és a Királyi Irodalmi Társaság mellett magántámogatók, köztük írórtársai, Byron, Wordsworth, de Quincey és maga Scott tartották el.²³

A kereskedői szemlélet intellektuális igazolójának, vagyis a politikai gazdaságtan tudományának az ostromozásakor Coleridge és nemzedéktársai elsősorú célpontja Thomas Malthus volt. Malthus abból a felismerésből indult ki, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés nem fenntartható, mivel a népesség gyorsabb ütemben növekszik, mint a termőföldek eltartóképessége. A túlnépesedés egyik okát éppen a kiterjedt segélyezésben látta. Erről adott bírálata összekapcsolható Scottnak a kulturális mecenatúra okafogyottságára, illetve erkölcsi és politikai hátulütőire rámutató gondolatmenetével. Malthus úgy ítélte, a szegénységet bizonyos mértékben maga a szegénységélyezés hozza létre („create the poor which they maintain”), mivel a nyomorgók eltartásával szaporodásra ösztönözi őket, a növekvő népességszám pedig tovább csökkenti a béreket, még nagyobb nyomort idézve elő.²⁴ Malthust követte az 1820–30-as években a brit politikai gazdaságtan „evangéliumi” vonulata is, amely amellet érvelt, hogy a piac az Isten által az ember elé állított, erkölcsi nemesedését és szellemi fejlődését biztosító próbatételek akadálypályája, ezért a segélyezés nem csupán gazdaságilag káros, hanem a gondviselés szándékaival is ellentétes.²⁵ (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy 1824 és 1830 között Coleridge mellett maga Malthus lesz az uralkodói évjáradék egyik

22 Vö. Philip CONNELL, *Romanticism, Economics and the Question of 'Culture'* (Oxford – New York: Oxford University Press, 2001), 122–159.

23 Vö. CROSS, *The Common Writer...*, 51–55. Coleridge fiatal íróknak szóló tanácsait, hogy ne hivatásként üzzék az irodalmat („never pursue literature as a trade”), s a pénz vagy a hírnév csak járulékos céljuk legyen, lásd: Samuel Taylor COLERIDGE, *Biographia Literaria; Or, Biographical Sketches Of My Literary Life And Opinions; And Two Lay Sermons* (London: George Bell, 1884), 108–109.

24 Thomas MALTHUS, *An Essay on the Principle of Population* [1798] (Oxford – New York: Oxford University Press, 1993), 39.

25 Vö. Boyd HILTON, *The Age of Atonement: The Influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought, 1795–1865* (New York: Clarendon, Oxford University Press, 1988); A. M. C. WATERMAN,

kitüntettetlje.²⁶ Vagyis, némileg sarkítva a helyzetet, elfogad egy olyan állami apánázst, amelynek észszerűségét más összefüggésben vitatta.)

A piacról mint a túlnépesedést fékező mechanizmusról vagy az egyén fejlődését szolgáló próbatételről szóló érveket a kulturális életre alkalmazva azt kapjuk, hogy az irodalmi segélyezés az életképtelen írók számát gyarapítja, mivel csökkenti a pálya megélhetési kockázatait: a piaci jövedelemhez nem jutó író is számíthat bevételre. Megfordítva: mecenatúra vagy kulturális segélyezés híján idővel nem volnának életképtelen írók, mivel a piac kiostálná őket. Nem véletlen, hogy már az Irodalmi Alap megszervezői is hangsúlyozták, segélyeikkel nem kívánják azokat támogatni, akik csak hiszik, hogy rendelkeznek az írói pályájához szükséges képességekkel.²⁷ Scott beadványa is kitér arra, hogy a dilettáns „versfaragást” (*poetastering*) nem szabad bátorítani,²⁸ s az Irodalmi Társaság ügyében írott egyik későbbi levelében maga is a küzdelem és a próbatétel jótékony hatását hangsúlyozza: „Hagyjuk, hogy az írók megharcoljanak a közönségükért”.²⁹ A korszak egészének mérlegét megvonva ugyanakkor mellett is lehet érvelni, hogy éppenséggel a könyv- és sajtóipar profitabilitásához volt szükség ezeknek a forrásoknak a bevonására. Az irodalom úgy tudott nyereségesen egyre szélesebb piacra termelni, hogy egyre több író alkalmazott, miközben nem biztosított mindannyiójuk számára megélhetést. Vagyis az irodalmi segélyezés – mint az írók számára létrehozott „informális jóléti állam” – nélkül az egész üzletág fenntarthatatlan lett volna.³⁰

Malthus „népesedési elve” hatott a természetes kiválasztódás gondolatára is, s az önszabályozás és a külső beavatkozás viszonya ez utóbbiban is kérdés maradt, biológiai, szociális és kulturális értelemben egyaránt. A darwinisták megosztottak voltak abban, hogy az evolúció elvének a társadalomfejlődésre való kiterjesztése milyen szerepet jelöl ki az állam számára. A biológus Thomas Huxley és a szociológus Herbert Spencer 1871-es vitája jól összefoglalja az egyes álláspontokat. Huxley úgy ítélte, hogy miként az élővilág evolúciója sem tisztán a *laissez-faire* alapján zajlik, hiszen a biológiai organizmusokban sem követheti minden szerv pusztán a saját érdekeit, úgy a tudomány és a kultúra fejlődéséhez is szükség van központi céltételezésre és az állam tevőleges támogatására – még Angliában

Revolution, Economics and Religion. Christian Political Economy 1798–1833 (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

26 Vö. CROSS, *The Common Writer...*, 54.

27 Uo., 14.

28 GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:404.

29 Scott Lord Viscount Sidmouth-nak, 1821. ápr. 20., in uo., 6:418.

30 Vö. CROSS, *The Common Writer...*, 6.

is, ahol ez hagyományosan magánkezdeményezések alapján és a piac közegében történik. Ahogy „Európa minden országában az állam hozott létre egyetemeket, könyvtárakat, képtárakat, múzeumokat és laboratóriumokat, végtelen szolgálatot téve ezzel a szellemi és erkölcsi haladásnak és az emberiség kiművelésének”, úgy Angliában is az államnak kell biztosítania a tudományos kutatás, vagyis a tudás társadalmi hasznosulásának anyagi feltételeit.³¹ Spencer szerint ezzel szemben az államnak kifejezetten távol kell tartania magát a tudománytól és az oktatástól, mivel az eszméknek (köztük az evolúció tudományos igazságának) ezeken a területeken is maguknak kell kiküzdeniük fennmaradásukat és érvényesülésüket. Fontosnak érzi rámutatni, hogy nincs ez másként az irodalomban sem:

Az irodalom, amelyben senki mögé nem szorulunk, nálunk semmivel sem tartozik az állami segítségnek (*State-aid*). Az a költészet lesz maradandó, amelyet nem hivatalos ösztöklésre írtak [...]. Az irodalom egyéb formái sem szorulnak állami támogatásra (*State-patronage*). Valaha azért kezdtek regényeket írni, mert a közönség kedvelte a regényeket, és a közönség folytatólagos tetszése teszi folyamatossá a regények termelését, bár ennek során sok értéktelen is létrejött, sok olyasmi, amin semmilyen akadémia vagy egyéb szerv felügyelete sem javított volna.³²

Közvetve ehhez a vitához szólt hozzá John Stuart Mill is, a politikai gazdaságtan felől. Először 1848-ban megjelent nagy munkájának egyik kulcsfejezetében, ahol a könyv egészével képviselt „*laissez-faire* doktrína” és a „be nem avatkozási alapelv” korlátait vizsgálja, Mill azt veti fel, hogy míg munkája *eszközeit* leginkább maga a munkás képes megítélni, a vásárló nem mindig avatott bírója az így előállított termék *céljának*. Különösen a szellemi termékek esetében nem, vagyis amikor a használat tétje a „társadalom minősége”.

A műveletlen nem lehet hozzáértő bírója a művelődésnek (*cultivation*). Akiknek a leginkább szükségük volna arra, hogy bölcsőbbé és jobbá váljanak, rendszerint ők vágnak erre a legkevésbé, vagy ha vágnak is rá, nem képesek a saját erejükből megtalálni ennek a módját. [...] [mivel] a fejlődésre szorulóknak maguknak tökéletlen vagy teljesen téves

31 Vö. Thomas Henry HUXLEY, „Administrative Nihilism” [1871], in Thomas Henry HUXLEY, *Collected Essays. Volume 1: Methods and Results*, 251–289 (Cambridge: Cambridge University Press).

32 Vö. Herbert SPENCER, „Specialized Administration” [1871], in Herbert SPENCER, *The Man versus the State. With Six Essays on Government, Society, and Freedom*, 435–486 (Indianapolis: Liberty Classics, 1981), 470–471.

felfogásuk van arról, hogy mit is akarnak, a piaci kereslet által előhívott kínálat semmiképpen sem az, amire szükségük van.³³

Mill tehát a piac hatókörét a társadalom képzését illetően korlátozandónak ítélte, s ezért érvel a fejezet további részében amellelt, hogy az állam vegyen részt az oktatásban és a tudományfinanszírozásban, bár itt se törekedjen monopolhelyezetre.³⁴ A könyvnek az „improduktív munka” fogalmát elemző részéből kitűnik, hogy Mill az oktatáshoz hasonlóan a művészetnek – mint „emberi lényekben megtestesülő” munkának – is tulajdonít társadalmi „hasznosságot” (*utility*), mivel az olyan „tulajdonságokkal ruházza fel” az egyént, melyekkel „hasznára van önmagának vagy másoknak”.³⁵ Mill az irodalmat a Coleridge-ről írott esszéjében, illetve önéletrajzában is a társadalmi *Bildung* és az egyén mentális egyensúlyának biztosítékaként tárgyalta, de ettől még aligha gondolta, hogy az államnak tevőlegesen be kellene avatkozni annak forgalmába. Amennyiben az oktatás széles körben kifejleszti a kifinomult szellemi értékelés képességét, az irodalmi piac megfelelően ellátja majd a feladatát.

Liberális piac, konzervatív politika

Scott politikai értelemben a konzervatívok közé tartozott, de a mecénatúra elleni érvei a piac liberális apológiáját előlegezik meg.³⁶ Ebben akár annak jelét is láthatni, hogy a napóleoni háborúk utáni időszakban a „laissez-faire gazdaságpolitika és a politikai konzervativizmus” miként lép „koalícióra” egymással, s a „piaci szabadság” miként válik a „forradalmi szabadság” ellentétévé.³⁷

33 John Stuart MILL, *Principles of Political Economy. With Some of Their Applications to Social Philosophy* [1848], ed. Stephen NATHANSON (Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing, 2004), 287.

34 Uo., 288–290, 301–302.

35 Uo., 28–29.

36 A beadványában felhozott példa, vagyis hogy a francia akadémia XIV. Lajos bőkezű támogatása ellenére is csak középszerű műveket hozott létre (GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:402.), hasonlít Spencer érvéhez, miszerint ugyan Franciaországban alapítottak állami műszaki főiskolákat, a vasutat mégis az angolok találták fel: vö. SPENCER, „Specialized Administration”, 467–468. Scott egy levele viszont Mill gondolatmenetét előlegezi meg arról, hogy a szellemi termékek vásárlói nem képesek megítélni annak értékét, amit vesznek: „Egy mészáros általában érti, hogy mi is az a marha. [...] De ki hallott már olyan könyvkereskedőről, akinek volt valami fogalma arról az áruról, amellyel kereskedett?” Scott Miss Seward-nak, 1807. szept., in GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 1:379.

37 Vö. Emma ROTHCHILD, *Economic Sentiments. Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment* (Cambridge, MA – London: Harvard University Press, 2001), 30, 48–49, 52–71.

A gazdasági hatékonyság és a politikai autonómia mellett Scott beadványa az irodalmi piac esztétikai semlegességét is hangsúlyozza. A piaci csere eszerint pluralizmusa miatt is ideális közege a szellemi termékek forgalmának, mert sokféle ízlésnek teret enged, s nem érvényesít kizárólagosan olyan értékrendet, melyet nem mindenki vall. Scott az esztétikai ítéletek eredendő sokszínűségére hivatkozva – mint megjegyzi, ha az íróknak maguknak kellene szavazniuk arról, hogy ki kapja az uralkodói elismerést, mindenki mást nevezne meg – figyelmeztet arra, hogy a Társaság minden döntése „egyéni ízlésbéli meggyőződést (*a particular creed of taste*) kényszerítene rá” a nyilvánosság egészére.³⁸

A Mill által észlelt veszély, vagyis hogy a kultúráról olyanok mondanak (fogyasztói döntésekben is kifejezett) ítéletet, akik maguk kulturálatlanok, Scott számára talán azért volt kevésbé égető probléma, mert az irodalmi piacon eleve kevésbé számolt a kulturálatlanokkal – ahogy a politikai közösségbe sem értett bele mindenkit: a végsőkéig ellenezte az 1832-es Reform Billt, vagyis a választójog kiterjesztését. S bár a királynak szóló beadványában, mint láttuk, hangsúlyozza, hogy immár „bármely rendű-rangú ember” (*man of any rank or station*) megkísérelhet érvényesülni az irodalmi piacon, érvelése mégis azt sugallja, hogy a piac közönsége a maga eredendő kiműveltsége révén lehet képes összességében méltányos értékelést adni a szellemi termékekről. Ezt a brit irodalmi piac akkori üzleti modellje is biztosítani látszott, hiszen a korban a könyvkiadás nagyon magas árszabású termékek kis példányszámban történő forgalmazásán alapult.³⁹ Scott legnépszerűbb műveinek eladási száma sem haladta meg a néhány tízezret: a piac társadalmi határait a gazdasági viszonyok jelölték ki, a társadalmi osztályok politikai és jogi elhatárolását képezve le a kultúrafogyasztás gyakorlatában. Scott piacfelfogása ennél fogva meritokratikus, de nem demokratikus. Piaci irodalmon nem tömegirodalmat, hanem magasabb társadalmi helyzetű és anyagi erejű rétegek irodalmát értette. A tömegirodalom 19. század végi megjelenése, vagyis az irodalomhoz való hozzáférés demokratizálódása, majd olyan társadalmi emancipációs folyamatok eredménye lesz, amelyeket ő alapvetően ellenzett.

Az irodalmi piacnak ez a képe az „irodalmi mező” önállósulásának folyamatait mutatja, de a Bourdieu által leírtaktól élesen eltérő modellben.⁴⁰ Scott pia-

38 GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:401–402.

39 Ezzel szemben például az amerikai könyvpiac alacsony árakkal és nagy példányszámban kiadott kevés címmel működött. Vö. J. A. SUTHERLAND, *Victorian Novelists and Publishers* (London: The Athlone Press, University of London, 1976), 17.

40 Scott és Bourdieu felfogását annak hangsúlyozása mellett lehet összevetni, hogy eltérő korszakokra és különböző társadalomtörténeti valóságokra vonatkoznak. A 19. századi brit irodalmi piac átfogóbb jellegű volt, mint a francia: „Dickens és Tennyson a piac teremtményei voltak, olyan értelemben,

cát ugyanis nem afféle „fordított gazdaságtan” határozza meg, amelyben elválna a „nagyközönség elvárásainak kielégítésére” törekvő „nagytermelés” és „az alkotók szűk piacának szóló tiszta alkotás”.⁴¹ Számára a műfaji presztízs nem ellentét az üzleti sikerrel: Coleridge költeményei és Maturin rémregényei, mint láttuk, ugyanazon szabály (vagyis érdem és jutalom tendenciaszerű egybeesése) alól jelennek eseti kivételt. Azon az irodalmi piacon továbbá, amelyen Scott érvényesült, a költészet nem volt (Bourdieu megfogalmazásában) az „irodalmi világba zárva”. Első sikereit verses epikai művekkel – *The Lay of the Last Minstrel* (1805), *The Lady of the Lake* (1810) – aratja, vagyont is ezekből származó bevételeivel alapozza meg, s akkor tér át a regényírásra, amikor ezt a piacot Byron elhódítja tőle. Regényírói pályája pedig arra ad példát, hogy az írói kísérletezés sem a „tiszta alkotás” kiváltsága: Scott egy nagyon nagy hatású új műforma, a történelmi regény kikísérletezésével arat egyszerre piaci sikert és irodalmi elismerést.

Ahogy a Bourdieu-féle „tiszta alkotásnak” feltétele „az Állam ítéleteitől való függés” kiiktatása,⁴² az irodalom autonómiája Scott szerint is megkívánja a politikai befolyás kizárását. Ezért figyelmeztet, hogy a királyi jutalmazásban a „jakobinus firkászok” a társadalmi szabadság visszavételét látnák, s ezért mutat rá arra is, mennyire rombolná a díj presztízsét, ha odaítélését erkölcsi és vallási kívánalmakhoz kötnék, hiszen ezzel több jelentős szerzőt, pl. Byront, eleve kizárnának a jutalmazhatók köréből.⁴³

Az írók politikai függetlensége ugyanakkor azért is lehetett ennyire hangsúlyos szempont Scott számára, mert saját esetében ez a függetlenség bizony nagyon is kétséges volt. Egész élete a konzervatív establishment szolgálatában zajlott, jogászi karrierjét Tory főúri pártfogói egyengették (a skót igazságszolgáltatás intézményrendszerében így megszerezett bírói színekúrait élete végéig megtartotta), s irodal-

ahogy Flaubert és Baudelaire nem” – Paul DELANY, *Literature, Money and the Market. From Trollope to Amis* (London and New York: Palgrave, 2002), 99. A viktoriánus kor utolsó évtizedei sem a piaci és a piacon kívüli irodalom elválását, hanem a piac szerkezetének belső átrendeződését hozza el: a magas és az alacsony regiszterek vertikális tagolását felváltja egy horizontális tagolás, amelyben a modernista kísérletezés is megtalálja a maga piaci szegmensét. A 20. század első felében pedig Ezra Pound, James Joyce vagy T. S. Eliot azért tekinthettek el a kereskedelmi szempontoktól, mert vagy örökölt tőkék járadékaiból éltek, vagy a magánmecenatúra új, immár befektetői formáira támaszkodtak (vö. uo. 97–99, 125–171). Hozzátehetjük, az irodalmi segélyezés Scott korabeli világa és a modern irodalom finanszírozásának története abban a tekintetben folytonos, hogy az Irodalmi Alap majd Joseph Conrad, Joyce és D. H. Lawrence pályakezdését is támogatja. Vö. CROSS, *The Common Writer...*, 7.

41 Vö. Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás (Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013), 141.

42 Uo., 135.

43 Vö. GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:400.

mi műveivel szintén e patrónusok kegyeit kereste, az ifjabb William Pitt miniszterelnöktől az előbb régensként, majd királyként uralkodó IV. Györgyig.⁴⁴ Ezért hangzik nagyon személyesen, amikor beadványában leszögezi, hogy „a korona jutalmait (*the bounty of the crown*), ha íróra ruházzák, úgy kell adni, hogy világos legyen, az érdemeinek a jutalma és nem a párthívőnek (*partizan*) szóló jótétemény”.⁴⁵

Éppen ez teszi Scott pozícióját és nézeteit, egyszerre modernné és archaikussá. Míg irodalomfelfogása a piac általános térnyeréséhez kötődött, politikai lojalitásban kifejezetten ősi mintákat követett: legfőbb pártfogójára, a skót Buccleuch hercegre, klánja törzsfőjeként tekintett. Ez tükröződött a skót Felföld bárdköltői (*minstrel*) hagyományai iránti érdeklődésében is, hiszen ezek nem csupán régiségbúvárként, népballadák gyűjtőjeként és kiadójaként foglalkoztatták, hanem saját költői tevékenységét is az udvari dalnok szerepköre szerint fogta fel.⁴⁶ Ugyan ezért lehetett fontos számára a királyhoz fűződő kifejezetten kegyenci viszonya. Jellemző egybeesés, hogy a feudális presztízsökonomiában számára elérhető legnagyobb kitüntetés, az 1820-ban elnyert bárói cím, ugyanabban az időszakban éri, amikor regényíróként legnagyobb piaci sikereit aratja. Az is jellemző ugyanakkor, hogy míg a politikai szolgálatait honoráló báróságért kitartóan lobbizott,⁴⁷ az 1813-ban az udvar által felajánlott *poeta laureatus* címet elutasította. Az irodalomban azért tekinthette nem a gazdaságtól való függetlenséget, hanem éppen a piaci érvényesülést az alkotói autonómia zálogának, mert itt érezhette úgy, hogy nem szorul rá senki kegyére.

Hitel, adósság, csőd: a piac spekulatív méltányossága

Scott beadványának van egy olyan szakasza, ahol drámai képet fest arról, mit tenne, ha ő maga szorulna az Irodalmi Társaság pénzügyi segítségére: „Ha olyan helyzetben volnék is, hogy szükségem lenne rá, inkább levágnám a jobb karom (így biztosítva, hogy soha többé ne követhessem el azt a bűnt, hogy tollat fogok a kezembe) és kenyérért könyörögnék a ballal, mintsem elfogadnám.”⁴⁸

44 A pártfogók szerepéről Scott pályáján, illetve egyes műveiről mint nekik szóló politikai allegóriákról: John SUTHERLAND, *The Life of Walter Scott: A Critical Biography* (Oxford–Cambridge, MA: Blackwell, 1995), 71–72, 104–111, 142–3, 228.

45 Walter Scott Sir John Villiers-nek, 1821. ápr. 7., in GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:405.

46 Vö. SUTHERLAND, *The Life of Walter Scott...*, 103.

47 Scott báróságának történetéhez lásd: Peter GARSIDE, „Patriotism and Patronage: New Light on Scott's Baronetcy”, *The Modern Language Review* 77, no. 1 (1982): 16–28.

48 GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 6:401.

Látnoki sorok, hiszen néhány évvel később Scott életében pontosan ez a helyzet áll elő. A brit hitelpiac 1825–26-ös összeomlása, a század első nagy kipukkanó pénzügyi buborékja, magánbefektetők ezrei és bankok tucatjai mellett őt is csődbe vitte.⁴⁹ Scott ugyanis nem csupán szerzőként, hanem irodalmi vállalkozóként is jelen volt a piacon: műveit kiadójával (Archibald Constable) és nyomdászával (James Ballantyne) közös vállalkozásokban jelentették meg. Az 1826 januárjában ráomló 120 000 fontnyi adósságtömegben a hatalmas bevételeket és hatalmas kiadásokat forgató háztartásában felgyűlt személyes tartozások összefonódtak ezeknek a cégeknek az adósságaival.⁵⁰

A fent idézettekkel ellentétben azonban Scott nem könyörgött „irodalmi koldusként” alamizsnáért, s a jobb karját sem vágta le, hanem úgy döntött, hogy tartozásait írással fogja visszafizetni – „My own right hand shall do it”, olvashatjuk naplója 1826. január 22-i bejegyzésében.⁵¹ (Ez nagyon jellemző kép: a dolgos kéz, vagyis nem az elme vagy a szív, az irodalmi alkotás metonímiája, forrása nem az ihlet, hanem a szorgalom.⁵²) A csődre tehát Scott az irodalmi termelés ütemének még további fokozásával válaszolt, vagyis azzal igyekezett kivágni magát szorult helyzetéből, ami magát a szorult helyzetet létrehozta. Jogilag azért volt lehetséges, hogy szó szerint kiírja magát a tartozásaiból (vagyis nem indult ellene végrehajtás, s továbbra is az írói jövedelmeiből építtetett Abbotsford-kastélyban lakhatott, műkincsei, könyvei és régiségei között), mert nem jelentett magán- vagy kereskedelmi csődöt, hanem megállapodott a hitelezőivel, hogy egyesítik az adósságokat, s ezután a hitelezők egy választott testülete felügyeli bevételeit, illetve fizet osztalékot abból, amit Scott együttesen törleszt nekik. A szerződés ezt így fogalmazza meg: „Én, alulírott Sir Walter Scott, kötelezem magam, hogy időmet és tehetségemet olyan irodalmi művek előállítására fordítom, amelyek megítélésem szerint a legvalószínűbben előmozdítják azt a célt, hogy az ezekből szár-

49 A válság lefolyásáról és okairól: Larry NEAL, „The Financial Crisis of 1825 and the Restructuring of the British Financial System”, *Federal Reserve Bank of St. Louis Review* 80, no. 3 (1998): 53–76.

50 Scott csődjéről lásd: W. E. K. ANDERSON, „Introduction”, in *The Journal of Sir Walter Scott*, ed. W. E. K. ANDERSON, xxix–xxxv (Oxford: Canongate Classics, 1998); SUTHERLAND, *The Life of Walter Scott...*, 272–355.

51 ANDERSON, *The Journal of Sir Walter Scott...*, 77.

52 Scott legendás munkabírású jobbára vonatkozik veje és életrajzírója, John Gibson Lockhart híres anekdotája is, miszerint egyszer a szemközti házból meglesi edinburghi otthonában, amint órákon át megszakítás nélkül körmöli a *Waverley*-t (idézi SUTHERLAND, *The Life of Walter Scott...*, 170–1). Bajza József egy 1832-es cikke ugyancsak azzal foglalja össze Scott írói meggazdagodásának és elszegényedésének történetét, hogy „aki ily rendkívüli jövedelmeket várhat írásaiból, azt, meddig egészsége s ép keze van, nem kell félteni éhvel halástól.” BAJZA József, „Scott Walter írói jövedelme”, in *Bajza József elfeledett írásai*, szerk. FENYŐ István (Budapest: Magvető, 1984), 128–129.

mazó összegeket a részemről a cég partnereként és magánszemélyként fennálló tartozások törlesztésére fordítsam”.⁵³ Scott életének utolsó hat éve ezzel telik, s a végletekig feszített munka vezet halálához. Összességében tartozásai felét fizeti vissza, részben új munkáival, részben pedig összegyűjtött művei negyvennyolc kötetes *Magnum Opus* (1829–33) kiadásával. (Ez utóbbi megjelentetéséhez vissza kellett vásárolnia saját művei tulajdonjogát, mégpedig úgy, hogy licitált rájuk az egykori kiadója, Constable hagyatéki árverésén.⁵⁴)

Scott esete több szempontból is az irodalmi és a hitelpiac összefonódását példázza. Bukásához saját írói pályáján éppolyan mániás befektetési időszak vezetett, mint általában az 1825-ös pénzügyi összeomláshoz: túlköltekezésre hajlamos életmódja és nem kellően gondos üzletvitele egyaránt azon alapult, hogy mindig meg fog tud írni évi két-három bestsellert. Másrészt azok a könyvkiadói és nyomdai vállalkozások, melyekben partnerként szerepet vállalt, hitelviszonyaikat tekintve is átláthatatlanul összefonódtak: a két cég egymásnak kiállított váltói révén kölcsönös garanciát vállalt a másik tartozásaira, s a bukáskor Scott mindkettőért felelt. Ebből az a fonák helyzet is adódott, hogy adott esetben olyan adósságokért kellett jóátllnia, amelyek eredetileg neki szóló kifizetéseként keletkeztek: regényei honoráriumát kiadójától 6, 12 és 18 hónapos lejáratú váltókban kapta meg, s ezeket a követeléseket általában azonnal eladta, vagyis a névérték alatt gyorsan készpénzzé tette, amikor viszont lejáratukkor e váltókat az eredeti kiállító Constable nem tudta kifizetni, a cégben való partnersége miatt ezeket is Scotton lehetett követelni.⁵⁵ Két hitelgazdaság érintkezéséről van szó abban a tekintetben is, hogy adósságait Scott azért törleszthette irodalmi szövegekkel, mert hitelezői hitelt adtak annak, hogy írói működése továbbra is termelő erő. Elfogadva ezután írandó műveit mint bevételforrást, újabb hitelt adtak neki, ezúttal szakmait, s nem pénzbelit. (Ezért kell ekkor nyilvánosan is elismernie azt az addig titkolt tény, hogy ő a *Waverley*-regények szerzője.)

Scott döntése, hogy adósságait írással törleszti, visszamenőleg igazolja annak őszinteségét, amit beadványában kifejtett – írónak állni, mint minden más üzlet, potenciálisan jövedelmező, de nem kockázatmentes vállalkozás, s a piac egyszerre rejti a bukás és a kilábalás lehetőségét. Scott a könyvkiadást általában is

53 Idézi: ANDERSON, „Introduction”, xxxiii.

54 Vö. SUTHERLAND, *The Life of Walter Scott...*, 330–333. Megemlíthető itt a fordított párhuzam Goethével, aki saját életműkiadása sajtó alá rendezésekor tucatnyi kiadóval licitáltatott a megjelentetés jogára. Vö. HITES Sándor, „Goethe és az irodalmi önküció”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 289–306.

55 Vö. Matthew ROWLINSON, *Real Money and Romanticism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 64–65.

spekulatív befektetésnek tekintette. Egy 1807-es levelében így ír: „A könyvkiadó kiad húsz könyvet abban a reményben, hogy az egyik spekulációja majd jól üt ki (*hitting upon one good speculation*), éppen úgy, mint amikor valaki a nyeremény (*prize*) reményében lottószelvényt (*shares of lottery*) vásárol”. A „mérleg összességében kiegyensúlyozott”, mert amit a kiadók elveszítenek az egyikben, azt megnyerik másikon: azért „vágják meg” az irodalmi „kalandorok” (*adventurer*) közül a sikeresebbeket, hogy ebből „apróbb díjakkal (*petty prizes*) vigasztalhassák a vesztes kalandorokat”. A kiadóipar gazdálkodása tehát magában foglalja a tőzsdei szerencsejáték, de a mecénatúra, sőt, a szegénységélyezés gesztusait is, s ez a spekulatív gazdaság azért lehet egészében „mégis kedvező az irodalom ügyének”, mert „az út nyitva áll mindenki előtt”, senki sincs „kizárva a verseny privilégiumából”.⁵⁶ Ahogy tehát majd az Irodalmi Társulat elleni beadványában, Scott itt is a piac méltányosságáról beszél, jóllehet nem érdemek és jutalmak egybeesésére, hanem a kockázat egyenletes eloszlására nézve. A piac eszerint nem igazságossága, hanem véletlenszerűsége révén biztosít egyenlőséget.⁵⁷

Scott szemében az irodalom nem a gazdaság ellenében, hanem éppen a gazdaság révén lehet autonóm. Az autonómia persze viszonylagos, hiszen a mecénásnak való kiszolgáltatottságot a piacnak való kiszolgáltatottságra cseréli. Ez pedig szellemi és biológiai értelemben is felőrölheti az alkotót, illetve alkotását a szabványosítás és a tömegesítés jegyében az ipari termeléshez és a pénzpiac körforgásához közelíti. Thomas Carlyle 1838-as esszéjének maliciózus, de éleslátó jellemzése szerint Scott „regényeket rögtönzött, hogy földbirtokot vásároljon rajtuk” (*writing impromptu novels to buy farms with*), aminek szükségszerűen „nem lehetett más végcélja, mint hogy egyre gyorsabb és gyorsabb ütemben folyjon”. S ennek az alkotásmódnak nincs is más szellemi vagy művészeti teleológiája: „Hová vezethetett volna mindez? Hol állhatott volna meg? Mindig van új földbirtok, amit meg lehet vásárolni, amíg mindig van új regény, amivel fizetni lehet érte”.⁵⁸

Scott csődjének abban a tekintetben viszont volt önmagán túlmutató, korszakos jelentősége, hogy az 1825–26-os válság vezet a brit irodalmi piac mediális és gazdasági átszervezéséhez, s a század középső harmadában annak tanulságai ösz-

56 Scott Miss Seward-nak, 1807. szept., in GRIERSON, *The Letters of Sir Walter Scott*, 1:379–80.

57 Ezzel együtt Scott hitt abban, hogy a piac kiismerhető, sőt, a kereslet felmérése az írói képességek része: „akinek a kenyerre múlik könyve sikerén [...] szükséges, hogy tanulmányozza a népszerűséget”, idézi: SUTHERLAND, *The Life of Walter Scott...*, 128.

58 Thomas CARLYLE, „Sir Walter Scott” [1838], in Thomas CARLYLE, *Critical And Miscellaneous Essays. In Five Volumes*. Volume IV. (New York: Charles Scribner’s Son, 1901), 83.

tönöztek többek közt a folytatásos közlés térnyerését és a fizetős kölcsönkönyvtári rendszer kiépülését.⁵⁹

Exkurzus: fejedelmi ajándékozás az irodalmi köztársaságban

Érdemes lehet itt beiktatni egy rövid kitérőt az írói jutalmazás szimbolikus ökonomiájáról. Az irodalmi piac pénzzel jutalmazza szerzőit, bevezetve ezzel azt a dilemmát, hogy ez az „általános egyenérték” mennyiben konvertálható a szellemi teljesítmény eszmei skáláján. A szimbolikus jutalmak esetében viszont az jelent problémát, hogy mi egy-egy díj (akár tárgyi mivoltának) viszonya az általa közvetíteni kívánt szimbolikus értékhez és az adományozóhoz.

Scott 1827-ben maga is megkapja az Irodalmi Társaság jutalomérmét, egy évvel később pedig egy magánszemélytől, nevezetesen Goethétől, éri hasonló elismerés. 1828 januárjában Goethe hat érmet küld művei angol fordítójának, Carlyle-nak, hogy ossza szét azokat „brit jóakarói” között, meghagyva, hogy kettőt közülük Walter Scott kapjon.⁶⁰ Goethe olyan szerzőket kívánt jutalmazni, akik német-brit viszonylatban segítettek a nemzeti irodalmak közti kapcsolatfelvételt, vagyis annak kialakulását, amit ekkoriban nevez el *Weltliteratur*nak. (Scott ebben a tekintetben Goethe első drámája, a *Götz von Berlichingen* angolra fordítójaként jött szóba.) A világirodalmat Goethe „szellemi kereskedelemként”, vagyis egyfajta „vásárlóként” határozta meg, „hová minden nép elhozza a maga portékáját”, s a fordító kereskedőként, saját „üzlete” érdekében közvetít köztük, miközben maga is „gazdagszik”.⁶¹ Az érmék adományozásakor azonban úgy járt el, mint egy alattvalóit megjutalmazó uralkodó – az érméken saját arcmása volt látható (ahogy az Irodalmi Társaság érméit IV. György portréja díszítette), vagyis Goethe mintegy önmagát adta ajándékba. Ez a „költőfejedelemhez” (*Dichterprinz*) méltó gesztus nem a piachoz, hanem a habermasi reprezentatív nyilvánosság rituáléihoz illeszkedett. Az érmék szétosztásakor Carlyle is rájátszott erre. Scottnak írott – tíz

59 A válságnak a könyvkiadásra tett hatásáról: John SUTHERLAND, „The British Book Trade and the Crash of 1826”, *The Library* 9, no. 2 (1987): 148–161; Simon ELIOT, „1825–6: Years of Crisis?”, in *The Edinburgh History of the Book in Scotland. Volume 3. Ambition And Industry 1800–80*, ed. Bill BELL, 91–95 (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007).

60 Goethe Thomas Carlyle-nak, 1828. jan 1., in *Correspondence between Goethe and Carlyle*, ed. Charles E. NORTON (London–New York: MacMillan, 1887), 38. Az érmeiket Scott mellett Lockhart, a *Quarterly Review* szerkesztője, Francis Jeffrey, az *Edinburgh Review* szerkesztője, illetve George Moir, Schiller *Wallenstein*jének fordítója, az edinburghi egyetem későbbi retorikaprofesszora kapta.

61 Vö. GOETHE, „Thomas Carlyle: Schiller élete”, ford. GÖRÖG Livia, in *Antik és modern*, szerk. PÓK Lajos (Budapest: Gondolat, 1981), 719; Goethe Thomas Carlyle-nak, 1827. júl. 20., ford. GÖRÖG Livia, in *uo.*, 691.

évvel későbbi, már Scott halála után írt, fent idézett esszéjéhez képest persze nagyon más hangvételű – levelében Goethe „nagyköveteként” mutatkozik be, aki a „költészet két királya” (*two Kings of Poetry*) között közvetít. A reprezentatív nyilvánosságnak a láthatóság és az elérhetetlenség feszültségére épülő színpadát idézi fel az a fordulata is, miszerint „hízeleg a hiúságomnak és a csodálatos iránti előszeretetemnek, ha azt gondolhatom, hogy egy külföldi révén, akivel sohasem találkoztam, most eljuthatok saját honi uralkodómhoz (*my native Sovereign*), akit már olyan sokszor láttam nyilvánosan (*in public*)”.⁶²

Goethe megkülönböztette az irodalmi művek transznacionális forgalmának vulgáris és emelkedett rétegét.⁶³ Az, hogy elsősorban Scottnak, vagyis kora egyik legnépszerűbb, eleve nemzetközi fogyasztásra író szerzőjének szánja az érméket, azt jelzi, hogy nem zárta ki, hogy valaki egyaránt részese legyen a világirodalom kereskedelmi, illetve a legkiválóbbak belső jutalmazása alapján szerveződő, nem piaci szférájának is.

Ez utóbbi jellemző csereformája nem a piaci adásvétel, hanem az ajándékozás. Fontos körülmény, hogy a Scottnak küldött érmék eleve egy ajándékot viszonzottak, nevezetesen a Scott által írott Napóleon-életrajz egy Goethének megküldött példányát.⁶⁴ A cserék sorát folytatja néhány évvel később egy kollektív viszontajándék, egy aranyozott pecsétnyomó, melyet brit írók küldenek, Carlyle szervezésében, Goethe 82. születésnapjára. Az ajándékot jegyző „Tizenöt Angol Barát” között ott van Scott is (ahogy Goethe érméinek két másik díjazottja, Lockhart és Moir, illetve Robert Southey és William Wordsworth is). A gesztus célja a hódolat kifejezése – vagyis hogy „megörökítse a hálát”, amellyel Goethének „a világ tartozik”⁶⁵ –, de éppúgy tekinthető az irodalmi mező saját belső jutalmazási rendszerének kifejezőjeként, mint Goethe érméi.

S Goethe az ajándékot rögtön viszonzozza is *A tizenöt angol barátoknak* (*Den Fünfzehn Englischen Freunden*) című költeményével. Ebben azt fejtegeti, hogy a költészet külföldi hatása mindig bizonytalan, ám most a britek kézzelfogha-

62 Thomas Carlyle Walter Scottnak, 1828. ápr. 13., in *The Collected Letters of Thomas and Jane Welsh Carlyle*, ed. Ian CAMPBELL, Aileen CHRISTIANSON and David R. SORENSON (Durham, NC: Duke University Press, 1970–), 4:1826–28, hozzáférés : 2022.11.20, https://carlyleletters.dukeupress.edu/volume/04/lt-18280413-TC-SWS-01#FN1_REF

63 „ami a tömegnek tetszik, az a határokon át is terjed majd [...], minden égövön, minden vidéken polgárjogot nyer”, míg a „komolyabb s derekabb műveknek és szerzőknek ez korántsem sikerül majd így”, de a „közlekedés gyorsulásának” köszönhetően ők is „könnyebben találhatnak egymásra”, s közösen munkálkodhatnak „a valódi haladás előmozdítására”: GOETHE, „További megjegyzések a világirodalomról”, ford. GÖRÖG LÍVIA, in PÓK, *Antik és modern*, 722.

64 Vö. Goethe Carlyle-nak, 1828. jan. 15., NORTON, *Correspondence...*, 49.

65 Vö. uo., 290–294.

tó tanújelét adták annak, hogy vették az üzenetet, s ajándékukkal ezt mintegy „meg is pecsételték” (*besiegelt*).⁶⁶ A vers utolsó sora tehát figuratívan játszik el az ajándékba kapott tárgy képzetével, de közben annak tárgyi valójával is: a levelet, melyben a költeményt elküldi, Goethe ezzel a pecsétnyomóval zárja le.⁶⁷ Vagyis a viszonzásul küldött vers képhasználatában és a vers papírján is szentesít egy szimbolikus cserét, mintegy „lepecsételi” a kultúraközi kommunikációnak, vagyis a világirodalomnak egy ünnepélyes dokumentumát.

Tudható azonban, hogy Goethének valójában súlyos fenntartásai voltak a kapott ajándékkal szemben. Úgy látta, „minden művészséget nélkülöz, semmit nem ábrázol, semmi jelentése nincs, csak drága és költséges”, s nem példáz mást, mint hogy hosszú hanyatlás után az angolok immár szemlátomást „minden művészi érzéküket elveszítették” (*von aller Kunst entblößt waren*).⁶⁸ Goethe számára eszerint végül kérdésessé vált, vajon mennyit is ér a kultúrák közötti kapcsolatoknak az a piaci adásvételnél emelkedettebb formája, amely a kölcsönös nagyrabecsülést szimbolikus ajándékok cseréjével fejezné ki. Innen nézve, amikor válaszlevelében a pecsétnyomót gyakorlati értelemben is használatba veszi, éppenséggel lefokozza az ajándékot, megvonja tőle az eszmei értéket, használati tárgygyá degradálja.

Robert Southey, aki ekkortájt maga is elnyeri az Irodalmi Társaság aranyérmét, még nyíltabban fejezte ki elégedetlenségét: 1830-ban gúnyversben emlékezik meg arról, hogy az érmet eladta, és az árából vett egy ezüst teáskészletet. Gesztusának jelentése az, hogy az érme nem ér többet, mint az anyag, amelyből készült, mivel az adományozó Társaság sem rendelkezik „a presztízis ökonómiájában” az azzal a tőkével, amely a díjat ezen felül szimbolikus értékkel ruházhatná fel.⁶⁹ Magánkörben Scott ugyanezzel a gondolattal játszott el: „[jobb volna] átalakítani ezt a *Honorificotudinitatibus* érmet valami hasznossá [...] egy masszív kenyerekosárrá [...] vagy levesestállá”.⁷⁰

66 „Worte die der Dichter spricht,/ Treu in heimischen Bezirken,/ Wircken gleich, doch weiss er nicht/ Ob sie in die Ferne wircken./ Britten! habt sie aufgefasst/ 'Thatigen Sinn! das Thun gezügelt;/ Stetig Streben, ohne Hast./ Und so wollt Ihr es besiegelt.” Uo., 295.

67 Vö. uo., 295.

68 Goethe titkára, Friedrich Wilhelm Riemer naplóját idézi: Wolfgang HECHT, *Allerlei freundliche Dinge. Geburtstagsgeschenke für Goethe* (Weimar: Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der Klassischen deutschen Literatur, 1985), 72.

69 Southey versét idézi és az esetet értelmezi: James F. ENGLISH, *The Economy of Prestige. Prizes, Awards, and the Circulation of Cultural Value* (Cambridge, MA – London: Harvard University Press, 2005), 160–163. Ugyanitt az irodalmi díjak tárgyi értékének problémáiról általában: 155–184.

70 Idézi: uo. 162.

A piac abszolutizálása, banalizálása és démonizálása

Az irodalmi tevékenység jutalmazásának, ellentételezésének, támogatásának kérdése nem esetleges probléma, hanem magát e tevékenység társadalmi ontológiáját érinti: az így létrejött művek mibenlétét határozza meg, hogy mire cserélhetők.

Walter Scott pályája azért kiváltképp alkalmas arra, hogy ezen elgondolkodjunk, mert a modern irodalom létrejöttének időszakából nyújt példát jelképes és anyagi, erkölcsi és pénzügyi elismerés, ezek monetáris vagy tárgyi kifejeződésének, illetve azok átválthatóságának a konfliktusaira. S egyúttal azt is megmutatja, mennyire változatosak ezeknek a konfliktusoknak a helyszínei, diskurzusai, eseményei (kereskedőtársadalom, állam és királyi udvar, polgári és reprezentatív nyilvánosság, piac és jótékonyosság, jutalom és segély, önérdék és jóakarat, üzleti és művészi hitel, vagyon és csőd), illetve hogy a szellemi teljesítmények honorálásának és versenyének a kérdései milyen változatos tudásterületeken (esztétika, politikai gazdaságtan, teológia, szociológia, evolúcióbíológia) voltak feltehetőek vagy értelmezhetőek, s hordozhattak tényleket a társadalom önszabályozó vagy irányított működésének, a gondviselés vélt szándékainak vagy a szerves élet lefolyásának a megítélésére nézve.

Scott nézeteit azért is érdemes megfontolni, mert emlékeztethetnek rá, a piacosodás eredendően emancipációs fejlemény: a javak szerződéses viszonyok alapján történő adásvétele, illetve az, hogy forgalmazásuk során e javak értéke és ellentételezésük mértéke külső tekintélytől és kényszerszertől függetlenül nyer megállapítást, a modern társadalom autonómiáját fejezi ki. Ennek fényében szembeűnő, hogy a maga belső viszonyaiban éppenséggel az írói köztársaság reprodukálta a feudális kegy és a hódolat gesztusait, illetve imitálta a reprezentatív nyilvánosság rituáléit. S Goethe parvenü gesztusában a maga avítttsága ellenére is volt valami előremutató, hiszen megelőlegezte a legemblematikusabb világirodalmi elismerést, az irodalmi Nobel-díjat, amely szintén a feudális nyilvánosság jutalmazási rendjébe oltja bele a modern, filantrokapitalista jótékonyosság gyakorlatát: a díjjal járó pénzjutalom az alapító vegyész-üzletember hagyatékából származik, az érdemet pedig a svéd király adja át.

Az irodalmi piacot ma kevesen tekintik a közösség kulturális önkifejezésének hordozójaként vagy az adekvát értékelés terepeként. Leggyakrabban az igazi irodalmi értékek ellenfogalmaként kerül szóba, a manipuláció és a silányság világaként.⁷¹ Ez talán azért is van így, mert általában a piac fogalmának sem része már

71 Két fontos kísérlet a magyar irodalomtörténet-írásban az irodalom autonómiájának és gazdasági heteronómiájának újragondolására: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló*

az a „csinosodás” diskurzusaitól a klasszikus liberalizmusig meghatározó meggyőződés, miszerint a szabad csereforgalomnak egyéni és társadalomfejlesztő hatása van.⁷² Társadalmi abszolutizációjával és kulturális demonizációjával párhuzamban maga a piac fogalma sorvadt el, s lett a javak és az információk elosztásának semleges mechanizmusává. Ezért homályosulhatott el a történeti szerepe a modern kultúra önelvűségének létrejöttében. Vagyis az, hogy felbomlasztva „a patronálási viszonyok hálózatát” (benne a művészet instrumentális felfogását), maga az „áruvá válás” tette lehetővé, hogy a műalkotásokat a „szabad, autonóm szellemi tevékenység” megtestesítőiként tekinthessük.⁷³

Scott szemében, mint láttuk, a piaci verseny azért válthatja ki a mecenatúrát, mert az alkotás szabadabb és az ellentételezés méltányosabb formáit biztosítja. A 20. század második felének neoliberális felfogásában viszont maga az „igazságos díjazás vagy elosztás” kérdése vált értelmetlenné: eszerint ezt a kérdést, idézhetjük Hayeket, „csak olyan szerveződésben lehet felvetni, amelynek tagjai parancsra cselekszenek közös célok szolgálatában”, vagyis a totalitárius társadalmakban vagy a hadseregben. A „liberális rendben” viszont „mindenki annyi díjazásra számíthat, amennyit a szolgáltatásai megérnek azoknak, akiknek szánja őket, és ez semmiféle korrelációban nem áll azzal, amit az érdemeinek, s még kevésbé azzal, amit a szükségleteinek nevezhetünk”. Hayek szerint az egyedi „szükségleteknek”, „érdemeknek” és „jutalmaknak” nincs objektív mércéje, ezért a piac nem is hozhat létre ezek között „szoros megfelelést”, hiszen működése „készség és véletlen” (*skill and chance*) összjátékán múlik, amelynek kimenetelét senki nem képes előre látni vagy uralni.⁷⁴

A piaci érvényesülés esetlegességével, mint láttuk, Scott is tisztában volt, de ennek ellenére sem zárta ki szükséglet, érdem és jutalom egyensúlyának lehetőségét. Ez talán azért is lehetett így, mert korának „klasszikus” gazdaságtanában

irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1930 között (Budapest: Universitas, 2008), különösen: 109–126, 183–199; BALOGH Gergő, „Írni és megélni: Sajtóipar, mecenatúra és a gazdasági szabadságfok kérdése a magyar irodalmi modernségben”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 248–265.

- 72 Mill fent idézett gondolatmenetében láthatni, rosszállóan, a liberalizmus „paternalista perfekcionizmusának” a tünetét. Vö. John O’NEILL, *The Market. Ethics, knowledge and politics* (London and New York: Routledge, 1998), 92–97. De azt is levezethetni belőle, hogy az „eszmék piacán” is szükséges a „kisebbségi vélemények” tevőleges (állami) támogatása. Vö. Jill GORDON, „John Stuart Mill and the Marketplace of Ideas”, *Social Theory and Practice* 23, no. 2 (1997): 235–249.
- 73 MÁRKUS György, *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*, ford. ERDÉLYI Ágnes et al. (Budapest: Atlantisz, 2017), 791–792. Ezzel együtt Márkus azt is magától értetődőnek tekinti, hogy a „kulturális piac” „nyílt versenyében” a „magaskultúra” szükségképpen alulmarad.
- 74 Vö. F. A. HAYEK, „The Principles of a Liberal Social Order”, *Il Politico* 31, no. 4 (1996): 610–612.

egy-egy termék értékét az előállításához szükséges munka mennyisége határozta meg – a neoliberalizmus viszont a 19. század végének „neoklasszikus” közgazdaságtanához nyúlt vissza, amelyben a javak értéke nem a beléjük fektetett munka, hanem a „hasznosság” szubjektív, fogyasztói megítélésének a függvénye.⁷⁵ Ez utóbbi talán úgy is leírható, hogy formailag mindenki egyéni mecénása azon termékek előállítóinak, melyeket megvásárol. Szemben viszont a főúri mecénatúrával és Scott piacával mint „társadalmi patronációval”, döntéseiben a közjó sem közvetlenül, sem közvetve nem játszik szerepet.

75 A „klasszikus” (Adam Smith-től David Ricardón át Marxig húzódó) és a „neoklasszikus” (Stanley Jevons, Carl Menger, Alfred Marshall és mások nevével fémjelzett) gazdasági gondolkodás átmenetéről mint a (minőségi) „használati értéknek” a (mennyiségi) „csereértékre” történő redukciójáról: Scott MEIKLE, „Quality and quantity in economics: The metaphysical construction of the economic realm”, *New Literary History* 31, no. 2 (2000): 247–268.

A magyar irodalmi-színházi filantrokapitalizmus kezdetei a 19. század közepén

„Szellemi adó” vagy vállalkozás?

Filantrop magyar irodalmi vállalkozások a 19. század közepén

Noha az 1830-as évek végén és az 1840-es évek elején már vannak olyan látványos helyzetek, amikor nehéz helyzetbe jutott művészek vagy az irodalmi élet szereplőinek a megsegítésére filantrop kiadványok révén fognak össze az írók (a *Budapesti árvízkönyv*, a Császár Ferenc által szerkesztett „árvízkönyv”, az 1844-es *Ara-di vészlapok* vagy a *Kliegl-könyv*), ennek a kiadványtípusnak az igazi fénykora az 1850-es évek legelejétől kezdődik, amikor divattá válik egy-egy ügygel való szolidaritásként antológiászerű alkalmi kiadványokat megjelentetni. Ezek némelyike – vagy az összegyűlt irodalmi anyag nagyságrendjéből vagy pedig kereskedelmi szempontokból fakadóan – eleve több kötetben vagy sorozatban gondolkodik. A *Losonczi Phönix*, a *Nagyenyed Album*, a *Gyulai Árvízkönyv*, a Toldy Ferenc által tető alá hozott *Reguly-album*, a Beöthy László által szerkesztett (általában *Komáromi romemlékek*ként ismert, de valójában) *Romemlékek* címet viselő 1851-es antológia, Vachott Sándorné *Remény* című zsebkönyve,¹ a Császár által kiadott *Szikszói Enyhlapok*, az ún. Sárosi-album (amely valójában *Az én albumom* címet viselte eredetileg) vagy – még későbbi példát hozva – a Magyar Írók Segélyegyletének hivatalos kiadványa, az eredetileg évkönyvnek szánt, Gyulai Pál által szer-

* A tanulmány „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

1 Ezt nemrégiben TÖRÖK Zsuzsa remek, a segélynyújtás mechanizmusát is értelmező tanulmányban elemezte. A „nemzet özvegye” toposzt körüljárva, arra hívta fel a figyelmet, hogy a filantropia miként képes átrendezni a társadalmi nemi egyenlőtlenségeket: TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzet özvegye. Vachott Sándorné írói pályája”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 93–114.

kesztett *Részvét könyve* már viszonylag széles palettáját fedi le az olyan, együtt-érzése apelláló századközépi irodalmi kiadványoknak, amelyek a korszak ismert szerzőit vonzották, s az elismert szerzők révén pedig az adott ügynek kívántak minél nagyobb támogatást szerezni. Az irodalmi filantrópia kiadványai között van olyan, amely írók vagy irodalmi ügyek megsegítésére jött létre, de meglepően gyakoriak azok, amelyek révén írók nem irodalmi ügyek mögé sorakoznak fel együtttérzően. Csakhogy mivel ezek a kiadványok nem csupán irodalomként, hanem filantróp gesztusként is ajánlják magukat, az összetett természetük már nagyon korán egy sor dilemmához vezet: mennyire ítéltetők meg esztétikai és mennyire emberbaráti szempontból? Az utóbbi megbocsáthatóvá teszi-e az előbbi hiányosságait? És valójában mit enged meg az emberbaráti cél? Profitálhat belőle a kiadó, szerkesztő, szerző is vagy kizárólag a nemes célra szánható a kiadványból befolyt jövedelem? S ha igen, mekkora az az arány és összeg, ami még nem zavaró a támogatók (akár a társszerzők, akár pedig a nemes ügy szereplői) számára? S mi van akkor, ha a közönség nem támogatja eléggé a kiadványt? Mi legyen az összegyűlt pénzzel? És mit lehet gondolni, mondani az ügyet nem eléggé felkaroló nagyközönségről? A filantróp célú irodalmi kiadványok gyors elterjedéséről és a kiadványtípus és irodalmi helyzet újdonságáról egyaránt árulkodik, hogy ezek a kérdések rendszeresen felmerültek és további, igen karakteres etikai és esztétikai kérdéseket vetettek fel már az 1850-es évek elejétől.

Így történt ez az 1850-es évek elejének sok szerzőt felvonultató sikeres kiadványa, a *Losonczi Phönix* esetében is.² Noha a szakirodalomban itt-ott felbukkan az a klisé, hogy filantróp kiadvány lévén a szerzők eleve nem tartottak igényt a műveikért járó honoráriumra, ez távolról sem volt így. Az akkor épp nehéz anyagi körülmények között élő Gyulai Pál például nem csupán elvárta a díjazást, hanem felháborodottan hiányolta is annak a honoráriumnak a mértékét, amelyet a kiadvány második kötetében megjelent elbeszéléseért kapott.³ De Arany ugyanígy

2 VAHOT Imre, szerk., *Losonczi Phönix. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv*, 3 köt. (Pest: k. n., 1851–1852). Első kötete 1851 február végén, a második augusztus elején, a harmadik 1852 február végén jelent meg. Az első kötet anyagának egy része Szilágyi Sándor megszűnt lapvállalkozásaiból származik, aki részben az érintettek megkérdezése nélkül adta át azt Vahotnak. A kötet 1851. december 10-i keltezéséről Gángó Gábor azt feltételezi, ez összefügghetett azzal, hogy Vahot bevárta Eötvös József – a számos későbbi irodalmi filantrópiai kezdeményezés, köztük a Magyar Írók Segélyegylete – kiemelkedő alakjának, ötletgazdájának a hazaérkezését és a kötetbe szánt kéziratát, *Mohács* című versét: GÁNGÓ Gábor, „Eötvös József az emigrációban, 1848–1850”, II, *Holmi* 9 (1997): 1283. Épp ez az Eötvös-vers szép példája annak, hogy Vahot a *Reményben* a már a *Phönixben* megjelentett anyagból is hasznosított újra.

3 „A Losonczi Phönix II. füzetében fog *Vén színész* című beszélyem megjelenni. Tesz három s fél nyomtatott ivet. Elég gondnal dolgoztam s még is csak 40. p.f. forintot kaptam érte.” Gyulai Pál Szász Ká-

neheztelően szóba hozza a kiadványban megjelent művei esetében a honorárium ügyét: a *Daliás idők* Szilágyi Sándor által Arany tudta nélkül átadott szövege esetében azt, hogy Szilágyi nem fizetett érte, majd egy másik helyen még úgy kommentálta az ügyet, hogy Vahot legalább ad némi honoráriumot az alkotásért.⁴ De 1850. október végén Erdélyi János is azért dicséri meg és ajánlja a kezdeményezést barátjának, Szemere Miklósnak, mert szerint Vahot ráértett valamire, képes volt jó érzékkel toborozni vele előfizetőket: „És bár ily kevés az irodalmi tevékenység, de még ennél is kevesebb a közönség kegye s méltánylása. A könyvek kelete ugyan javult kissé, de a mély süllyedéshez képest, kicsiny az. Vachot [!] Imre úgy látszik jó vállalatba fogott a Losonczy Főnixszel. Előfizetői meglehetősen jöttek. Nem írnl belé Miklóská? Én szándékozom egy költői elbeszéléssel járulni a vállalathoz.”⁵ Tompa pedig Arannyal folytatott, Vahotnak a különféle karitatív kiadványok közti szerkesztői zsonglörködéseire panaszkodó levelében említi, hogy „B. Sofiámért némi díjat kaptam”.⁶ S miközben a honoráriummal együtt Jókai Arannak a nehézségekről fogalmazott szívszorítóan a *Remény* kapcsán, levele azt is egyértelművé tette, hogy a filantróp kiadványokban van a szorult helyzetben lévő irodalom fenntartásának a piaci rése és lehetősége, s az is magától értetődő, hogy lesz honorárium az ilyen jellegű közlésekért, noha ennek aránya az olvasók pártfogásának nagyságrendjétől is függ a továbbiakban is: „Légy szíves ezentúl is közreműködni nagy ügyel-bajjal és emberhalállal szerkesztett füzetek mellett. Amily arányban a jégverte publikum pártfogolandja megégett és árvizektől elpusztított irodalmunkat, a szerint mi is rajta leendünk téged és néhány választottunkat érdemeidet megközelítőbb díjakkal örvendeztetni meg.”⁷ De hasonló módon a filantróp kiadványok anyagi vonzatát emelte ki a *Pesti Napló* mérlegjel mögé rejtőző kritikusa – valószínűsíthetően Gyulai – 1852 végén, amikor a ha-

rolyhoz, 1851. ápr. 26., in GYULAI Pál, *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 72., illetve: „Vahot soha egy költeményemet sem díjazta, még a Phönixbe adottakat sem, s a prózáért is vonakodva s halogatva fizetett ki, a Reményből két ingyen költeményemért még mindeddig még tiszteletpéldányt sem kaphattam. Ily körülmények között adtam el Szilágyinak nyolc költeményt és egy novellát megindulandó lapjába s albumaiba.” – itt nyilván a *Nagyenyedi Album*ra is utal Gyulai. (Gyulai Pál Pákh Alberthez, 1851. okt. 24., in GYULAI, *Levelezése*, 110.

- 4 Arany János Vahot Imrénék, Nagyszalonta, 1851. jan. 20?, in ARANY János, *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Gyöngyi, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 330., „Arany János Tompa Mihálynak, Nagyszalonta, 1851. ápr. 18.”, in *uo.*, 357.
- 5 Erdélyi János Szemere Miklósnak, Pomáz, 1850. okt. 24., in ERDÉLYI János, *Levelezése*, 2 köt., s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960–1962), 2:24.
- 6 Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. ápr. 24., in ARANY, *Levelezése (1828–1851)*, 358.
- 7 JÓKAI Mór, *Levelezése (1833–1859)*, s. a. r. KULCSÁR Adorján, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 101.

sonló munkákról készült összefoglalójában maga is meglepődni látszott a gazdasági sikeren: „még a régebbi időkben is alig volt szépirodalmi vállalatunk, mely oly nagy szellemi mozgást, s anyagi forgalmat idézett volna elé, mint a Losonczi Phönix”.⁸ S ugyancsak a közreműködő írók filantróp gesztusa körüli rejtett vagy kimondott feszültségekre válaszolt a *Pesti Napló* egy 1851. júliusi, „többen” aláírással jegyzett cikke, amely mellett hozott érveket, hogy méltánytalan és túlzó a filantrópia túl szélsőséges értelmezése az írói segélynyújtás esetében. Az íróknak maguknak is joguk van részesülni azoknak a filantróp céllal készült kiadványoknak a bevételeiből, amelyeknek sikeréhez maguk is hozzájárultak alkotásaikkal, hiszen a kiadvány többi létrehozójához hasonlóan „kockáztattak”, „dolgoztak”, „befektettek”: „Egy pár szóval tartoznánk még azoknak, kik rossz néven veszik az íróktól, hogy jótékony célra szánt műveikért díjt követelnek; merthogy közöttünk többen vannak ily ultra-philantropok, tapasztalásból tudjuk. Azonban az ilyeknek tudniuk kell, hogy a magyar író sorsa a forradalom előtt sem volt paradicsomi boldogság, a forradalom után pedig legkevésbé az. S mért dolgozzék ő ingyen oly ritka vállalatoknál, melyeket a közönség céljak miatt különösen pártol, midőn saját rovására kiadott művei úgy sem sokkal jövedelmeznek többet a semminél? És kik az írók díjazását rosszallják, mért nem rosszallják a nyomdász tétét is, ki a nyomásért pénzt fogad el, a könyvkötőt, ki munkáját megfizetteti, sőt mért nem rosszallják az előfizetőket, kik jótékony célra szánt pár forintjokért magát az albumot elfogadják?”⁹ – fogalmazták meg az érintett írók nevében radikális párhuzamokkal annak a filantróp mechanizmusnak a szélsőséges értelmezését, amely minden jel szerint épp újdonsága és piaci sikere miatt váltott ki irigységet és etikai kételyeket.

A segítőkészség új, csábító piaca, az ezzel járó erkölcsi felelősség, a megnövekedett minőségi elvárások, valamint az irodalmi körülmények bizonytalansága egyszerre biztosítottak termékeny táptalajt a forradalom és szabadságharc után az ilyen irodalmi kezdeményezések számára, de ugyanakkor megsokszorozták az etikai kételyeket, rémhíreket, pletykákat, bizonytalanságokat is. A jótékonyság társadalmi-piaci értéke, a csaknem biztos nyereség reménye együtt jelentett csábító vonzerőt és fokozott gyanakvást is a közreműködők írók számára. Ezért is van, hogy számos jelentős korabeli alkotás számára ezek a kiadványok voltak az

8 [GYULAI Pál], „Szépirodalmunk a forradalom után II.”. *Pesti Napló*, 1852. nov. 24., 1. Beszédes párhuzam, hogy Gyulai egyik kései visszaemlékezése értelmében ugyanebben az időszakban az egyre látványosabban jól működő Pesti Napló a külsős tárcaíróinak, színházi és irodalmi kritikusainak egyáltalán nem fizetett honoráriumot (l. *Pesti Napló*, 1909. márc. 9., 6. *A Pesti Napló jubileuma* című melléklet.), s ennek fényében is többletértéke van Gyulai idézett megjegyzésének a *Phönix* sikeréről.

9 *Pesti Napló*, 1851. júl. 5., 3.

elsődleges médiumok: például Arany *Keveházája* a *Szikszoói Enyhlapokban*, *A költő hazája* című gyönyörű, áthallásos költeménye a *Reményben* jelent meg, Gyulai Vén színésze a *Losonczy Phönixben*, Kemény Zsigmond elbeszélése, *A szív örvényei* pedig a *Nagyenyedí Albumban* látott napvilágot. A közlések lehetőséget jelentettek a láthatóságra a bizonytalan irodalmi helyzetben, s eközben a jószívű, áldozatkész alkotók imázsát forgalmazták az írásaikat átengedő alkotókról, akik eközben csak óvatosan, magánlevelezésben teheték szavá a szerkesztői visszaéléseket és a csak részben kifizetett honoráriumokat, hiszen másként könnyen mohóknak és önzőknek tűnhettek volna fel a nagyközönség előtt. De mivel a kiadványok kiadási körülményeivel és minőségével kapcsolatos viták egy része őket is kellemetlen helyzetbe hozta, az is előfordult, hogy ők maguk kérdeztek rá az irodalmi filantrópia működésére és helyezték tágasabb kontextusba azokat a kiadványokat, amelyben maguk is – néha kényszerű – munkatársakként részt vettek. Ezek között a ritka nyilvános kritikai megjegyzések között különösen távlatos Gyulai Pál részletesebb, a teljes jelenséget érintő kritikája a *Szikszoói Enyhlapokról*: „A jótékony célú albumok korát éljük, kezdhethnők, mint kezdé hajdan némely megyei szónok: korunk a haladás kora. Nem gúnyolódni akarunk. Isten mentsen! Sőt ellenkezőleg, éppen mert szívünkön fekszik a jótékonyosság és irodalom ügye, sajnáljuk, hogy a közönség és írók ügye egykép lankadni kezd. Íme kezeink közt a közelebbi három év alatt már hatodik jótékony célú album kevesebb előfizetőkkel, csekélyebb belbecssel, mint elődei, kivéve tán a *Romemlékeket*. Honnan van ez [?] A *Losonczy Phönix*, *Nagyenyedí Album*, *Komáromi Romemlékek* sűrűn követték egymást kötetről kötetre. Egyik több, másik kevesebb, némelyik semmi eredményt nem mutatott föl. A szüntelen ostromlott közönség rá kezdett unni. Úgy látszik, mintha az albumokért történtek volna a szerencsétlenségek. – Üzérkedési hírbe jött az ügy. Némely dolgot máig és mély homály fed, s a zszurnalisztika ahelyett, hogy méltóságához képest szólalt volna föl, megelégedett holmi személyeskedő faggatózással.” – írta a már az 1850-es évek elején védjegyét képező metsző iróniával és tisztánlátással Gyulai. Kritikája a *Szikszoói Enyhlapokat* azért dicsérte meg, mert áttetsző tájékoztatást ígért a megjelenésről és az anyagi támogatásról: „örvendenünk kell, hogy jelen album kiadója és szerkesztője nem követik a már csaknem szokássá vált eljárást, s kellő felvilágosítást ígérnek mindarról, mi jogosan a közönség elé tartozik.”¹⁰ De vajon milyen is volt ennek a filantróp kiadványtípusnak és az irodalom filantróp szerepének a nyilvánosság előtti di-

10 GYULAI Pál, „Szikszoói enyhlapok”, in GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 34.

namikája, amit Gyulai számon kért (és amit más kiadványok esetében sem neki, sem másnak nem jutott eszébe feltárni vagy számon kérni)?

Az úttörő *Losonczy Phönix* esete jól jelezheti, hogy ebben a kiadványtípusban és általában az irodalmi filantrópiában mennyi látszólag – de csak látszólag! – egymásnak ellentmondó összetevő találkozott: a karitatív, szerény önfeláldozás és az adományozást katalizáló szerkesztő, illetve alkotó szükségszerű előtérbe tolokodása, az együttérzés őszintesége és a filantróp attitűd divattá válása, kánoni társadalmi szereppé merevedése, piaci részként való megjelenése és kihasználása. Például a *Losonczy Phönix* első két kötetében maga is közlő Jókai a *Börtön virága* című kisregényében is úgy jeleníti meg ezt az időszakot és az irodalmi jótekonyságot, mint ami egyszerre segített másoknak és adott lehetőséget az önmegmutatásra még a gyűjtők vagy közvetítők számára is, s a kettőt nehezen lehetett elválasztani egymástól: „Jótekonny céllal volt összekötve az irodalmi alkotás. Forradalom alatt elpusztult város újból fölépítése, bujdosó hazafi segélyezése. Ezt megértette a közönség, aláírta a gyűjtőívet. Az ilyen gyűjtőíveket aztán kezükbe vették a lelkes honleányok, házrul házra hordták, aláírták, ki mentül több előfizetőt gyűjtött, *annál nagyobb volt a dicsősége*; mert az album utolsó napjain ki lettek nyomtatva az előfizetők nevei, a gyűjtő nevével együtt.”¹¹

Az új típusú kiadvány domesztikálását és sokféle kockázatát jelzi, hogy Vahot a cenzúráról, de a félreértéstől, az etikai kockázatoktól és a gazdasági bukástól való jogos félelmében hányféleképpen bátyázza körül hónapokon át a nyilvánosság előtt a kiadvány első kötetét, miként erősít rá a megrendült, instabil irodalmi körülmények között rendszeresen a megjelenés tényére. Utólag is a nyilvánosság előtt folyton keretezi a vállalkozását, legitimálja azt – nyilvánvalóan közép- és hosszabb távon is gondolkodva. Ennek a stratégiának a jegyében, közvetlenül a vállalkozását kicsinylőknek, a csalást és lopást emlegetőknek – főként Szilágyi Sándornak – válaszolva közli 1851 márciusában a losonciak köszönőlevelét, amelyben nem csupán megköszönik Vahot nemes gesztusát, hanem megerősítik az általa hozott vagy hozandó „befektetői” döntéseket. Azaz mintegy felhatalmazzák őt, hogy egyfajta vállalkozóként bánjon a pénzzel, ő döntsön a szétosztás módjáról és arányairól, megerősítik és dicsérik azt a döntését, hogy a város oktatási-kulturális közintézményeinek segélyezésére összpontosít.¹² Ráadásul itt, a második kötet felhívásában Vahot eleve a „tőlük telhető legjobbat” kéri

11 JÓKAI Mór, *Börtön virága* (1904), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei 7. Kisregények (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 107.

12 VAHOT Imre, „Fölvívás a Losonczy Phönix ügyében”, *Pesti Napló*, 1851. márc. 28., 3–4.

az íróktól, s ezzel előfele is részben áthárítja a jövődő szerzőire a következő kötet minőségének a felelősségét.

Vahot számára ennek a kezdeményezésnek a kötetei szervesen épültek egymásra, a siker újranyomást és újabb kötetet kívánt,¹³ s eleve ugródeszkeként szolgált egy következő – 1851 első felében valóban megjelenő, kérészéletű és Jókaiával együtt szerkesztett – *Remény* címet viselő folyóirat megindulásának a bejelentéséhez és hatékony reklámozásához (amelyre utóbb Vachott Sándorné zsebkönyve utal majd vissza előzményként).¹⁴ Még 1850 decemberében úgy nézett ki, hogy az anyagi siker nyomán a szerkesztő a kiadvány újabb kötetét és az induló lapot egyszerre jelentheti be. Egyértelmű, hogy a két vállalkozást egymásba fonódva képzelte el, s miközben a folyóiratot tizenkét számban tervezte kiadni, a megjelenés nem havi rendszerességet követett volna, hanem – a *Losonczi Phönix*hez hasonlóan – az egyes számok sikere garantálta és határolta volna be az további lapszámok megjelentetését és megjelenési időpontját: „Vállalatom két kötetben s részenként 12 füzetben fog megjelenni, nem bizonyos időszakhoz kötve, hanem azért egymásután lehető gyorsasággal, s a vidékiek számára postán szétküldözve.”¹⁵ Vahot egyértelműen a segélyalbum filantrópmárkájára, ennek sikerére és szerkesztői gyakorlatára kívánt támaszkodni abban az értelemben is, hogy az oda felgyűlt kéziratokat kívánta átcsoportosítani és becsatornázni az új „lap” számára, amely a folyóirat és a könyv között elhelyezkedő, a könyvhöz képest sorozatszerű, a folyóirathoz képest túl gyorsan és szabálytalan időközökben megjelenő médium lett. Ez a megoldás egyszerre volt reagálás a cenzúrából következő komoly bizonytalanságokra s ügyes vállalkozói stratégia is, amely az albumhoz hasonlóan mindig csak a következő számig tervezett, de annak az időpontját is

13 „A Losonczi Phönix első kötetének megjelenését eleve úgy lehet tekinteni, mint egy nagyszabású épület *alapkövé[t]* [...] vállalatom népszerűvé vált neve úgyszólván meggyökerezett a nép körében [...] S miután az alapkö le van téve, s a kezdet nehézségein túl vagyunk, most már az eddigi siker által még inkább buzdítva, nyugodtabb lélekkel, józanabb számítással, s növekvő eréllyel foghatunk a fölépítés, a bevégezés nagy munkájához.” Uo.

14 A lap működésének körülményeiről, Jókai szerepéről l. JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek (1847. január 2. – 1848. március 12.) I. kötet*, s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 537–540.

15 VAHOT Imre, „Előfizetési hirdetés”, *Pesti Napló*, 1850. dec. 7., 4. A két kiadvány egymásra utaltságát külön is hangsúlyozza a felhívásnak az a kitétele, hogy „miután a pár nap múlva megjelenendő Losonczi Phönix szerkesztését bevégezém, jövő 1851-dik év elején a magyar szépirodalom és művészet érdekében egy új vállalatot indítok meg”, azaz egyszerre jelentette be a nem kevés kockázattal szerkesztett kiadvány sikeres lezárását és az új kiadvány indítását, az utóbbi garanciájává vált az előbbi (amit mellesleg továbbra is folytatni kívánt).

lebegtette. Ebből alakult át a kiadvány Jókai szerkesztői időszakában nagyjából havi rendszerességgel megjelenő, szokványosabb folyóirattá.

Csak hogy a *Losonczi Phönix* körüli tisztázó viták és Vahot, illetve a *Pesti Napló* a vállalkozást folyamatosan magyarázó, újrakeretező közleményei messzemenően nem érnek véget itt, 1851-ben. Még 1852 végén is a *Magyar Hírlap* és a *Pesti Napló*ban a kesztyűt felvevő Gyulai Pál között személyeskedő, éles polémia alakul ki, amelyben a *Losonczi Phönix*et és a *Nagyenyedi Album*ot hasonlítják egymáshoz és játsszák ki egymás ellenében. A szóváltás nyilván nem elválasztható Gyulai egyre növekvő ellenszenvétől jó ismerőse, a részben apja, az ekkortájt igen befolyásos, udvarhű Szilágyi Ferenc hátszelével folyamatosan kiadványokkal kísérletező Szilágyi Sándorral szemben, s attól sem, hogy a *Magyar Hírlap* szerkesztője épp az a Szilágyi Ferenc, akinek már a kolozsvári forradalom napjaiban összetűzései voltak a kolozsvári forradalmi ifjúsággal, s annak egyik vezéralakjával, magával Gyulaival. De ezen túlmenően a Szilágyiak (vagy valamelyikük) és Gyulai olyan elveket fogalmaznak meg egymással, a *Losonczi Phönix*szel, a *Nagyenyedi Album*mal és általában a karitatív célú irodalmi vállalkozásokkal szemben, amelyek a közvéleményt foglalkoztatták. A vita első tétje, hogy ki az igazi ötletgazda s ebből fakadóan honnan is ered az irodalmi filantrópia? Az elsőbbséget magának vindikáló *Magyar Hírlap* ezzel nyilván a sok szempontból szorongatott helyzetben levő, a hatalmat nyíltan kiszolgáló Szilágyi Ferencet vagy az ilyesmivel folyton meggyanúsított Szilágyi Sándort, a *Nagyenyedi Album* bevételével túl lassan elszámoló szerkesztőt kívánta „kifehéríteni”, erkölcsileg tisztázni.¹⁶

De ennél még érdekfeszítőbb a vita második központi kérdése: hogy vajon Vahot visszaélt-e a helyzettel, korrektül járt-e el, s melyik kiadványnak sikerült jobban megfelelnie a filantróp célnak és elveknek: melyik „tisztá” és melyik „toxikus” filantrópia? A *Magyar Hírlap* azt állítja, hogy Vahot „kizsákmányolta” a losonciak nyomorúságát, miközben Gyulai azzal ríposztzik, hogy Vahot tökéletesen kiérdemelte a szerkesztés fáradozásáért és kockázatáért járó jövedelmet, a kilencezer pengőforintból négy ezret átadott segélyként, a többit bizonyára a kiadás komoly költségeire fordította; azaz a feszültség tétje, hogy lehet-e (irodalmi) vállalkozó a filantróp, s igazi filantróp lehet-e bárki, aki (irodalmi) vállalkozóként (is) tekint egy emberbaráti helyzetre.

De akörül is feszültség van, hogy Vahot pontosan megszabta, mire használható az általa átadott összeg, azaz a vita második tétje, hogy ki Vahot ebben a helyzetben, vagy – másként fogalmazva –, ki is a valódi támogató itt. Azok, akik a kiadványra adott pénz révén lehetővé tették a pénzbeli segítségnyújtást

az 1849-ben tönkrement városnak, vagy pedig Vahot, aki személyesen szabta meg, hogy a város mire költetheti, pontosabban mibe fektetheti be az általa erre a célra elkülönített összeget. (Egyébként ugyanilyen természetű lesz részben a feszültség a későbbiekben az írói segélyegylet és számos más nem irodalmi filantróp cél körül is: a támogató „nemzet” milyen értelemben támogató, ki hozza meg a pénzügyi vagy szakmai döntéseket a támogatás konkrét felhasználásáról.)

A két lap közti feszültség harmadik gócpontja a gyűjtés, a pénz kezelésének a kérdése. Miközben a *Nagyenyedí Albumot* szerkesztő Szilágyit és más, meg nem nevezett szerkesztőket azzal vádolja Gyulai, hogy nem számoltak el áttekinthetően a begyűlt összegekről, az első kötetben érzékelt esztétikai-minőségi problémák ellenére példaszerűnek tartja Vahot viselkedését, aki *közpénz*ként kezelte a begyűlt összeget s részletesen beszámolt annak a sorsáról. Sőt, a lap szerint még túl részletesen is, hiszen a kiadás számos részletkérdésének eddig és a továbbiakban is *üzleti titok*nak kellene maradnia: „Ha a L. Phönix szerkesztője minden legkisebb dologra kiterjedő részletes számadást hozna nyilvánosság elé, ezáltal csak szarvakat adna ellenie gögijének, maga mozdítaná elő alattomos céljokat, mely nem egyéb, mint minden áron kitudni akarni: vajon mennyi díjt szabott magának kiadói, szerkesztői fáradozásai s áldozataiért – amihez senkinek semmi köze. És ha erről akár mint számolna is, nem nyugodnának ők meg ebben soha, mindig találnának ellene kifogásokat s gyanúsításuk fegyverét még inkább élesítenék azzal. [...] ma holnap akadhat ellene, ki ily progressióban haladva még azt fogja kisütni, hogy Losonczt ő gyűjtotta fel s pusztította el csupán azért, hogy alkalma legyen egy Phönixet kiadni – a maga számára. Ó, ha egy könyvnyomó, egy könyvtár úgyszólván semmi fáradsággal ezeket húz is egy ily vállalatból, azzal nem törődik senki, azt nem vonja senki kérdőre, de ha egy szegény író, ki minden erejét megfeszíti s úgyszólván rogyásig dolgozik és fárad egy nagy munka kivitelével, s másokra ezekre menő hasznot csinál, s ezért műve méltó díját merné követelni, azt már ellenei, kik pedig a rosszért rendesen jól szokták magokat fizettetni, égre kiáltó vétekkel hajlandók bélyegezni.”¹⁷ Azaz a tét nem kevesebb, minthogy milyen a természete az irodalmi filantrópiában összegyűlt adománynak; mennyire és milyen értelemben magánpénz, mennyire közpénz, s ha közpénz is, hogyan kell elszámolni vele, mi tartozik belőle a széles nyilvánosság elé, főként olyanok elé, akik nem is adományoztak. Mi a határa a közéleti transzparenciának?¹⁸ Miben és mennyire kell áttetszőnek lenniük a közéleti érintettségű

17 [GYULAI PÁL], „A Magyar Hírlap polemistájának”, *Pesti Napló*, 1852. nov. 3., 2.

18 A vita izgalmasan veti fel a közügyek/közcélok és a transzparencia modern viszonyát, ti. hogy meddig kell és szabad elmenni a transzparencia szorgalmazásában ezekben a kérdésekben, és a

irodalmi pénzügyeknek? S ha egyszerre etikai-üzleti titok az is, hogy mennyit keresnek az írók és a filantróp vállalkozóként erről való beszámoló is a támogatóiknak, akkor melyik üzleti-etikai titok erősebb és írhatja felül a másikat? Gyulai és a Szilágyi apa-fiú rövid, de felkavaró vitája ezeket a sokakat érintő és sokak által felvetett alapvető dilemmákat is felszínre hozta az irodalmi filantrópiának egy olyan pillanatában, amikor ez számottevő irodalmi és gazdasági jelenséggé vált.

A jelenségnek ez a színeváltozása, amikor már sem az írók, sem a nagyközönség nem egyszerű és eseti jellegű segélyezésként, hanem a társadalmi szolidaritás vállalkozói formájaként és sajátos irodalmi-gazdasági tőkeként kezd el tekinteni az irodalmi filantrópiára, igazi strukturális fordulat és egyszerre képes megmutatni a (filantróp) gazdasági vállalkozóvá váló írók szükségszerűen ambivalens megítélését, de a filantrópia ekkortájt már alapvetővé vált modern társadalmi szerepét, amit az irodalom is igen gyorsan és sikeresen képes volt tőkésíteni. Az irodalmi *segélynek* irodalmi filantróp *vállalkozássá* való átalakulása eredményezte azokat a panaszokat, amelyek egyre gyanakvóbban firtatták a hátsó szándékokat s egyre hangosabban kérték számon a kudarcokat, az áttekinthetőséget: „A [Losonczy Phönix] fényes eredmény[e] hasonló vállalat létesítésére buzdíta aztán másokat is. Találkozott album-szerkesztő a *nagyenyediek*, a *komáromiak* fölsegélésére; sőt egy füzetenkint kiadatni szándéklott vállalat programjában már azt olvashattuk, hogy annak tiszta jövedelme a forradalomban elpusztult városok, községek, faluk és helységek gyámolítására lesz szánva.

Mi elvileg nem kárhoztatjuk azon eljárást, hogy az írók közveszélyben szerencsétlenné lett magyar községeknek gyámolításához néha-néha az irodalom útján is járuljanak. De igenis károsnak tartjuk magára az irodalomra nézve, ha e rendkívüli úton oly mohó vággyal, s oly igen gyakran akarnának lovagolni, hogy utoljára másvalami találna kiríni az ilyenmű vállalat köpenye alól, s nem az, amit a cím mutat. A közönséget buzdítsa jótékonyásra az irodalom, de ne zaklassa.

És részint azért, hogy ilyenmű vállalatokban az irodalom ellen támadható balvéleményeknek még csak árnyéka is elháríttassék, részint, hogy igazság szolgáltassék a közönségnek, mely jótékony célra kiadott filléreinek hovaforrásáról teljes joggal számot kérhet: fölhívjuk az albumszerkesztő urakat, hogy a hirdetett célra begyűlt pénzek mennyiségéről, fölhasználásáról stb. nyilvánosan adjanak számot! [...] Teljes tisztaságba állított részletes számadást követel mind

totális transzparencia igényének milyen hátulütői vannak. Ennek a kérdésnek a problémájáról a modernségben és főként a későmodernben l. Byung-Chul HAN, *A transzparencia társadalma*, ford. SZABÓ Csaba (Budapest: Ráció Kiadó, 2020).

az irodalom, mind a közönség, mind a szerkesztők érdeke.”¹⁹ – fogalmazott a *Pesti Napló* összefoglalója már 1851-ben. De – ahogyan már fentebb felvettem – nemcsak az a kérdés, hogy az irodalmat és a hozzá való viszonyt miként változtatta meg az irodalmi filantróp vállalkozások megjelenése, hanem az is, hogy az irodalom miként csatornázza be és tőkésítette ezt a lehetőséget.

Ugyanis nem csupán az beszédes, hogy mit kérdeznek az irodalmi filantrópiáról szóló vitákban, hanem hogy az olyan tapasztalt, sokat látott és az 1840-es években sikert sikerre halmozó szereplői az irodalmi életnek, mint Vahot Imre hogyan mentik át és fordítják le ezen a mechanizmuson keresztül az új, igen kaotikus, sokféle kockázattól terhelt helyzetben az irodalmi tapasztalatukat és identitásukat. Vahot a filantróp szellemiségre irodalmi vállalkozások egész sorozatát építi (s amint Szilágyi Mártonnak a dalidókról írott könyvéből, majd annak új változatából is látni):²⁰ folyamatosan újrafeltalálja magát irodalmi vállalkozóként. Vahot nem az egyedüli, mellette ott vannak azok is, akikről egyértelműen azt mondják a korabeliek, hogy leplezetlenül élösködnek ezen a fajta szolidaritáson. Épp a *Losonczy Phönixet* említve írja Erdélyi János, hogy még van egy másik „kóbor színész és író”, aki „élösködik” és hasonló cím alatt szerkeszt kiadványt, mint Vahot: a későbbi kiadványai révén plágiumviták és lopásvádak keresztútjába kerülő Korányi Viktor 1852-es *Losonczy Albuma* épp a Vahot-kiadvány felhajtó erejére kívánt támaszkodni.²¹ De ugyancsak a *Phönix*beli honoráriumról – noha elmaradtról – levelezik Vahot Erdélyi Jánossal 1853 januárjában (ami beszédes még akkor is, ha épp komoly tartozást emleget ugyanitt Emichnek a kiadvány fejében).²²

19 „Egypár szó a jótékony célú »Albumok« ügyében”, *Pesti Napló*, 1851. júl. 5., 3.

20 SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében. Lisznyai Kálmán és az »irodalmi gépezet«* (Budapesti: Reciti, 2021), különösen: 159–193. Egyébként még a dalidók esetében is felfedezhető olyan mozzanat, amikor a társadalmi szolidaritás dönti el az események menetét. A bujdosás és börtön után a nyilvánosság előtt első ízben az egyik dalidón fellépő Sárosi Gyula (és a szintén betegeskedő, de betegen is fellépő Lisznyai) az esemény attrakciója: „elkezdte szavalni a hosszadalmas s könnyen unalmat gerjesztő Omár és Ida helyett a saját költeményét, *Önszületésem napját* azon fájdalmas hangon és kínos érzettel, mely csak hosszas szenvedések által sujtolt kebelből fakadhat [...] mindenki vele érzett, a gyöngéd női szív áthatottságában harmatot kölcsönzött a szemeknek, és sírtak halkán és némán. [...] szavalatának végeztével zajosan éljeneztek” *Trombita*, 1861. szeptember 15. Idézi: SZILÁGYI, *Az íróvá válás*, 181. A *Sárosi Album* késése miatt is komoly feszültségek vannak, Sárosi Gyula 1858. március 2-án ezért is tesz közzé egy tisztázó nyilatkozatot és a várakozó előfizetőket kárptótlással is kecsgetti. A nyilatkozat szövege: SÁROSI Gyula, *Kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése*, s. a. r. BISZTRAY Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954), 436.

21 Erdélyi János Szemere Miklóshoz, Pest, 1851. aug. 16, in ERDÉLYI, *Levelezése*, 37.

22 Uo., 64. A levél jegyzetében T. Erdélyi Ilona jogosan gyanakszik arra, hogy ezt a levelet sem kell teljesen szó szerint venni, része Vahot vállalkozó szellemű taktikázásának, s nem kell elfelednünk

Az irodalmi filantrópia tehát ebben az időszakban olyan érték és hívószó lesz, ami megtalál szinte minden korabeli irodalmi szereplőt valamilyen módon. Például a hírnév – ahogyan ez később a színészi világban is látni fogjuk – számos helyzetben a filantrópián keresztül válik problémamentesen megélhetővé és átfordíthatóvá szerénységgé, szakmai alázattá és komolysággá. Például, amikor 1860-ban a szalontaiak szobrot szeretnének emelni Arany Jánosnak Jókai egyszerre egy filantróp intézmény létrehozásának a közvetítő mechanizmusát sugallja mind a szalontaiaknak, mind pedig Aranyinak, s azt hogy ezáltal erkölcsi kételyek nélkül felvállalható a hírnév: „Amennyire én ezt a jámbor férfit ismerem, úgy gondolom, hogy ilyesmit fog rá felelni (...) alakítsanak a Kisfaludy Társaság számára egy Arany-alapítványt Szalonta város részéről s ez fényesebb emlék leend minden érszobornál, s egyúttal olyan talapzat, melyen Arany János elevenen is megállhat.”²³

Gyulai Pál és Pákh Albert igényes, de rövid életű lapja, az 1853-as Szépirodalmi Figyelő május 19-én adta hírül, hogy a Nagyenyedi album hányatott sorús második kötetét pótolni hivatott, hónapok óta beharangozott *Nők könyve. Almanach 1853-ra* végre megjelenik s ez egyben a jótékony célú albumok „utolsó mohikánjainak” egyike.²⁴ Gyulaiéknak igazuk is volt és nem is. Igazuk volt, mert a *Nők könyve* tényleg lezárta a filantróp albumok néhány intenzív és sikeres évét, az újra felszaporodó irodalmi vagy irodalmat is közlő lapok részben átvették ezeknek a helyét. Ugyanakkor nem volt igazuk abban az értelemben, hogy az irodalmi jótékonyosság modern piacositása véget ért volna ezzel. Sőt innentől kezdve bontakozott ki igazán a társadalmi szolidaritás irodalmi becsatornázása: a Vörösmarty- vagy Garay-árvák javára szervezett gyűjtések,²⁵ majd a Magyar Írói Segélyegylet érzékeltethetik, hogy mekkora anyagi és szakmai potenciállá vált a filantrópia, s az irodalmi élet miként fordította át szakmai erőforrássá akkor, amikor modern hivatásként megszervezte magát. De azért is tudta ezt megtenni, mert egyszerre volt képes követni és az élére állni a filantrópia modern polgári eszménnyé válásának.

Erdélyivel való, még az 1850-es évekre visszanyúló többszálú, irodalmi vállalkozói és családi pénzügyi konfliktusát.

23 [JÓKAI MÓR] KAKAS Márton, „CXXXV. levél. Józan gondolatok az ünnepi dínomdánom után”, *Vasárnapi Ujság* 7, 53. sz. (1860. dec. 30.): 648.

24 *Szépirodalmi Lapok* 1, 40. sz. (1853): 638.

25 Ezekről legutóbb I. SZILÁGYI Márton, „Egy nemzeti ügy: Vörösmarty temetése”, *Századok* 151 (2017): 537–548.

A 19. század közepén ugyanis a keresztényből osztársadalmi értékke alakított filantrópia elképesztő társadalmi erőt képviselt Európában, de itthon is.²⁶ A korabeli magyar közegben is se szeri, se száma azoknak a különféle léptékű és természetű problémáknak, amelyre ezt a megoldást választják. Különös társadalmi presztízst jelent, sőt egyenesen elvárassá válik adott társadalmi státuszban élni vagy közvetíteni ezekben az ügyekben, képes lesz színre vinni csoportidentitásokat és szolidaritásokat,²⁷ nagyon sok helyzetben érzékelt lehet a működését a nemzetépítéstől az egyes szakmák önszerveződéséig. A filantrópia osztársadalmi értékke válása azt is jelentette, hogy a filantróp ügyek, események vagy az ezeket közvetítők rendkívül széles ismertségre tettek szert: az irodalmi ügyekben történő gyűjtések is számos olyan embert érnek el, akiknek nincsen közvetlen kapcsolatuk az irodalommal, sőt valószínűsíthetően még írni-olvasni sem tudnak. A társadalmi szolidaritás irodalmi becsatornázása/konvertálása tehát nem valamilyen elszigetelt és kizárólag irodalmi jelenség, egyedi színpont. Nem kivétel, hanem szabály; része a filantrópia mint presztízses társadalmi szervezőerő felfedezésének. Az irodalmi filantrópia fontos 19. századközépi kiadványai és az irodalmi filantróp vállalkozók megjelenése egyben annak is a jele, hogy egy hivatásosodó irodalom hatékonyan becsatornázza ezt a társadalmi tőkét, poétikákat, intézményeket, karriereket épít rá, s a maga során befolyásolja annak logikáját. Más szóval, a modern irodalmi hivatásosodás új korszakában az irodalmi filantrokapitalizmus emberbarátiból piaci jelenséggé változtatja a filantrópiát.

A szociális érzékenység irodalmi tőkésítésétől az irodalmi-művészeti celantrópiáig

Maria Malibran szoprán a 19. század első felének tragikus sorsú, nagyon korán elhunyt szupersztárja. Egyik leghíresebb, 1836. áprilisi velencei fellépésének bevételeit teljes egészében a tönkrement Teatro San Giovanni di Grisostomónak ajánlotta fel, amelyet 1837-ben jötevőjéről Teatro Malibrannak neveztek el. Ade-

26 Thomas ADAM, *Buying Respectability. Philanthropy and Urban Society in Transnational Perspective, 1840s to 1930s* (Bloomington: Indiana University Press, 2009); Sarah RODDY, Julie-Marie STRANGE and Bertrand TAITHE, *The Charity Market and Humanitarianism in Britain, 1870–1912* (London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney: Bloomsbury, 2018); Rainer LIEDTKE und Klaus WEBER, Hg., *Religion und Philanthropie in den europäischen Zivilgesellschaften: Entwicklungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Paderborn: Brill/Schöningh, 2009); Frank K. PROCHASKA, *Women and Philanthropy In Nineteenth-Century England* (Oxford: Clarendon Press, 1980).

27 Ilyen esetek az egyes szakmák nyugdíjközösségeinek, például a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének megszervezése. A részletekről l. például KOZÁRI Mónika, *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a II. világháborúig* (Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2012).

lina Patti, a 19. századi operavilág egyik legnagyobb hírnevet szerző énekesese nem csupán fantasztikus összegeket keresett és jó érzékkel fektette be ezeket, hanem főként a Swansea régió jótévedőjeként vált ismertté. Jenny Lind, „a svéd csalogány” szintén nem csupán mellbevágó összegeket keresett fellépéseivel, hanem rendkívüli azoknak a filantróp helyzeteknek is a száma, amelyekben támogatását felajánlotta. John Roselli, aki a 17–19. századi időszak primadonnáiról vaskos monográfiát írt, árnyaltan feltárta, hogy az időszak kiemelkedő énekesnőiről – köztük Malibranról, Pattiról és Lindről – gyakran úgy gondolkodtak, mint pénzsóvár, kizárólag anyagi érdekeket hajszoló művészekről, s épp ennek a negatív melléközöngének és sztereotípiának a leküzdésére vagy tompítására számos primadonna intenzív és tudatos filantróp tevékenységet folytatott.²⁸ Hilary Poriss pedig nemrégiben meggyőző esszében mutatta ki, hogy a primadonnáknak a magukról, illetve a másokról róluk forgalmazott beszédében hogyan vált ekkortájt a filantrópia állandó toposzá, megkerülhetetlen elvárássá.

Persze, nagyon gyakran azok a dívák kísérelték meg tudatosan felépíteni erre is támaszkodva a karrierjüket, akiket rendszeresen az a vád ért a nyilvánosság előtt, hogy önzők és szívtelenek.²⁹ A dolog összefügg azzal, ahogyan a közép- és felsőosztály számára a filantrópia alapvető értékke és identifikációs lehetőséggé, mi több, divattá vált a 19. század közepén és második felében Európa egészében, a *nagylelkűség színrevitele* akár a mindennapokban (például egyleti tagságok és rendszeres adakozás révén), akár pedig kiemelkedő, látványos filantróp eseményekben állampolgársági érték, társadalmi kohéziós erő lett.³⁰

Az altruizmus ezekben a történetekben messzemenően nem privát, nem titkolt, hanem eleve egy minél nagyobb nyilvánosság része. Ráadásul a karitatív céllal szervezett irodalmi és művészeti események esetén nem arról van szó, hogy az író vagy színész a bevételeiből adakozik, hanem eleve az adott előadás vagy irodalmi alkalom viszi színre a karitativitást, az azon résztvevők pedig maguk is úgy érzik, hogy egyszerre vesznek részt egy művészeti eseményen és adakoznak: a filantrópia és a művészeti élmény egyszerre és szétválaszthatatlanul fonódik össze.

28 John ROSELLI, *Singers of the Italian Opera: The History of a Profession* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 57.

29 Hilary Poriss Marcella Sembrich karriertörténetét nézi meg kifejezetten ebből a szempontból: Hilary Poriss, „Prima Donnas and the Performance of Altruism”, in *The Arts of the Prima Donna in the Long Nineteenth Century*, eds. Rachel COWGILL and Hilary PORISS (Oxford: Oxford University Press, 2012), 53–56.

30 Az ajándékozást alapul vevő filantrokapitalizmusnak a nemzetépítésben játszott szerepéről lásd HITES Sándor, „Between Social Duty and the Grief of Giving: On Philantrocapiism and Gift-Patriotism”, *Comparative Literature Studies* 56, no. 3. (2019): 469–486.

Az ilyen alkalom egyszerre kelti azt az érzést a nézőkben, hogy „jó polgárokként” nemes társadalmi ügyet támogatnak, s egyénként is képesek hozzájárulni valamiféle jó ügyhöz. A jótékonyság, nemeslelkűség és bőkezűség erényének az irodalmi-művészeti piaca elől nem lehetett kitérni: a filantrópia erősíti a hírnevet, a hírnév a filantrópia sikerét, s egy idő után nem választható el a kettő egymástól. Chris Rojek, a modern hírnév jó nevű kutatója ebben az összefüggésben vezette be és terjesztette el a *celantrópia* fogalmát: amikor a hírességek filantróp szerepvállalása révén a jótékonyság társadalmi helyzeteit felerősíti az ügyet felkaroló híresség aurája (egyfajta *cause célèbre* lesz a helyzetből) s a hírességek, sztárok, celebek hírnevét is táplálja, hogy arcává, márkájává válnak egy jótékony célnak.³¹

Az együttérzés monetarizációjának a celantróp jelleget mutató irodalmi/művészeti kezdetei³² nem csupán a nemzetközi, hanem a magyar színházi világban is pontosan nyomon követhetők. S nem csupán azért, mert ezek a transznacionális minták házhoz jönnek – például Ira Aldridge vendégszereplésénél: „Pár nap előtt búcsúztunk el Ira Aldridge-től, s most újra üdvözlönnünk kell. A nagy művész még egyszer föllépett a zenedénél alapítandó szavalati tanszék javára; elővette egyik legjobb szerepét, hogy ismét lelkesítsen és megrázzon. Midőn a *noble moor* keleti fényű festői jelmezében kilépett, zajos tapsokkal, virágokkal és nemzeti színszalagos koszorúkkal üdvözlötetett, melyeknek legszebbikét egy ünnepelt művésznő dobá (...) Desdemonát ezúttal Buljovszkiné játszja igen szépen és mély

31 Rojek frappáns definíciója („the transformation of causes into *causes celebres* via the public involvement of celebrities”) nyilván tágabbra nyitja a kört, mint a filantróp események, általában a társadalmi elkötelezettség és a hírnév összefonódásáról gondolkodik s ezzel összefüggésben jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy – noha eredetileg ezeket a helyzeteket is a modern polgári társadalom megizmosodásaként volt szokás felfogni –, valójában a modernség egy részében a legalapvetőbb társadalmi problémák (mélyszegénység, egyenlőtlenség, korrupció, ökológiai katasztrófák) áthárítása történik meg az államokról és a kapitalizmus nagy szereplőiről a társadalomra. Rojek érvelésében ráadásul ezáltal korlátlan beleszólási és tematizálási lehetőséget kapnak olyan, általa „Nagy Polgárok”-nak („Big Citizens”) nevezett hírességek, akik a hírnév kapitalizmusa révén és nem képességeik, szakértelmük révén szereztek meg ezt. Nyilván Rojek kultúrkritikája olyan környezetben készült, amely az utóbbi évszázad ún. toxikus filantrópiájának feltárása révén képes rálátni a celantrópia történetének igen súlyos következményeire is. Chris ROJEK, „»Big Citizen« celanthropy and its discontents”, *International Journal of Cultural Studies* 17, no. 2 (2014): 127–141. A celantrópia jelenségéről tágabban l. például: *Celebrity Philanthropy*, eds. Elaine JEFFREYS and Paul ALLATSON (Bristol–Chicago: Intellect, 2015). A hírnév kortárs formáiról friss magyar összefoglaló: GULD Ádám, *Sztárok, celebek, influencerek. A médiában megszerezhető ismertség és hírnév természete* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021).

32 Erről l. Catherine HINDSON elemzését: *London's West End Actresses and the Origins of Celebrity Charity, 1880–1920* (Iowa City: University of Iowa Press, 2016). A fogalom Rojek előtt néhány évvel is korlátozott forgalomban volt már a szakirodalomban, de idézett publikációja nyomán terjedt el markánsan.

költői felfogással. Gerle volt az oroszlan mellett. (...) A színház egészen megtelt, még az orchestre is; s most midőn a nagy művész valóban végbúcsút vett tőlünk, istenhozzádunkat meleg köszönettel toldjuk meg, miután köztünk lángesze fénye mellett a shakespeare-i evangéliumot az ízlés és gondolkodás javára terjeszté.”³³ A korabeli színházi világban a búcsúelőadás általában is relatív fogalom, gyakori, hogy marasztalják még a híres színészt vagy jótekonysági célú előadásban vállal szerepet a jól sikerült turné anyagi sikerét palástolandó. Aldridge is így tesz, s a karitatív alkalom emiatt kétszeres meglepetés. A gazdag és elismert művész jószívűségéé, aki idejét nem kímélve igent mond a felkérésre, s azé a meglepetésé, hogy az igazi búcsúvétel a helyiek javára történő jótekonyság. ³⁴ Aldridge példája csak felerősítette azt, ami ekkorára már a magyar színházi világnak is – főként a vendégszerepléseknek – kötelező velejárója, önálló színházi eseménytípusa: a jótekonysági célú előadást, a színházi/művészeti jótekonyságot, s azt az elvárást, hogy a kiemelkedő, sikeres művészek a karitativitás révén is bizonyosságot tegyenek jószívűségükről, a közönségük iránti elkötelezettségükről és altruizmusukról. Ennek nyomán viszont a kiemelkedő és sikeres színházi (és nem egyszer irodalmi) alkotó szerepének eleve részévé válik a minél nagyobb nyilvánosság előtt gyakorolt jótekonyság. Malibranhoz, Pattihoz, Lindhez vagy Alridge-hez hasonlóan magyar alkotók hosszú sora kezdi el a 19. század közepétől a karitativitásra támaszkodva építeni alkotói imázsát, s az alkotói altruizmus, a mások javára való játék eleve elvárt és kalkulált része a művészi sztárságnak.

Az ilyen jellegű előadások – rengeteget lehet felidézni Egressytől kezdve a karitativitásra tudatosan támaszkodó Bulyovszkynén vagy a Jókai házaspár közös filantróp színházi gesztusain keresztül egészen Pálmay Ilka ilyen jellegű látványos szerepvállalásáig – a lekötelezettség bonyolult hálózatát eredményezik: a segítségre szoruló hálás a színésznek, a színész lekötelezett a közönségnek, a közönség a maga során pedig szintén lekötelezett a művésznél. Ezek az előadások egyben megelőlegezik a sikert. Nem nagyon látni olyan eseteket, amikor a karitatív célú előadásokat a közönség ugyanolyan szigorú szemmel nézné, mint a többit, a karitativitás eleve kioltja a művészi kritikák egy részét vagy legalábbis nehéz helyzetbe hozza a kritikust. De egy másik értelemben is érzékeny és csapdahelyzetet rejt ez a viszony. Ha kudarcot vall az előadás, és nem vonz be elég nézőt, akkor a közönség maga is kellemetlenül érezheti magát, hiszen szégyenbe hozta magát, kevésbé volt érzékeny és jószívű, mint maga a művész.

33 *Hölgyfutár* 9, 53. sz. (1858): 212.

34 Ennek van a korabeli nemzetközi zenei világban is analóg helyzete, a magyar zenei életben is begyűrűző ún. benefit concert.

Prielle Kornéliának az a jegyzéke, amelyben 1868-tól örökíti meg vidéki vendéjátékait, látványosan sok karitatív alkalmat tartalmaz, néhány olyan helyzet is látni, amikor egy-egy helyszínen az ilyen fellépések vannak többségben.³⁵ A fővárosból érkező sztárszínésznő imázsába egyszerre tartozik bele, hogy jelenléte kiemelkedő, újszerű színházi élményt ígér. Van, akinek nem színésznőként kelti fel a figyelmét, hanem hírneve miatt érdeklődik iránta, s így érthető, hogy többféle forrása van az ilyen alkalmak szinte borítékolható anyagi sikerének. Eközben meg a pusztán anyagi érdek látszatát elkerülendő, a vendégszínészek törekednek arra, hogy az ilyen vendéjátékokat erkölcsi sikerként is fel lehessen tüntetni, a karitativitás pedig jól beleillik ebbe az elvárásba és törekvésbe. Például, 1869 tavaszán Prielle elképesztő sikerrel vendégszerepel Kolozsvárott. A tervezett sorozat végén a közönség látványosan kéri a folytatást, az újabb búcsúelőadás jövedelmét viszont nagyívű gesztusként Prielle arányosan kétfele osztva nyilvánosan felajánlotta a Miskolcon nehéz körülmények között élő Dérynének, a másik felét pedig Gyulai Ferenc, Gyulai Pál tehetséges és fiatalon elhunyt színésztestvérének síremlékére.³⁶ Ezzel egyszerre kötelezte le magának a helyieket, biztosította vendéjátéka országos hírértékét, és emelte magasra a művészi filantrópia mércéjét Nemzeti Színházbeli társai számára.

Bulyovszkyné Szilágyi Lilla, a 19. század közepének legnagyobb nemzetközi sikert elérő magyar színésznője a magyar színpadokról való átigazolása miatt súlyos viták középpontjába kerül s ezek kihatnak későbbi visszatérési és visszailleszkedési kísérleteire is. Szinte folyamatosan és okosan élt a filantróp előadásokkal mint az önmárkázás eszközeivel. A fordítóként és dramaturgként is sikeres, sokszínű és bátor színésznő íróként is jól ismerte a művészeti filantrópia erejét, hiszen úttörő nőíróként ott volt a *Szikszoí Enyhlapok* szerzői között, s színészi (sőt fordítói-dramaturgi) pályáján rendszeresen él ezzel a lehetőséggel, de különösen érdekfeszítő, hogy miként használja ezt eszközként a karrierje kritikus fordulatainál. A Nemzeti Színházi konfliktusai nyomán a német színpadot kipróbáló Bulyovszkyné pár év után hazalátogat néhány előadás erejéig, de mindenekelőtt az édesapja, Szilágyi Pál fél évszázados pályáját ünneplő jubileumi előadásban ját

35 A jegyzéket az OSZK kézirattári anyagából Bartha Katalin Ágnes közölte néhány értelmező megjegyzés kíséretében: BARTHA Katalin Ágnes, „Prielle Kornélia bejátszott terei”, in *Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára*, szerk., KÖRÖMI Gabriella, KUSPER Judit és VERÓK Attila (Eger: Licum Kiadó, 2021), 15–42. Ugyancsak ő írt átfogóan Prielle részvételéről a közadakozási mozgalmakban: BARTHA Katalin Ágnes, „Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában (Prielle Kornélia esete)”, *Irodalomismeret* 27, 2. sz. (2016): 64–67.

36 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *Egy színészházaspár élete. Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia* (Budapest: Múvelt Nép Kiadó, 1956), 157.

szik vele. A rendkívüli közönségsiker ellenére a kritika nem tudja megbocsátani „hütlenségét” a magyar színpadhoz, miközben Bulyovszkyné számára a látogatás egyik tétje az is, hogy vissza tud-e illeszkedni valamilyen formában a magyar színházi életbe. Csakhogy az a kérdés, hogy szerződést ajánljon-e vagy sem a Nemzeti Színház (és ha igen, akkor vendégszínészt vagy állandót, minden áron vagy feltételekkel) a már évek óta külföldön játszó Bulyovszkynénak annyira megosztotta a kritikai közvélemény egy részét, hogy még a *Pesti Napló* színikritikusai, Salamon Ferenc és a nála jóval fiatalabb Reviczky Szevér is nyilvánosan összeszólalkoztak erről a saját lapjukban. De egykori támogatója, Gyulai, az egyik legbefolyásosabb színikritikus sem volt hajlandó enyhülést mutatni az 1850-es évek egyik legfontosabb színházi dívája iránt. Ebben a helyzetben különösen beszédes, hogy Bulyovszkyné első vendégfellépésének, *A kaméliás hölgy* korábban franciából maga által fordított, nagy sikerű regényadaptációjának, a *Gauthier Margit* előadása tiszta jövedelmének a felét az ekkor még csak szerveződő írói segélyegyletnek és a jogászsegélyző egyletnek ajánlotta fel. Az 1863. júniusi vendégjátékok nagy tétje volt, hogy az akkor a drezdai udvari színház tagjaként tevékenykedő színésznő vissza tud-e kapcsolódni abba a színházi közegbe, ahonnan indult, s ennek a ki-
eszközlésében Szilágyi Lilla a filantróp sztárnak a bevett korabeli globális színházi gesztusait használta okosan és jelentéssel. De hosszasan lehetne a későbbi, végleges hazatérést követő hasonló tettek szerepét firtatni, hiszen Bulyovszkyné számos nagyvonalú gesztust tett, alapítványok sorát kezdeményezte és működtette, s ilyen módon is gondozta hírnevét.³⁷

De nehogy az eddigiekből arra következtessünk, hogy a celantrópia a 19. század közepén kizárólag a színházi világ szerves része lenne, a filantrópiának az ilyen léptékű és jellegű személyes-művészeti márkázásba való lefordítása-tőkésítése idegen volna a magyar irodalmi élettől. Jókai Mór esete lehet a legkövetkezetesebb példa, hiszen a 19. század közepén és második felében folyamatosan követhető, ahogyan nagyon különféle közegekben, alkotói és irodalmi helyzetekben él az irodalmi filantrópiával, s nem egyszer látványosan használja azt önmárkázásra. Nézzünk meg néhány ilyen helyzetet!

Jókai megbecsült szerzője volt a már korábban említett jótékony albumok nagy részének. De esetében a jótékonykodás összetettebb helyzetét látni, amikor néhány nappal *A szigetvári vértanúk* című drámájának a bemutatóját követően vezető szerepet vállal a horvát nélkülözők számára rendezett magyarországi gyűjtések egyik központi eseményén, a Nemzeti Színházban szervezett műkedve-

37 Az egyik ilyen híressé vált alapítvány ügyében Gyulai Pálnak írt levelét az általam gondozott, 1867 utáni Gyulai Pál-levelezés is tartalmazza 1884 márciusából (OSZK Kt., Levelestár).

lő előadáson, s ezzel ráerősít a darab sikerére. A *szigetvári vértanúkat* a Nemzeti Színház március 29-én mutatja be először, s Jókai ambíciója nem kevesebb, mint hogy a 19. század első felének egy rendkívül sokat játszott, a Zrínyi-ábrázolásban és a nemzeti önreprezentációban általában is fontos szerepet betöltő darabjának, Körner Zrínyijének a „magyarosítását” készítse el. Színházi szerzőként forduló-pont ez a darab, a drámabíráló választmányból való kilépését és főként korábbi színműveit ért súlyos negatív kritikákat és vitákat követően igazi tét számára a Nemzeti Színházbeli új bemutató. Az első előadás egyértelmű sikerét követően,³⁸ még az első kritikák megjelenése előtt, április 3-án Jókai az ugyancsak a Nemzeti Színházban tartott nagy műkedvelő előadás egyik szervezője és szereplője. Ezt az előadást a következő napon egy másik filantróp célra, a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének javára ismétlik meg hasonlóan átütő sikerrel és nagy sajtóvisszhanggal. Jókai igen különleges és a korabeli pesti társasélet számos ismert alakját felvonultató társaságban lép fel, többek közt Batthyány Lajos lányával, a néhány hónappal később Keglevich Bélához férjhez menő Ilonával, a Nemzeti Színház korábbi és a Színi Tanoda későbbi vezetőjével, Festetics Leóval vagy a műsorban Heckenast Gusztávnéként szereplő Bajza Lenkével egy műsorfolyamban, amelyben rövid zenei művek (vagy nagyobb művek rövid részletei), szavalatok és élőképek szerepelnek. Jókai az este első részében Vörösmarty *Szilágyi és Hajmásiját* szavalja, majd az előadás második részének a végén, mintegy az est betetőzése-ként a korszakban igen látványos és vonzó színházi eseménynek számító, itt harmincnégy rendkívül ismert arisztokrata férfi és nő által előadott, két jelenetből álló élőképet (állóképet/tableau vivant-t) magyaráz. Csakhogy a látványos élőkép épp azt a népszerű, a 19. századi élőképekben gyakran megjelenített és Jókai frissen előadott drámájának is kiemelt (több későbbi előadásban hasonló élőképszerű megoldásokkal kihangsúlyozott) jelenetét ábrázolta, amelyben Zrínyit és a várvédőket felszólítják a vár feladására, ők pedig megesküsznek, hogy halálukig védik a várat. Noha Jókai a jótékonyági előadásokban a *Szigeti veszedelem*-ből kiindulva magyarázta az eseményt, nyilvánvaló volt az összefüggés a jelenléte és a néhány nappal korábban először bemutatott, a szigeti veszedelmet emblematikus módon megjeleníteni óhajtó drámája között; például az eredeti tervekben

38 Az első előadás közönségsiker és az első kritikák is dicsérik a színészi játékot, kiemelten a Laborfalvi Róza alakítását, némelyikük elmarasztalja viszont a sorozatos technikai bakikat, a várt látványosságok felemás technikai megvalósítását. Ráadásul a darab második, március 30-i előadása Jókainé betegsége miatt elmaradt, s a darab csak április 11-én kerül újra színre, Jókai tehát okkal aggódhatott a darab sorsáért.

nem szerepelt ez a magyarázat, csak Jókai szavaltáról tettek említést.³⁹ A dráma bemutatója, első előadásai és Jókai látványos filantróp fellépése tehát egymás erősítették, s Jókai ezt még tovább fokozta Heckenasttal együtt. *A szigetvári vértanúk* ugyanis rövidesen egy úttörő, három kötetes Jókai-színműkiadás nyitó darabjaként jelent meg (a *Könyves Kálmán*, a *Dózsa György*, a *Manlius Sinister*, a *Dalma*, *A murányi hölgy* mellett) ugyanennek az évnek a júliusában: ez színműveinek első kiadása. Ráadásul a színműveket egy olyan, nagyon erős kiadói dömping keretei között reklámozták, amely friss műveket ígért és amely Jókai sokoldalúságára fektette a hangsúlyt, s a kiadás és annak reklámja bizonyos lapokban (például a Jókai által is szerkesztett *Vasárnapi Ujság*ban) külön is hangsúlyozta, hogy szerzőjük fenntartja az előadás jogát.⁴⁰ De nem csupán a filantróp fellépés és a darab kiadása segítségével kövezi ki Jókai az utat a darab sikeréhez. A darab vezető női szerepét minden jel szerint eleve Laborfalvi Rózára írja, akinek komoly szerepe is van a színmű azonnali sikerében; nem csupán elemében van a szerepére tervezett karakterben, hanem az első előadások nyomán azzal is fenntartja a darab sikerét és a telházat, hogy bő egy hónapon belül jutalomjátékaul választja.

Jókai tehát nem csupán igazi celantróp alkotóként tűnt fel az 1860-as év egyik legnagyobb színházi és közéleti eseményén, hanem ez a fellépés és jótékonykodása a valószínűleg legsikeresebb és leghosszabb életű drámájának a kanonizációjába is belejátszott. Az est hatását és Jókai celantróp működésének azonnali következményét mutatja, hogy május 13-án egy olyan egri alkalmon is „fellépett”, amelyet a horvát szűkölködők javára rendeztek s amelyen az est fénypontjaként nagy sikerrel szavalt néhány költeményt.⁴¹

Nem kell sokáig várakoznunk, hogy hasonló nagyságrendű és hatású eseménynek lehessünk a tanúi, amely celantróp helyzetben láttatja Jókait, s megmutat-

39 A második előadásra azért kerül sor, mert az első iránt elképesztően nagy az érdeklődés, s így az a döntés születik, hogy a második bevételével járuljanak hozzá az első előadás költségeihez. A lapok kiemelten kezelték az eseményt, például a *Vasárnapi Ujság* a húsvéti mellékletét egyenesen az alkalom leírásával kezdi: *Vasárnapi Ujság* 7, 15. sz. (1860): 177. (Melléklet a VU 15. számához).

40 A kiadói stratégia része, hogy korábbi műveinek megmaradt példányait, azok újranyomását vagy új kiadását, újabb műveit és összes eddigi műveinek a huszadik kötetnél tartó népszerű kiadását egyszerre keretezze. Emiatt úgy reklámozza, mint akit nem szükséges reklámozni (azaz önmagában a nevének is reklámértéke van), a „legtermékenyebb magyar író”, világirodalmi rangú (angol, német és francia fordításokból is már ismert), művei a teljes magyar olvasóközönséghez szólnak (azaz nem rétegolvasmányok), s nem utolsósorban rendkívül sokoldalú. Látható tehát, hogy 1860-ban Jókai Heckenasttal együtt elképesztő energiával kezdi el összefoglalni és újrakeretezni a munkásságát, s ebben a drámaírói tevékenysége s ezen belül *A szigetvári vértanúk* ebben a stratégiában alapvető szerepet játszik, nem esetleges a jelenléte vagy a sikere. Heckenast reklámfelhívását l. például: *Nővilág* 4, 34. sz. (1860): o. n. (a lapszám hátsó borítóján).

41 *Vasárnapi Ujság* 7, 23. sz. (1860): 279.

ja azt is, hogy néhol mennyire bonyolult kanonizációs következményei voltak ezeknek az alkalmaknak. A csaknem fél évtizede tervezett s épp intézményesülő Magyar Írói Segélyegylet, amely az adományozás és adománygyűjtés változatos formái között már eleve megnevezte a filantróp célú irodalmi előadásokat és felolvasásokat, 1863. december 22-én rendezte az első ilyen jellegű nagyobb szabású rendezvényt. A hetekkel azelőtt beharangozott, nagy sikerű felolvasóestről eredetileg úgy beszélnek, mint amelyet több író rendez, utóbb már Eötvös Józsefet és Jókai Mórt említik ilyenként, végül pedig csak Jókai Mór lesz az alkalom „rendezője”. A korabeli színházi alkalmakra nem szerencsés visszavetíteni a mai rendezőfogalmunkat, a korabeli rendezők nem az előadás elvi megtervezéséért és az ehhez illő színészi összjátékért felelnek, hanem a technikai részletek összehangolásáért, de kétségtől a rendezés itt a teljes alkalom megtervezését–megszervezését, a program összeállítását jelenti s az esemény színházias-színpadias jellegére utal. Az pedig, hogy Jókai a két részből álló, Eötvös József, Tóth Kálmán és Gyulai Pál felolvasását, illetve Egressy Gábor szavalatát és a Nemzeti Színház teljes zenekara által előadott két darabot magába foglaló filantróp alkalom „rendezőjeként” saját felolvasását helyezi középpontba, sokat elárul arról a celantróp szerepről, amelyben ő maga is otthonosan mozgott és amelyben a közönség is ekkortájt már kedvezően fogadta. Ugyanis az est igazi hőse kétségtől ő maga, aki az alkalom mindkét részében („felvonásában”) több fejezetet is felolvas az egy évvel korábban először tárcaregényként közölt, majd kötetben is megjelent, az előző évtized történéseire reflektáló *Az új földesúr* címet viselő regényéből. Ráadásul az első olyan részlet, amit Jókai az alkalomra kiválaszt, igen találó, aktualizáló és játékos módon a naiv segélynyújtás és a filantrópiával való „irodalmias” visszaélésre rájátszó *A szerencsétlenség mint iparüzlet* címet viselő második fejezet. A regény főhősének, Garanvölgyinek a gazdasági ügyekben rátermett, jószívű, de a szimbolikus nemzeti ellenállás kérdésében végletesen elfogult, emiatt hisztériás, átverhető kasznárját egy magát a szabadságharcot túlélő Petőfinek kiadó, utóbb kémnek bizonyuló figura húzza könnyedén csöbe. Petőfit és költészetét jól ismerő, művelt gazdájára van szükség ahhoz, hogy a csalódott Kampós úr rájöjjön: rendszeres jószívű segélyét, amelyért komolyan megdolgozott, egy luxuskedvelő, piperkőc, íróként Petőfit dilettáns módon utánzó, de a sokat szenvedett, üldözött költő szerepét meggyőzően eljátszó léhűtőnek adta. Jókai regényrészlete és felolvasása tehát játékosan úgy érvelt a segítségnyújtás mellett, hogy közben szembe is nézett a korábbi évtizedben a segélyezés nevében elkövetett, az irodalmat is érintő visszaélésekkel, az irodalmi (vagy arra hivatkozó, azt használó) segélyezés vonzó piacával az 1850-es években előforduló és szóvá tett ál-Petőfik történetén keresztül.

Noha az esemény beharangozóinak némelyikében az állt, hogy Jókai legújabb regényéből fog felolvasni, a regény kétségkívül nem volt teljesen új és ismeretlen a művelt pesti közönség számára. Az új földesúr már megjelent az első félévben tárcaregényként a *Pesti Napló*-ban, s noha a közlés kezdetén két kötetes regényként mutatták be, végül egy szintén hasonlóan kötött, a kor európai kiadáskultúrájában jól ismert formátumban, három kötetben jelent meg Emich Gusztáv kiadásában november elején. Bizonyára Jókait is meglepte, hogy a megjelenés tényének közlésén kívül semmiféle sajtós, kritikai visszhangja nem volt a regénynek, s elmaradtak a lelkendező, az olvasmányélményekről beszámoló reakciók is. Amikor tehát a kötetek megjelenését követően csaknem két hónappal később Jókai az általa rendezett irodalmi-művészeti segélyelőadás középpontjába állítja magát és regényét, hosszasan, több fejezetet olvas fel belőle (a társai viszonylag rövid felolvasásához, előadásához képest), nem túlzás azt érzékelni, hogy a filantróp rendezvény sztárszerepét osztja ki magára és ezáltal próbálja helyzetbe hozni a visszhang nélkül maradt regényt. Ehhez pedig jó érzékkel valami olyan friss megoldást választ, amire író társai is rácsodálkoznak kissé. Az eseményről beszámoló, korábban a regényt megjelentető, de Jókai műveiről a korábbi években már több éles kritikát megjelentető *Pesti Napló* ugyanis nem a regényt dicséri, hanem azt emeli ki az esemény újdonságaként és sikerének egyik kulcsaként, hogy egy szerző végre nem lírát, hanem nagy lélegzetű prózai műből választott hosszabb részleteket olvas fel, tehát nyilván a már ismert, bejáratott dalidókhoz és másfajta ún. szavalati alkalmakhoz képest helyezi el Jókai döntését és szereplését: „a december 22-i estén valami egészen újat hallottunk: az est nagy részét elbeszélő előadások foglalták el, s a jelen voltak meggyőződhetek, hogy az ily előadás nagyobb érdekű, mint a declamatiók. És valóban a költészet lírai neme szavalva távolról sem képes azt a benyomást tenni, amit az elbeszélés. [...] Mint nálunk új előadási nemet, különösen kiemeljük Jókai felolvasását, mely új regényének egyes oly befejezett epizódjaiból állott, melyeket az is megértett magyarázat nélkül, aki nem olvasta, s melyek igen érdekes s találó genre-képek voltak a magyar életből. A mesét, párbeszédeket, melyek mintegy szemmel láthatóvá tették magokat a festett alakokat, nagy érdekléssel hallgatta a közönség, s egyes helyeken tetszésszajjal szakasztotta félbe az előadást. Sok drámánk van, mely ennyi hatást nem tesz. [...] Az est csak nyert vele, hogy nagy részét emez előadás foglalta el.” még akkor is, ha a közönség egy része nehezményezte, hogy „íróink már megjelent műveiket olvassák fel”.⁴² Nem csupán a *Pesti Napló* volt, amely észrevette és kiemelte Jókai újszerű „rendezői” koncepcióját. Arany (és Gyulai) lapja, a *Ko-*

42 *Pesti Napló*, 1863. dec. 24., 2.

szorú nem csupán hírt adott az eseményről és bennfentesen megjegyezte, hogy Gyulai is „talán” részt vesz az eseményen, hanem a lap világirodalmi tájékozottságára és széles látókörére oly jellemző módon, Jókai felolvasását már előzetesen egy nagyon fontos és jellemző analógiával világította meg: „Jókai – Dickens modorában – saját művéből (*Az új földesúr*) fog felolvasást tartani”.⁴³ Arany, Gyulai vagy mindketten találóan és tájékozottan érzékelték, hogy Jókai „rendezői” koncepciója mennyit köszönhet Dickens híres – és a későbbiekben elképesztő méreteket öltő – felolvasásainak. Az íróként és újságíróként/szerkesztőként is kiemelkedőt alkotó, a korabeli magyar irodalomban igen népszerű szerzőt az utóbbi időszakban fedezték fel „felolvasóként”, a saját műveinek előadására komoly írói stratégiát alapozó irodalmi vállalkozóként.⁴⁴ Az 1850-es években még szinte kizárólag filantróp célú felolvasásokat tart, s amikor erre komoly hírnevet alapoz, a celantrópiából, a jószívűségből hírnevet építő sztárságból elrugaskodva építi fel vállalkozásként előadásait és az élete utolsó évtizedében nagy visszhangot kapó angliai és amerikai előadó-körútjait. 1853 és 1866 között huszonnyolc nagyszabású, filantróp célú, a kapitalizmus veszteseit megmutató regényeket vagy elbeszéléseket (kiemelten a *Karácsonyi történeteket*) sikeresen használó és kanonizáló felolvasásról tud a szakirodalom, s ezekre tevődik rá 1858-tól a matinéként vagy más formában megvalósuló, döbbenetes nagyságrendű ún. hivatásos felolvasás (*professional reading*). Dickens tehát remekül, tudatosan, az 1860-as évekre már egyenesen iparszerűen élt a saját műveiből való felolvasás gyakorlatával s ennek a sikerét eredetileg olyan filantróp felolvasásokkal és gesztusokkal alapozta meg, amelyek sikeresen ötvözték az irodalmi filantrópiát és a társadalmi hírnevet. Jókai „rendezői” koncepciója és önszcenírozása tehát a lehető legkorszerűbb módon vitte színre az európai irodalmi-művészeti celantrópiát, annak újszerű, megköhkölt, elgondolkodtató megoldásait.⁴⁵

43 *Koszorú* 1.2, 25. sz. (1863): 599.

44 A jelenségnek önálló monográfiát szentelő és a korábbi kutatásokat is összegző Malcolm ANDREWS egyenesen úgy fogalmaz, hogy ez a három terület, amin Dickens tevékenykedik és a harmadikat is el lehet és kell különíteni az életműben: Malcolm ANDREWS, *Charles Dickens and His Performing Selves. Dickens and the Public Readings* (Oxford: Oxford U.P., 2006). A felolvasások tipológiája és felsorolása: 267–290.

45 A nagyobb jelentőségű események között is számos apróbb alkalmat látni, amikor Jókai él a filantróp-közlés, -szerkesztés vagy -támogatás eszközeivel és a szóban forgó kiadványok az ő hírnevére alapozva reklámozzák magukat. Ilyen például a Jókai-féle *Honvédalbum* esete, amely egyszerre kívánta megörökíteni és tőkésíteni 1848–49-et és ezáltal a „honvédsegélyező társulat tőkáját” növelte volna. (A korábbi évtized hangos filantróp irodalmi botrányaiából tanulva Jókai a felhívásban külön kiemeli, hogy a közölt műveket kivétel nélkül díjazni fogják!) Utóbb a *Honvédvilág* és a Szokoly Viktor-fé-

Hosszú még a sora a Jókai körüli celantróp helyzeteknek és ezek összetett poétikai, szemléleti következményeinek. Csak két példát említek még a következő évtizedek ilyen történéseiből. A *köszívű ember fiaiból* írt *Keresd a szíved* ugyan ellenszavazatokat is kapott a Nemzeti Színház drámabíráló bizottságában, majd – Jókai visszaemlékezései szerint – politikai óvatosságból elodázódott a bemutató. Időközben azonban botrány tört ki körülötte, amikor a lapok jóval a darab elfogadását követően, 1887. szeptember elején kiszivárogtatták Keglevich István intendáns Jókainak írt levelét. Ő visszakozott a bemutatótól, mivel úgy gondolta, hogy a darab politikailag érzékeny kérdéseket érint s felkorbácsolhatja a király elleni indulatokat a magyar forradalom és szabadságharc színrevitelével. Valójában az intendáns korbácsolta fel az indulatokat és keltette fel igazán az érdeklődést a darab iránt, amelyet a Révai Testvérek azonnal kiadtak és úgy reklámoztak, mint az Nemzeti Színház által betiltott alkotást, s amelynek az előadására a kolozsvári és a szabadkai színházak azonnal bejelentkeztek a Népszínházzal együtt. A botrány közepette az intendáns visszakozott, azonnal aláírták a szerződést a decemberi előadásról, s Jókai prologusával nyitották meg a színház ötvenéves jubileumát ünneplő estet is szeptember végén. Ugyanekkor jött a hír, hogy a vidéki előadási jogokat megszerezte az Országos Magyar Színészegyesület, ami nyilván hidegzuhanyként érte azokat a vidéki színházakat, amelyek az első pillanattól kezdve úgy tiltakoztak a Nemzeti Színház kulisszák mögötti döntése ellen, hogy azonnal bemutatták volna a darabot. Ebben a helyzetben Jókai lépett közbe, díj nélkül adta át a vidéki színházaknak a darabot a majdani pesti előadást követően, ezt pedig az érintettek és nyilvánosság nagy része úgy értelmezte, mint nagylelkű, önzetlen filantróp tettet a vidéki színházak érdekében. „Koszorús költőnk újból nagy hálára kötelezte a vidéki színészetet, mely iránt nagylelkűségének már oly számos tanújelét adta. Ugyanis *Keresd a szíved* című legújabb színművét díjtalanul engedte át a színészegyesület igazgató-tanácsának, úgy, hogy – mint a *Hírcsarnok* írja – a vidéki színigazgatók minden jogdíj nélkül fogják a darabot megkapni, ami a jelenlegi válságos időben nagy jótétemény. A darabot vidéken természetesen csak azután adhatják, ha a nemzeti színházban már színre került.”⁴⁶ A közvélekedés, hogy Jókai „hálára kötelezte nagylelkűségével a vidéki színészetet”⁴⁷ egyszerre celantróp gesztus a Jókai színházi háterszágának számító vidéki (főként kolozsvári) színészet irányában, s az önzetlen, anyagi hasznót nem néző

le *Honvédalbum* eleveníti fel 1868-ban a tervet s Jókai is ezekhez csatlakozva közöl elbeszéléseket.
(A kiadvány felhívása: *Magyar Sajtó*, 1861. márc. 23., 19.)

⁴⁶ *Nemzet*, 1887. szept. 27., 4.

⁴⁷ *Budapesti Hírlap*, 1887. szept. 27., 4.

hazafi imázsát erősíti a politikai színezetű, szimpátiatüntetésekhez is vezető, sokak számára cenzúrával felérő botrány közepette.⁴⁸

Időben közel áll ezekhez az eseményekhez, amikor 1888 tavaszán a tiszai árvízkárosultak megsegítésére létrejön a Jószív Egyesület. Ennek eleve már a neve is Jókaitól származik, alapítója és igazgatósági tagja is az intézménynek, amely a Jószív-sorsjegyek révén rendkívüli adakozási hullámot indít el. Rövidesen állandósul és a századvég-századforduló egyik legfontosabb országos karitatív szervezetévé válik. Az egyesület választmánya 1888 áprilisában *Jószív* című színmű megírására kéri fel Jókait, aki végül *A jószívű ember* címmel készíti el a darabot. A vígjáték reflexív színmű, épp a jótékony darab megírásának lehetetlen helyzetét viszi színre, amikor a határidő nyomása alatt kétségbeesetten írni kívánó szerző a megírás helyett és mellett a hírnevéből kifolyólag megállás nélkül kénytelen mindenkin segíteni, jótékonykodni – a celantróp felkérésre íródo darab tehát eleve a celantrópia helyzetéről és kétségbeesett következményeiről szól. Szellemes megoldása, hogy a darab majdani kötözködő kritikusat – akiben a korabeliek a pesti előadáson jelen levő és állítólag jól szórakozó Gyulai Pált vélték felismerni – is bekomponálta a darabba. A kritikus folyton a színen van, megkérdőjelez minden megoldást, ötletet, s a darab végén letorkollja és lelombozza a drámaíró és a darabért érkező színigazgatót. A darab május 31-i jótékonyági bemutatója újdonságszámba ment, hiszen egyfajta szinkron nemzeti eseménynek tervezték; a színészegyesület arra kérte az összes vidéki színigazgatót, hogy a pesti bemutatóval egyidőben vigyék színre a mindannyiuknak megküldött darabot. A pesti bemutaton Nemzeti Színház közönségét lenyűgözte, hogy a színpadon Jókainak korábban a hírlapok leírásaiból és felvételeiből, illetve a három évvel korábbi országos kiállításról is ismert dolgozószobáját látta viszont, a drámaíró szerepében Újházi Edét úgy maszkírozták, hogy kísértetiesen hasonlítson Jókaihoz, s a színész még a taglejtéseiben és beszédében is a filantróp célú darab íróját utánozta. A bohózat hatását csak fokozta, hogy a színpadra hívott szerző helyett a hozzá megtevesztésig hasonló, őt megtestesítő színész érkezett vissza s a közönség csak az ünneplés közben jött rá arra, hogy Jókai a páholyában maradt és megréftálta őket: most már a páholyból és a színpadról is egy-egy Jókai hajlongott feléjük.

48 A darab sorsa végül furcsán alakul: noha decemberben adnák elő, miután a Jókainé halálát követő gyászév lejár és Jókai újra hajlandó színházba menni, az a hír járja, hogy november végén visszavonja a Nemzeti Színháztól. A hírt nem erősíti meg Jókai, viszont hónapokon át húzódik a színmű előadása, s végül a Nemzeti Színházban nem kerül színre. 1894. január 5-én a szebeni műkedvelők adják elő a Jókai-jubileum alkalmából, majd 1896-ban a Krisztinavárosi Színkörben, a millennium alkalmából láthatják a fővárosiak.

A celantrópia helyzeteiben összemosódik az irodalmi vagy színházi sztár hírneve és a jótett. Azért esik rá a választás, mert híres, közismert, s emiatt minden jótett tovább öregbíti a hírnevét, növeli az olvasottságát vagy nézettségét, a rajongók számát, az ismertségét. Amint korábban is láthattuk, a celantróp események, alkotók és alkotások egy része esetén nehezen volna szétválasztható, hogy mi irodalom/színházi előadás, mi a jótékonykodás, mi a szórakoztatás és a mi a gazdasági érdek. Az olyan, a szórakozást és a filantrópiát kombináló események, mint a Jósztív Egyesület indulását is jellemző jótékony célú bazár (charity bazaar) (amely a bevásárlóközpont/mall egyik előzménye volt) látványosan keretezi és befolyásolja nem csupán Jókainak a bazár folyóiratával való együttműködését és *A jószívu ember* fogadtatását is: Jókai celebként, azaz olyan társadalmi márkaként kerül a jótékony események középpontjába, akinek a neve és alakja olyanok számára is ismert és vonzó, akik nem olvassák. A színházi jótékonykodás, a celantróp esemény középpontjában álló sikeres, Jókai sztáralkotó-státusát megerősítő alkotás viszont épp azért nem tud szervesen beépülni az életműbe, mert az irodalmi szakma túl népszerűnek, túl könnyednek, pusztá tréfának minősíti s könnyedén elfeledi érdekfeszítő reflexív elemeit is.

Az 1880-as évek és ezt követő időszak celantrópiájában már bejáratott és rendszeresen együtt van a filantrópiára támaszkodó hírnév, a hírnévre támaszkodó filantrópia, a művészet, a segítség, a szórakoztatás és a gazdasági érdek. Igen látványos ez a helyzet az Angliát is megjárt díva, Pálmay Ilka karrierjében, aki már az 1880-as évektől kezdődően tudatosan, programszerűen a karitatív események köré építi fel a karrierjét. Amikor 1896-ban, a millennium keretei között ünnepeltetné magát, ezt pontosan úgy teszi, mint ahogyan egykor Jókai ajánlotta Arany-nak és a szalontaiaknak: a hírnevet filantróp eseménnyé konvertálja, hiszen érti, hogy a filantróp esemény a maga során hírnevet kamatozik. Az augusztus 8-ára tervezett Pálmay-ünnep így lesz a hírlapírók nyugdíjalapja javára rendezendő hangverseny (és fordítva), ráadásul az egész grandiózus kerete maga a millenniumi kiállítás: „ilyen fajtájú hangversenyt még nem rendeztek Budapesten. A díva ugyanis nem koncertteremben fog énekelni, fullasztó melegségben, hanem a szabadban, a közönség között, s az obligát zongorakíséret helyett cigány fogja a dalait kísélni. Már készül egy pompás virágokkal való díszkertet varázsolt esztráde, amely kerekeken fog járni s úgy húzzák majd különböző helyekre, élénkebb terekre, úgy, hogy Pálmay Ilka minden megálláskor más és más publikumnak fog énekelni.”⁴⁹ Egymást érik a kíváncsi megjegyzések a korabeli sajtóban a tervezett ünnepségről, s nem győznek betelni azzal, hogy a díva a legújabb

49 *Pesti Hírlap*, 1896. aug. 4., 4.

technikai újításokat soha nem látott módon használja a látvány koreografálásához: „Maga a hangverseny egyike lesz a legérdekesebbeknek. Este a koncert előtt pompásan díszített debreceni ötös-fogat megy Pálmayért a Vadászkürtbe. A kocsi, mely telesteli lesz rózsákkal, az Andrássy-úton végig megy a kiállításra s itt az első főkapun hajt be. Mikor a főkapuhoz ér, a kocsin a rózsák egyszerre tündéri fényben kezdenek világítani. Mindenikbe egy-egy izzó-lámpa lesz rejtve, melyet a kocsiban elhelyezett akkumulátorokkal táplálnak. A díszhintó, amelyet pompásan öltözött csatlósok és cigányok kísérnek, három helyen tart megállót a kiállításon. Először a korzón, a zenepavilon előtt, azután a történelmi épületcsoport udvarán, harmadszor pedig a Gerbeaud-pavilon előtt levő térségen. Mind a három helyen énekelni fog Pálmay Ilka, úgy, hogy mindenki hallhatja, s így a tolongásnak könnyebben elejét lehet venni. A hangverseny ideje alatt a kiállítás területe olyan fényesen lesz kivilágítva, mint eddig soha.”⁵⁰ Ez az, amikor már nem lehet tudni, hogy mi ez, s maguk a nézők is nehezen tudják eldönteni, hogy miért fizettek valójában? A nemzetközi hírű díva megcsodálása? Karitatív esemény? Művészi koncert, színházi esemény? Soha nem látott szórakozás? Nemzeti esemény a millenniumi kiállításon (ahol egy estére „kiállítják” a nemzet nagy színésznőjét/énekesét is)?

A celebritás és filantrópia tipikusan modern ötvözete ez, a modern irodalmi-művészeti celantrópia működését érzékletesen mutató helyzet, annak a képzeletbeli spektrumnak az egyik szélsősége, amelynek a másik szélső pontján a névtelen adakozó helyezkedik el. Sokat elárul ez a helyzet arról, hogy miként vált normatív, vonzó, piacképes erővé az irodalomban és a színház világában a filantrópia, s miként volt képes modernizáló erővel hatni abban a korszakban, amikor a jótékonyosság az önmárkázás új társadalmi formája lett; a szociálisan érzékeny, embertársai szenvedésének enyhítése iránt elkötelezett művész imázsa tisztességes polgári, a társadalom felelősségérzettel megáldott, s ezért (is) megbecsült és öntudatos tagjává tették az írókat és művészt.

Bármennyire is csábító volna azt mondani, hogy ez a filantrokapitalizmus új, modern korszaka az irodalomban, inkább csak annak egy korai formájáról van szó. Paul Schervish, a filantrópia működésének nagy jezsuita szociológusát idézve, ez inkább katalitikus filantrópia (nem a gazdagokra irányul, hanem szélesebb tömegekre, érzelmi elkötelezettséget próbál létrehozni egy ügy köré, közösségileg ismert személyek katalizálják). Ezért is van az, hogy az irodalmi-művészeti filantrópiának ez a sikere könnyen bekapcsolható a 19. század második felében a modern nemzetépítésbe, vagy fordítva: ezek az események olyan jól és könnyen

50 *Pesti Hírlap*, 1896. aug. 7., 4.

válhatnak a hétköznapi nemzetépítés részévé. A *Losonczy Phönix*től Jókai számos celantróp gesztusáig és Pálmay Ilka fellépéséig így válhat számos filantróp irodalmi-művészeti helyzet olyan könnyen „nemzeti üggyé”, a nemzeti ügyek pedig az irodalmi-művészeti kapitalizmus motorjává.

Az irodalompártolás mint női szerep és mint a jótékonyság egyik fajtája Kánya Emília *Százszorszépek* című cikksorozatában

A *Magyar Nők Évkönyve* 1861 és 1864 között jelent meg, Kánya Emília szerkesztésében. Az egyes évkönyvek a jellemző női témák mellett, vagyis az otthoni teendők, tehát a főzés, tisztálkodás, a háztartás és a család működtetéséhez szükséges, a nők feladatkörébe utalt munkák részletes megtárgyalása, a szintén ehhez a feladatkörhöz kapcsolódó nő- és lánynevelési tanácsok mellett a nők társadalmi szerepvállalásának intézményi közegeit, konkrét nőgyesületeket is bemutatnak, női szerzőktől származó verseket és beszélyeket és a nők szerepeiről szóló esszéket tartalmaznak, de több cikk szól például a nők munkavállalásának kérdéséről is.

A nők helyzetének kérdéséhez a *Magyar Nők Évkönyve* ellentmondásosan viszonyul, furcsa egyvelege az egyenjogúsági és az alárendelődési törekvéseknek: egymás mellett olvashatók például a nők munkavállalásának szükségességéről és ennek elítéléséről szóló cikkek, ahogy a férfi szerzőket támogató jótékonysági irodalompártolás népszerűsítése és a hagyományos női szerepek elvárásrendszere mellett kizárólag női alkotók írásaival vannak tele a kötetek.

Kánya Emília *Százszorszépek* című írásai, amelyek sorát talán kicsit túlzás cikksorozatnak nevezni, rávilágítanak az irodalom fogyasztása, létrehozása, támogatási formái és a kötelező női szerepkörök közti összefüggésekre.

Címéhez híven a kiadványnak nemcsak a feltételezett olvasói, de néhány kivétellel a szerzők is nők voltak. A lap szerkezete minden évben más volt egy kicsit, a kezdeti tematika, illetve annak fokozatos változása a nők által termelt irodalommal szemben támasztott elvárásoknak megfelelni vágyást, egyben tudatos koncepciót sejtet. Az első lapszám felépítése határozott és világos fellépést tükröz: két részre oszlik, amelyek között az átvezetést Kánya Emília *Százszorszépek* című cikke biztosítja. Az ajánlás Jókai Mórnak szól, és Széchenyi Istvánné Seilern Crescentia képe a melléklet – mindkettő egyértelmű és erős utalás az olvasók felé. Ahogyan a kötet felépítése is az: az első rész ugyanis a magyar történelem meg-

határozó nőalakjainak képeivel díszített naptárt és a tartalomjegyzék után a háziasszonyi szerepkör ellátásához szükséges tudnivalókat tartalmaz, *A háztartás körül* cím után a fürdéstől a kalaptoll tisztításának tudományán át a receptekig és a gyermekápolás kérdéséig (utóbbi szerzője férfi, Dr. Bókai János) gyakorlatilag minden részletre kitérő cikkek sorakoznak. Az egység legvégén a naptárban szereplő nők életének, tetteinek ismertetése kapott helyet. Kánya Emília *Szászsorszépék* című cikke vezeti fel a szépirodalmi részt, ahol kizárólag női szerzők versei, beszélei szerepelnek, többek között Szendrey Júlia költeményei mellett Wohl Janka, Jósika Júlia és Kánya Emília írásai is. Ez a szerkezeti felépítés nemcsak a női szerepek kötelező sorrendjét állítja fel, hanem kiemeli a *Szászsorszépék* mondanivalóját is.

Az első, négy részből álló cikk a fokozás retorikai eszközével sorolja fel a nők játékonyság tetteit. A kiindulópont az úgynevezett magánéleti játékonyság, amiért nem jár köszönet, említésre sem méltó, mert ez a női lét alapfeltétele, az Istentől biológiailag megszabott természetes állapot, ezért ez okoz nekik örömet és egyébként is kötelességük játékonyskodni. Ebben a részben a játékonyság a rászorulókat, szegényeket, betegeket anyagi támogatását, illetve fizikai segítségét jelenti. Példákat is hoz, de szándékosan név nélkül.

Sokan, nagyon sokan vannak azon nők, a gazdagok palotáiban csak úgy, mint a szegények egyszerű hajlékiban, a kiknek neve soha sem jö nyilvánosságra, de a kik nagyobb boldogságot, édesebb örömet nem ismernek, mint jót tenni környezetükkel, és árasztani az áldást, a melylyel szívük telided tele, a hol csak alkalom nyílik.¹

A játékonyság tehát ugyanolyan elvárás, mint amilyen például az illedelmes viselkedés: olyan kötelesség, amelyet őszinte örömmel, benső meggyőződésből, saját tulajdonságként, kötelező jelleggel, de nem felvett szerepként ajánlatos végezni: ezért valójában nem cselekvés, hanem (kimondottan női) *tulajdonság*; „mert a nőnek vele született hajlama: jót tenni, a hol csak lehet, áldást, vidámságot terjesztetni, a hol csak mód és alkalom nyílik. Ez az ő hivatása, ez az ő boldogsága”.²

A második rész már olyasmiről szól, ami „köztiszteltet” érdemel, tehát túl van a magánszférán, ez pedig a tágabb környezet, a szervezett és/vagy nagyobb közösség javára végzett játékonyskodás, mint például a Tudományos Akadémia támogatása.

1 [KÁNYA Emília], „Szászsorszépék”, *Magyar Nők Évkönyve* 1 (1861): 45.

2 Uo.

Kánya Emília a cikkben a nemzet éledezésének alapját a nemzeti gondolkodás folyamatosságában látja, amelynek az Akadémia a biztosítója, amelyről a magyar nemzetnek magának kell gondoskodnia, állami támogatás hiányában. „Olvassuk el a beküldött névjegyzékeket, és azt tapasztaljuk, hogy a hány férfi, ugyanannyi nő járult hozzá a nemzeti mivelődés dicső épületének kiszélesítésére, megszilárdítására.”

A következőkben egy hosszas, allegorikus kifejtését olvashatjuk annak, hogy a szabadságharc után tetszhalott állapotában lévő nemzet éledezni kezd. Kánya Emília itt a kulturális nacionalizmus politikai nyelvét³ használja, ami esetünkben azért érdekes, mert a (későbbiekben is hangsúlyos) mozgás és cselekvés nemcsak a megidézett természeti képek, vagyis a növényzet lényegével áll ellentétben, hanem a hagyományosan a nőktől elvárt cselekvésmintákkal is.

Az ellentmondás feloldása a következő: ahhoz, hogy valaki lapelőfizetést tudjon szerezni, valóban menni és cselekedni kell, járni a szomszédságot és az ismerősöket, ki kell mozdulni otthonról. Ez a fajta mozgás azonban még korántsem jelenti azt, hogy a nők a nekik szánt szerepből kiléptek volna.

A harmadik részben a jótékonykodás „még fényesebb megnyilvánulásaként” a Nemzeti Múzeum pártolását említi, és a tevékenység folytatására buzdítja az olvasóit.

Ebből a szempontból is egy újabb, nők által elért sikerről számol be: pénzt gyűjtöttek a díszterem székeire, és kihangsúlyozza, hogy az adakozók között a gazdag úrhölgyek mellett az „áldozatkészségben kifogyhatlan középosztály” is részt vett. Megemlíti még a nemzeti viselet terjesztését mint eredményes női cselekedetet.

A negyedik részben pedig rátér a jótékonykodás legfelsőbb fokára: az irodalompártolásra.

A mit azonban mellőznöm nem lehet, nem szabad, ez azon nemes részvét, a melyet hazánk hölgyei az irodalom iránt tanusítanak. A ki tudja, mennyi visszaélés történt már az előfizetési fölhívásokkal, mennyi vád és szemrehányásnak, sőt becsmérlésnek is voltak már kitéve az előzetéseket gyűjtők, csak az tudja fölfogni, [...] mi nagy szolgálatot tesznek e lelkes honleányok a hazai művelődésnek, a nemzeti irodalomnak.⁴

3 TAKÁTS József, „Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 668–686, 676–677.

4 KÁNYA, „Százszorszépek”, 51.

Az irodalompartolás a nők egyedüli eszköze a társadalom elismert tagjává válni: „a mely arányban valamely nemzetnél az irodalom, és szorosabb értelemben a költészet virágozik, ugyanazon arányban foglalhatja el a nő azon polcot, a mely őt a társadalomban megilleti.” Vagyis a művelt nőket (és csak azokat) becsüli a társadalom, a nőknek pedig önképzéssel kell ezt a megbecsülést kivívniuk. És mivel az ehhez szükséges irodalmat az írók, költők hozzák létre:

Hogy ne volna tehát szent kötelesség, tőlünk kitelhetőképén előmozdítani az irodalom fejlődését, mikor ezáltal csak min magunknak teszszük a legnagyobb szolgálatot! mikor a hála és az önérdék egyiránt késztetnek e kötelesség teljesítésére! És nem kisebb azon kötelesség, melyet a hazaszeretet az irodalom irányában a nőre kiszabott.⁵

A következőkben az irodalompartoló nőket a honvédekhez hasonlítja, először általánosságban, majd az előfizető-gyűjtőkre szűkítve le a csoportot:

A férfi fegyvert foghat hazája védelmére; vérét, életét onthatja érte; de mit tehet érte a tehetetlen nő? Mit? Oh sokat, ugyanannyit, a mennyit a férfi: pártolhatja a nemzeti irodalmat; mert ezt tevén, ugyanannyit tesz, mint az a bátor ifju, a ki vérét ontja a hazáért! Mert miként a halálra kész bátorság, úgy az irodalom ápolása egyik leghatalmasabb tényező arra nézve, hogy valamely nemzet élete biztosítva és becsülve legyen. (...) Hogy ne buzdulna tehát minden hőkeblű nő, tehetsége szerint hozzájárulni a nemzeti művelődés előmozdításához, mikor jóformán csak ez egy út van számára, a melyen a hazának épen olyan szolgálatot tehet, mint a csatára vágó, a halálra kész férfi! Innen van, hogy lelkes honleányaink olyan nemes buzgalom és áldozatkészséggel pártolják az irodalmat, hogy annyi visszaélés és faggatás után is e nemes buzgalom nem hogy csökkent volna, de napról napra növekedik; azért, mert ez által kettős szent kötelességet teljesítenek, egyet saját maguk, és egyet a haza iránt. És ezt tudván, a visszaélések és faggatások nem bírják megalkasztani a lelkes honleány erélyes buzgalmát. Ha kilenczen visszautasítják, felszólítja a tizediket, a huszadikat; a századikat, fizessen elő ezen és ezen műre. Sokszor, a szegény pírja borítja el szép, szemérmes, arczát; de buzgalma azért nem lankad; mert hisz a férfi vérét tudja ontani a haza virágzóvá tételére, miért ne tudna ő elszenvedni egy kis fájdalom, egy kis elpirulást, a haza nevében!⁶

Ezután többek között Vörösmarty példáját hozza fel, természetesen nem maradhatott ki Garay János sem. Itt tehát összemossa a mindenféle, akár az általa ki-

5 Uo., 52.

6 Uo., 53.

adott lap előfizetését, a lapelőfizetésre toborzást és a neves írók támogatását: ez a három tevékenység mind az irodalom pártolás kategóriájába tartozik.

Az ötödik részben pedig tulajdonképpen saját magát emeli piedesztálra, mivel a korábbi logikát folytatva a javaslata és az ő első adakozása az írói segélyegylet alapítására a piramis csúcsán helyezkedik el, ami így egyszerre lesz a jótékony-ságnak és női jellegéből fakadóan a nőiesség legmagasabb foka, tehát valóságos dicséretet érdemlő cselekedet és tulajdonság is egyben, mégpedig Emíliaé, aki arra buzdítja az olvasóit, hogy tegyenek hozzá hasonlóan.

És vajon lehetetlen volna ilyen segélyalapot a magunk erejéből létre hozni?

Midőn a virágokra, melyek ablakunkban diszlenek, évenként egy-két forintot nem sajnálunk; midőn hetenként egy-két garas ára czukrot a madárkára költünk, mely a kalitkában kedvünkre dalolgat, hogy sajnálnánk akkor egy-két forintot attól, a ki szivünkben a boldogság, a vidámság mennyei virágait fakasztja, és a ki dalaival az egekig emeli föl lelkünket!

Pedig ha minden nő, a ki virágot tart ablakában, vagy madarat a kalitkában, annyit ad egyszer mindenkorra, a mennyit azokra egy évben, olyan pénzalapot tehetünk le, a melynek kamatjaiból íróink és költőink biztosítva vannak öreg napjaikban.⁷

Itt egyrészt az írói segélyegylet úgy van beállítva, mint amelynek létrehozása és működtetése a nők lehetősége és feladata. T. Szabó Levente írói segélyegyletről szóló tanulmánya⁸ némileg más képet fest az intézmény megalakulásáról.

Másrészt a klasszikus mecenatúrától eltérően közösségi gyűjtés zajlik, nem egy gazdag illető, hanem sok-sok közép- vagy alsó osztálybeli adományából. A támogatás tehát nemcsak nyilvános, hanem személytelen is – hiszen nincs közvetlen kapcsolat a támogatók és az egyes szerzők között, ugyanakkor kétszeresen közvetett, hiszen a *Családi Kör* című lap szerkesztőségén keresztül juttatják el a segélyegyletnek az adományokat.

Az irodalom pártolás ebből a szempontból kizárólag az írók segélyalapú támogatását jelenti, vagyis nem a teljesítményt, hanem az anyagi rászorultságot veszi figyelembe. A női, közösségi irodalom pártolás tehát nem piaci, hanem szociális alapon működik, vagyis nem a magas minőségű irodalmi termékek megvásárlását vagy jeles szerzők teljesítményalapú jutalmazását célozza, hanem elsősorban a rászoruló írók és kulturális intézmények (akadémia, múzeum, segélyegylet) támo-

⁷ Uo., 57.

⁸ T. SZABÓ Levente, „Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írói Segélyegylet esete.”, *Irodalomtörténet* 39 (2008): 347–377.

gátását, másodsorban előfizetést és harmadsorban előfizetők gyűjtését. Ez utóbbi kettő az a terület, ahol a női írók szinte észrevétlenül tudnak részesedni abból az összegből, amit egyébként a rászoruló írók támogatásának ürügyén, irodalom-pártolás címén kérnek az olvasóktól.

Vagyis: az érvelés, hogy miért van szükség irodalompártolásra, a rászoruló írókat említi, az írók támogatásának gyakorlati tevékenységi körét viszont kitérít.

Ennek oka pedig nemcsak az, hogy a szociális gondoskodás és az ezzel járó anyagi kis igényűség, áldozathozatal a kötelező női szerepek, az elvárt egyéni tulajdonságok közé tartozik, hanem a nők irodalomhoz fűződő kapcsolatának jellege is.

A nők nem pártolhatnak egyénileg adott írókat, mert egyrészt a számukra megengedett forma személytelen, intézményesített; másrészt a személyre szabott mecenatúra feltétele a tehetség, a támogatott szerző műveinek biztos megítélése volna.

Márpedig ha a nők műveltsége korlátozottabb a férfiakénál, akkor legyenek bármilyen műveltek, annyira nem lehetnek azok, hogy az egyes férfi írók tevékenységét önmaguk megítéljék. Ha emiatt véletlenül arra érdemtelen, vagyis tehetségtelen szerzőt támogatnának, az sem baj:

Hogy sokan visszaélnek e szent érzéssel, hogy hivatlan kontárok is kizsákmányolják e magasztos buzgalmat? Oh, azt a nemes lélek nem veszi számba! Így is amugy is a hazának szolgál; a katona sem kérdi, ha örszemen, avagy csatában kockáztatja-e életét; mindegy, őt a szent, ügy és a végdiadal eszméje lelkesíti; és ha kilenczvenkilencz mi közül csak, egy van olyan, a mely a hazai irodalmat csak kevésbé is előmozdítja, higgyék meg, már akkor gazdagon meg van jutalmazva a fáradság; mert az imádott hazának tettek vele szolgálatot, és bizonyára sokkal nagyobb érdemet és tiszteletet szerzünk magunknak ez által, mint ha valamely divatlap 'bálkirályné' czimmel tisztel meg.⁹

T. Szabó Levente korábban már hivatkozott tanulmánya ezt az aspektust is kifejti.¹⁰ A férfiak tehát kijelölik a nők számára fogyasztandó irodalmat, amely által műveltségüket kifejleszthetik. A kijelölt írók közül az anyagilag rászorultakat viszont nem megfizetni szándékoznak, hanem a jótékonykodás intézményének becsatornázásával a felszínen tartani.

A nők jótékonyági, szociális alapú részvétele az irodalomban tehát fenntartja azt az állapotot, amely segélyt és nem jövedelmet ad az íróknak, és azt a szem-

9 KÁNYA, „Százszorszépek”, 53.

10 T. SZABÓ, „Az irodalmi hivatásodás...”, 359–361.

léletmódot is, hogy a nők alapvetően nem érthetnek az irodalomhoz, hiszen azt nem hivatásként, munkaként, hanem női tulajdonságaik kivetüléseként végzik.

Ennek a szemléletnek egy példája, hogy az első két ajánlás „mindazok nevében” történik, „kik e könyvet írták és a kik reá előfizettek”. A szerzők és az olvasók tehát nem különülnek el markánsan, sőt, a szerkesztőnek kimondottan az a célja, hogy a célközönség ne csak olvassa a lapot, ne is csak előfizessen rá, vagy előfizetőket gyűjtsön, hanem vegyen részt annak megteremtésében is, nem feltétlenül irodalmi igényű alkotásokkal:

két dologra bátorodom fölkérni tisztelt honleányaink szives készségét: Az egyik az „Évkönyv” jövő évi folyamatáti, a melyet – mint mondám – olyan közhasznúvá és közérdeklűvé szeretnék tenni, a mennyire csak lehet. Erre pedig szükséges, hogy mélyen tisztelt honleányaink minél számos közleménnyel támogassanak; nevezetesen pedig olyanokkal, melyek a magyar nő házi és társadalmi körére hasznos befolyással lehetnek; ilyenek: kitűnőbb honleányaink életrajzai (ha lehet képrajzzal) továbbá a nőegyletek, bölcsődék alapszabályai és működése, a háztartás körüli hasznos tapasztalatok, házi orvosságok, emberbaráti és honleányi nemes cselekedetek, szóval mindenemű közlemények, melyek a magyar nőre nézve hasznosak és utánzásra méltók. Nem szükség, hogy e közlemények úgy legyenek kidolgozva, hogy azonnal ki lehessen nyomtatni; csak az adatok legyenek igazak, és a tárgy közlésre méltó; majd kidolgozom én, a mennyire tőlem telik.¹¹

Kánya Emília azzal, hogy az irodalom pártolók számára lehetővé vált, hogy bármilyen kis összeggel hozzájárulva, részesnek érezhessék magukat a számukra fontos nemzeti irodalom támogatásában, nemcsak a közösségteremtést, a különböző társadalmi státuszúak közeledését, egy csoportba tartozását hangsúlyozta, nemcsak a nyelvi alapú, nemzeti közösséget, hanem azon belül elkülönítette és kiemelte a nők közösségét.

Kánya Emília a Jókai-féle nemzetegyesítő gyakorlat női változatát hozza létre akkor, amikor hangsúlyozza, hogy az arisztokrácia, a középosztály és a szegény nők is egyaránt a közösség részei lehetnek az irodalom pártolás révén. Ennek másik eszköze a vidéki szerzők meginvitálása a *Családi Kör* szerzői közé, a társaséleti rovat témáihoz.¹²

11 [KÁNYA Emília], „Zárszó”, *Magyar Nők Évkönyve* 1 (1861): 224.

12 „Előfizetési fölhívás a »Családi kör« című új szépirodalmi lapra hetenként két iven, színes borítékkal, divatképekkel, rajzokkal és ruhaszabási mintákkal”, *Magyar Nők Évkönyve* 1 (1861): o. n.

Az 1861-es *Magyar Nők Évkönyve* végén található egy táblázat a kiadások feljegyzéséhez, ezen külön szerepel az irodalomra szánt összeg, „mert miként magam, úgy bizonyára minden magyar nő élvezte már azon édes lelki gyönyört, látván, hogy az irodalomra szánt összeg, éven át legalább ötöd részét tette annak, a mit ruházatra költött!”.¹³ Kérdés, hogy ebbe belekerült-e néhány helyen egy-egy könyv megvásárlása, vagy csak az írói segélyegylet számára a *Családi Kör* című lapon keresztül adományozott összeg. Az ajánlott összeg egyébként egy hétre 26 forint 10 krajcár, ami a heti 83 forint 42 krajcár összkiadásnak nagyjából 30%-a; több, mint a ruhára szánt 26, de kevesebb, mint a konyhára elköltendő 53 forint 56 krajcár és a bérekre adott 56 forint 80 krajcár.¹⁴

A ruhára (és így az irodalomra) kiadott összeg hitelességére vonatkozóan támpont lehet Medve Imre az 1858-ban bevezetett új pénzről szóló útmutatójában található táblázat, amelyben a régi pénzről való átváltás magyarázatához a rőfös boltban elköltendő összegek nyújtanak segítséget. A táblázatban a cérna 5 ¼ krajcár, a selyem 8 ¼ krajcár, a galand (szalag) 19 krajcár, a csipke 26 ¼ krajcár, a teljes összeg 58 ¾ krajcár új pénzben számolva.¹⁵ A cseléd bére a korábban használatos 4–5 pengőforint helyett 4 forint 20 krajcár – 5 forint 25 krajcár lesz.¹⁶ Medve Imre egy másik kiadványában¹⁷ könyvek ára is szerepel, az útmutató melléklete ugyanis a Lauffer és Stolp könyvkereskedésében kiadott és bizományba vett könyvek listája, amelyen az új és a régi ár is fel van tüntetve. Néhány példa a jegyzékből: a kislányoknak szánt metszetekkel illusztrált mesekönyv (Lomniczy Endre, *Aulnay Luiza kisasszony*) ára 1 forint 6 krajcár, a *Család könyve* díszkötésben 6 forint, Fáy Andrásról *A Bélteki ház* 3 forint 18 krajcár, Kalniczky Endre *Nótan avagy asszonyi hivatás tudománya iskolai tanulmányul* című műve 20 krajcár, Kolmár Józseftől a *Nők könyve* 1 forint 6 krajcár, Pálffy Albert *A fekete könyv* című regénye 88 krajcár, Pecháta Antal *Szerelmesek levelezője* című útmutatója 54 krajcár, Petőfitől *A helység kalapácsa* 42 krajcár, *Robinson Crusoe története* 88 krajcár, Steinacker Gusztáv *Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején* című könyve 36 krajcár, Szigligeti Székely katonája 72 krajcár, Vajda Pétertől *A szépítés mestersége. Utmutatás a kellemetességek megszerzésére s kifejtésére, a*

13 [KÁNYA Emília], „Rövid útmutatás a gazdasszonyok naplóját illetőleg”, *Magyar Nők Évkönyve* 1 (1861): 210.

14 Uo., 209.

15 TATÁR Péter (Medve Imre), *Új pénz, annak értéke és átszámítása régi pénzből új pénzre és új pénzből régi pénzre* (Pest: Bucsánszky, 1858), 35.

16 Uo., 34.

17 MEDVE Imre, *Az új pénz és azzal hogyan kell számítanunk régi pénzünk szerint* (Pest: Lauffer és Stolp, 1858), 27–56.

JANUARIUS.

Kiadások.

Bevétel.

Nap	Könyv- hára		Ruhára		Bérekre		Külföldi kiadások		Irodal- omra		Heti ösz- szedás		Kitől ?		
	ft.	kr.	ft.	kr.	ft.	kr.	ft.	kr.	ft.	kr.	ft.	kr.		ft.	kr.
1					28	40			12	—					
2	15	75					2	19							
3	3	2	13												
4	8	1							1	5					
6															
5															
7	26	78	13	—	28	40	2	19	13	5		88	42		

14

bőr, az arcz, kezek, nyak, mell a hajak, bajusz, szemek, fogak stb. épen tartására, szépítésére s hibáiknak elhárítására című könyve 22 krajcár, *Vörösmarty minden munkái* 1 forint 6 krajcár, *Xantus János levelei Éjszakamerikából kő- és fametszettekkel* 3 forint 18 krajcár.¹⁸

A *Családi Kör* előfizetési felhívása szerint a lap 1860. október 14-től december végéig 2 forint 50 krajcárba, 1861. március végéig 5 forint 50 krajcárba, 1861. október 15-ig 11 forint 50 krajcárba, 1861. december végéig 12 forintba került.¹⁹ A félévre előfizetők ajándékba kapták Kánya Emília 1861 februárjában megjelenő összes beszélyét, két kötetben, amelynek „bolti ára két uj ft leend”.²⁰

De kérdés az is, hogy ha volt is bármilyen, irodalomrovatba feljegyezhető kiadása a nőknek, vajon milyen konkrét bevételi forrás volt az, ami ezt lehetővé tette. A naptár és a jegyzetfüzet használatát bemutató „rövid utmutatás” nem ad ehhez támpontot, a „bevétel” rovat ugyanis üres,²¹ hiszen „a férjen, vagy szüléken kívül legfőlebb még a gazdaságból van a gazdasszonynak bevétele”.²² A háztartás pénzügyeinek pontos nyilvántartása pedig nemcsak azért fontos, hogy így a nő megfelelő módon működtethesse a családot, hanem azért is, mert ennek segítsé-

18 Uo., 45.

19 „Előfizetési felhívás...”, o. n.

20 Uo.

21 KÁNYA, „Rövid utmutatás a gazdasszonyok...”, 209.

22 Uo., 210.

gével „tapasztalandja végre, hogy mindig marad néhány forintja a lelki szükségek kielégítésére: irodalmi, művészet és jótékony czélokra”.²³

A *Családi Kör* előfizetési felhívásában Kánya Emília a várható sokszínűséget, a rovatok nagy számát és a lap széles spektrumát ecsetelve még megjegyzi:

De nem e számszerinti rovatok, hanem a tapintatos, változatos összeállítás, és a mulatató élénken tanulságos tartalom határozzák meg a lap értékét, errenézve pedig csak azon ohajtásom van tisztelt honleányainkhoz: *legyenek ők is hozzám annyi bizalommal, a mennyivel én az irodalompartólást illetőleg ő hozzájuk vagyok*, és valóban nem fognak csalódni.²⁴

Az irodalompartolás tehát személyesen Kánya Emíliának is fontos, szerkesztőként, szerzőként és honleányként, ugyanakkor leendő előfizetői felé családiashangon, magánjellegű, személyes hangvétellű üzenetben fordul, ami a nők irodalommal kapcsolatos tevékenységének (is) egyértelmű sajátossága.

Az 1862-es év kötetében a mindennapi teendők helyett hazai tájak képeivel és rövid bemutatójával kezdődik az évkönyv, azért, hogy „lehetőleg forróbbá tegyük a szeretetet és bensőbbé a kegyeletet minden iránt, a mi imádott hazánkban emlékezetre méltó”. A képek után azonnal a *Szépirodalom* című rész következik, amelyben a női szerzők által írt versek, beszédek és női történelmi szereplők bemutatása²⁵ mellett olyan írások is helyet kapnak, mint az *Egy szó a magyar viaselet érdekében*,²⁶ *A gyermekek testi nevelése...*,²⁷ *A nők emanczipációja a munka által*,²⁸ *A nők hatásköre*.²⁹

E két utóbbi írás érdekes viszonyt alakít ki egymással. Előbbiben olyan radikális mondatokat olvashatunk, melyek szerint a nők honleányi szerepüket éppen akkor tudják ellátni, ha önálló emberként megbecsülik őket („nincs asszony, ki úgy női, mint anyai hivatását méltóan betöltse, ha nem volt előbb észlelődő, tö-

23 Uo.

24 „Előfizetési felhívás...”, o. n. Kiemelés tőlem: P. A. Á.

25 „Történelmi képek”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 111–120.

26 „F. Zsuzsannától”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 18–21.

27 [Szerző nélkül], „A gyermekek testi nevelése és ápolása négy éves korukig. A fogzás – Beoltás. Szoktatás a figyelmezésre. – Szem és fül”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 31–37.

28 [- s - t. -], „A nők emanczipációja a munka által. – A nők hivatása az emberi méltóságot és a női tekintélyt emelni”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 62–68.

29 BENICZKY Irma, „A nők hatásköre”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 120–123.

rekvó, küzködő ember”),³⁰ és hogy „A világ összes mivelte nőközönsége érzi az emancipáció szükségességét”.³¹

A cikk gondolatmenete szerint sem a túlzott szabadosság (amelyet többen az emancipációval azonosítottak), sem a már meglévő jogok visszanyesése nem megoldás a nők helyzetének – és így az egész társadalom állapotának – jobbítására. Javaslatá szerint a házasság az elsődleges életcél továbbra is, de azoknak, akiknek nem sikerült férjhez menniük, a munka, a saját kereset teremtené meg a társadalmi normáknak való megfelelés lehetőségét, hiszen egy idősebb (harmincon túli) nő, ha dolgozhat, nem fogja magát nevetségessé, sőt, megvetendővé tenni a társaságban a korához már nem illő kényszerű férjkereséssel.³² Ráadásul a házassuló férfiak elvárásai is megváltoztak: „láthatjuk, miszerint a legtöbb házasságnál a férfiakat azon elv vezeti, hogy nejeiknek épen annyit kell hozni a házhoz, mint a mennyivel ők bírnak, minthogy szükségleteik is egyenlők.”³³ Ez különösen annak fényében érdekes, hogy Oláh László *Házasságkötés és elválás a jelen törvények értelmében* című kötetének *Az érvényes házasság fogamatja* című fejezetében ez áll:

A férj a család feje. Ezen minőségénél fogva főleg az ő joga a házügyet vezetni; de egyszersmind kötelességében is áll nejét vagyonához képest illendő tartással ellátni, és érte minden előforduló esetekben helyt állani. (P. t. k. 91 §.) Biroság előtt a férj képviseli nejét. Azon kifejezés alatt: nejét vagyonához képest köteles kitartani, nem a nő vagyona értendő; kitartással akkor is tartozik, ha a nő semmiféle hozománnyal sem járult a házassághoz.³⁴

A férj akár betartja a törvényt, akár nem, a jövedelem nélküli nő mindenképpen a férjének teljesen kiszolgáltatottá válik.³⁵ Mivel sem a férjhezmenetel, sem a jól sikerült házasság nem garantált, muszáj a leányokat idejében felkészíteni arra az esetre is, ha nem kelnének el. Ezért lesz „Szent kötelessége minden anyá-

30 [- s. – t.], „A nők emancipációja...”, 63.

31 Uo., 63.

32 Uo., 65, 66.

33 Uo., 65.

34 Kiemelés az eredetiben. OLÁH László, *Házasságkötés és elválás a jelen törvények értelmében: utmutatások az eljegyzés, a házasságkötési képesség, a házassági akadályok, a házasság kihirdetésének szüksége és módja iránt ...: mindezen előadottak a római katolika, az ágostai és helvét hitvallásuak, a görög egyesült s nemegyesültekre valamint a zsidókra egyaránt vonatkoznak*, [1. füz.] (Pest: Emich G. Kny., 1854), 51. A nő viszont „köteles férjét lakhelyére követni, a háztartásban és keresetben erejéhez képest segítségével lenni, s a mennyire a házirend megkívánja, az az általa felállított rendszabásokat mind maga megtartani, mind megtartatni.” Uo.

35 [- s. – t.], „A nők emancipációja...”, 65.

nak, hogy leányai, ha nem is mennek férjhez, hasznos tagjai lehessenek a társadalomnak, szent kötelessége, mondom, minden anyának, hogy gyermekének az életben tisztességes állást biztosítson”. A tisztességes állásokra pedig konkrét javaslatot is ad a cikk írója:

Nőszabók, ruhafestők, órák, vésnökök, sebészek, szakácsok tulajdonképpen mind olyan munkát végeznek el, melyek a nők foglalkozási körébe tartoznának. Nincs törvény, mely a nőt e foglalkozásoktól eltiltsa, csupán önbalgaságunk az akadály. Szeretném tudni, hogy miért ne tudna nő úgy fényképezni, festeni, ha hozzá tehetsége van, mint a férfi? – Még író is lehet éppen úgy, mint bárki más, ha csak a természet szellemmel megáldja.³⁶

A fent felsorolt munkákat azonban továbbra sem alaptevékenységként kezeli, hanem a házimunka elvégzése mellett megmaradó, haszontalan időtöltések helyett elvégzendő feladatként:

Nem igaz, hogy a hölgyeknek a ház körül is van annyi dolguk, hogy egyébre még idejük sem jut. Ha csak azt az időt, mit csevegésre, érzélgésre, öltözésre, szórakozásra, hiúságlegyezésre, tükör előtt állásra pazarlanak némelyek, munkára fordítanák, elérkeznének untig mindenre.³⁷

A munka tehát jellegétől függetlenül nem lehet egy nőnek hivatása (maga a hivatás szó is mindig csak a női, leginkább az anyai szerepre használatos), hanem csak egyéb – társadalmilag hasznos – teendői mellett, társadalmilag haszontalannak ítélt tevékenységek helyett, a megélhetést és viszonylagos önállóságot biztosító cselekvés. Ilyen szempontból is tanulságos, hogy az írás bekerült a munkaként végezhető cselekvések körébe: nem hivatásként, nem a teremtmény zseni művészeteként, hanem némi tehetséggel bárki által ellátható feladatként jelenik meg.

A munkavállalás a megváltozott társadalmi viszonyok miatt elkerülhetetlen:

Az olyan asszony, ki nem tud vagy nem akar dolgozni, ha a szükség kényszeríti, menthetlenül el van veszve. Az ilyen szerencsétlen előtt a civilizáció miljom sötét örvénye tátong. Gyönyörvágó és restség népesíti meg a bűntermeket és vezetik áldozataikat lépcsőről lépcsőre, s a sülyedés barlangjain át a leggyalázatosabb halál torkába.³⁸

36 Uo., 67.

37 Uo.

38 Uo., 68.

Ez azonban azt jelenti, hogy a nőket a férfakkal mégis egyenlőként kellene kezelni, hiszen ez a fajta egyenlőség, a valódi emancipáció a társadalom egészének érdeke:

Adjatok hát a női nemnek munkát, hasznos szakmunkát, tanítsátok meg a nőt, hogy a kenyérkeresetet valami szentnek, valami emberhez méltó foglalkozásnak tekintse, tanítsátok meg leányaitokat az önfentartás titkára, valamint fiaitokat megtanítjátok, és a nélkül, hogy asszony uralkodjék az állam fölött, a nélkül, hogy karddal kezében seregeket kellene vezetnie a harc tűzébe, vagy veletek férfakkal a tudományosság és bölcsesség szent berkein pályafutásra kelni, mellettetek is vívhat ki magának tisztességes állást, mint az emberiség kiegészítő része.³⁹

A cikk zárszavából az is kiderül, hogy az írás címzettjei valójában a férfiak, apák és férjek, és a szükségszerűen változónak leírt társadalom, a társadalmi hasznosság szempontjából érvel az emancipáció mellett. A cikk nem foglalkozik külön a kötelező női szerepekkel, ezeket csak futólag említi, nem kezd bele annak bizonygatásába, hogy a nők munkába állása nem jelenti a nekik kijelölt kör határának átlépését. Nem használja ezt a kifejezést, kiindulópontja nem a nőkkel szemben támasztott elvárások, a munkát nem a köteleességek elvégzésével állítja relációba, hanem teljesen gyakorlati, mindennapi tapasztalatokra hivatkozik világos és megdönthetetlen érvként felsorakoztatva azokat: a pártában maradt lányoknak azért kell dolgozniuk, mert csak így lesznek hasznosak a társadalom számára. A férjzett nőknek meg azért, mert így tudják még jobban, az elvárásoknak igazán megfelelően ellátni házas társai és anyai szerepeiket. Ezzel szemben Beniczky Irma *A nők hatásköre* című cikke⁴⁰ ugyanebben a lapszámban elítéli azokat a nőket, akik a számukra kötelezően kijelölt szerepeket kevésnek, a megszabott kört szűknek, a férfiak zsarnokságának látják.⁴¹ Ezt a kört szerinte nem a férfiak, hanem az Isten által alkotott természeti törvények szabják meg,⁴² ráadásul nem is kicsi a mozgástér, „hiszen magában foglalja az egész világot”.⁴³ Beniczky Irma szerint

Azon, valami beteges agyban támadott eszme, mely egy idő óta rémként bolyong az emberek közt, a nőemancipáció (sic), épen csak eszme fog maradni, kivihetetlen, míg a természet törvényei fennállnak. (...) ha valamely nő elég erős érez magában, természeti kö-

39 Uo..

40 BENICZKY, „A nők hatásköre...”, 120–123.

41 Uo., 120.

42 Uo., 121.

43 Uo., 122.

réből kilépni s az élet viszontagságaival megküzdeni, s kitűnő tehetségekkel bír, melyek állást, tiszteletet biztosítanak számára, lépjen ki e szűk körből, legyen művésznő, író, színésznő, előtte is ép úgy nyitvák ezen pályák, mint a férfi előtt; de bármivé lesz, bármi magas fokra emelkedjék is, mindig csak nő maradjon (...).⁴⁴

Ez utóbbi, nőnek megmaradni, az, amire Beniczky Irma szerint kevés az esély a fenti esetekben, mert – Gyulai Pál érvelését⁴⁵ követve – „A nő, ha kilép köréből, igen könnyen a férfi foglalkozásaival a férfi természet hibáit is magáévá teszi, a férfi erőit pedig csak fölötte ritka esetben”,⁴⁶ így a természet törvényei ellen vétének és boldogtalanokká válnak.

Maradjunk hát inkább azon szűk kör határain belül, s ismerjük el hálával a gondviselés bölcsességét, ki oly szép, oly édes s magasztos hivatásra teremté a nőt. – Fényes gazdagságot, ragyogó dicsőséget, nagy híres nevet szerezhet magának azon nő, ki a művészet pályáját választá – mindent adhat neki a világ – de valódi tiszta boldogságot egyedül csak hivatása körében lelhet.⁴⁷

A nők hatásköre című cikk tehát a nőknek szól, és végkövetkeztetése szerint a nők egyéni boldogságának feltétele, hogy a nők megmaradjanak a – végül mégis szűknek ítélt – saját körükben. Itt tehát nincs szó a társadalmi hasznosságról, a fő szempont az egyéni boldogulás, a társadalmi konstrukciót pedig isteni elrendelésként, a gondviselés törvényeként jeleníti meg, amelyet éppen ezért nem lehet és nem is szabad megváltoztatni.

A kötet vége felé aztán egy férfiszerző („Pete Zsigmond gyakorlott orvos”) írását olvashatjuk az arcápolásról,⁴⁸ és egy rövid cikket⁴⁹ a haj gondozásáról, majd közvetlenül ez utóbbit követi Kánya Emília nőegyesületekről szóló írása, a sorozatnak szánt *A pesti jótékony nőegylet rövid története és a Jótékony nőegyletek a vidéken*.⁵⁰ A kiadványnak ezt a részét Kánya Emília beszélye⁵¹ zárja, majd követke-

⁴⁴ Uo., 123.

⁴⁵ GYULAI Pál, „Írónőink”, in GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861* (Budapest: MTA, 1908), 272–307.

⁴⁶ BENICZKY, „A nők hatásköre...”, 123.

⁴⁷ Uo., 123.

⁴⁸ PETE Zsigmond, „Az arcbőrnek ápolása: Egy 80 éves nő tapasztalatai nyomán”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 131–136.

⁴⁹ [Szerző nélkül], „A haj”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 136–140.

⁵⁰ KÁNYA Emília, „A nőegyesületekről”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 141–147; „A pesti jótékony nőegylet rövid története”, uo., 148–152; „Jótékony nőegyletek a vidéken”, uo., 152–158.

⁵¹ KÁNYA Emília, „Örvény szélén”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 158–174.

zik az *Érdemkönyv* című toldalék és a naptár. Az *Érdemkönyv Százszorszépek* cím alatt egy rövid összefoglalót tartalmaz, és egy hosszú névsort azokról, akik az írói segélyegyletet támogatták Kánya Emília lapjának közvetítésével.

Az összefoglaló azonban rövidsége ellenére is igen sokat mond. Először is azt állítja, hogy az évkönyvbe szánt történelmi képeket, honleányok életrajzeit és a cikkeket tavasszal kinyomtatták, megírták, de mindezeket megsemmisítették, mert „tavasz és ős között pedig más irodalmi viszonyok álltak be”, emiatt nem lehet nyilvánossá tenni a magyar nők tetteit.⁵² Kánya Emília elég homályosan fogalmaz, így csak sejtések lehetnek arról, hogy mire utal. Talán az 1861-es országgyűlés és annak következményei okozhatták e más irodalmi viszonyokat, ez esetben a homályos megfogalmazás oka pedig a cenzúráról való félelem mellett az lehetett, hogy a honleányi szerep ellenére a nyílt politizálás a nők számára tiltott területnek számított. Ezt a sorok közti olvasásra apelláló, csak az értőknek, de azok számára viszont egyértelműen nyílt politizálást jelenti meg az is, hogy az ajánlás „Özv. Maderspach Károlynőnek a sokat szenvedett, nagy honleánynak” szól, szintén az előfizetők és írók nevében egyaránt. A képeken pedig „Gróf Batthyány Lajos özvegye”, „Gróf Nádasdy Lipótnő” és „Özv. Damjanics Jánosnő” szerepel.

Az 1863-as kötetben örömteli beszámoló olvasható a segélyegylet létrejöttéről, a többi nemes ügy közül kiemelve.

Ez leginkább nekik [t.i. a magyar nőknek] köszöni létrejövetelét, ezáltal újlag bizonyították be a magyar hölgyek, mennyire szívükön hordják a nemzeti irodalom fölvirágoztatását; három évvel ezelőtt néhány gyöngé szóval ügykeztem festeni a szegény magyar író szomorú sorsát öreg napjaiban, a nélkülözés és nyomor képei voltak ezek, és ime – rövid három év alatt a sötétség világossággá változott, a magyar író nem lesz többé a nemzet elhagyatott árva gyermeke tehetetlensége napjaiban, a magyar hölgyek nemes buzgósa örökké jövedelmező szép tőkét tett össze e magasztos célra, legyenek áldva érte azok, kik e nemes eszmét szívök szent melegével ápolgatták és életre segítették.⁵³

Az 1864-es kötetben ismét azzal kezdődik a cikk, hogy a nők a jótékonykodásért tulajdonképpen nem érdemelnek dicséretet, hiszen ez kötelességük, és „nem is azért említjük fel e nemes tetteket, hogy elkövetőjüket megdicsérjük, hanem azért, ritkák az ilyen tettek, és hogy példát mutassunk fel másoknak, hátha akad, a kin fog a jó példa és hasonló utra indul!”

52 [KÁNYA Emília], „Százszorszépek”, *Magyar Nők Évkönyve* 2 (1862): 176.

53 [KÁNYA Emília], „Százszorszépek”, *Magyar Nők Évkönyve* 3 (1863): 166.

Vagyis a nők nem egyénileg, hanem csoportként határozódnak meg, a példa ezért nem az egyes nők személye, hanem a cselekvés jellege, módja, iránya, miközben maga a jótékonyság tulajdonság és nem cselekvés.

Ennek némileg ellentmondani látszik nem csak a naptárat díszítő történelmi arcképcsarnok, amely kizárólag nőket ábrázol, hanem a kortárs asszonyok és lányok galériája is, akik egyértelműen példaként vannak állítva. De ez csak látszólagos ellentmondás: Kánya Emília azért választotta ki őket, „hogy ezeknek arcképeit bemutatván, egész *összességében* tüntethessem föl a női hivatás dicsőséges, és a női munkásság áldásos voltát”, tehát ők minden különbségük mellett egyben hasonlóak, és ez „a rendeltetés tiszta öntudata és hűség teljesítése”.⁵⁴ Ebben a cikkben a jótékonyság a második olyan tevékenység, „miben a nők a nyilvánosságban áldásosan működhetnek, a nélkül, hogy a természet- és társadalom-szabta határokat túllépnék”.⁵⁵ (Az első a gyöngédség, ami a háziasszonyi, feleségi és anyai szerepek megfelelő ellátása miatt érzett önbecsülést jelent, ami alapján másoktól is elvárható a megbecsülés.)⁵⁶ A nő fogalma pedig „egyértelmű a jósággal, a segítséggel”.⁵⁷

Hogy mennyire furcsa helyzetet eredményezhetett, ha egy nő megpróbálkozott a személyre szabott, értékítéletre alapozott mecenatúrával, azt Tompa Mihály esetével illusztrálnám. Bónis Barnabásné Pogány Karolina végrendelete először úgy jelent meg bizonyos lapokban,⁵⁸ hogy Tompa tőle 100 hold földet örökölt. A pontosabb beszámoló⁵⁹ az addigra elterjedt pletykák ellenében nem értek semmit, emiatt aztán nem keveset bosszankodott a költő:

54 [KÁNYA Emília], „Százszorszépek”, *Magyar Nők Évkönyve* 4 (1864): 144.

55 Uo., 140.

56 Uo., 136–140.

57 Uo.

58 „Az urban elhunyt Bónis Barnabásné Tompa Mihály költőnknek végrendeletileg 100 hold földet hagyott. Életében pedig egyike volt irodalmuk leghőbb pártolóinak, azon keveseknek, kik beláták, hogy nemzetünknek irodalma mindene. Legyenek áldva porai.” *Politikai Ujdonságok* 1, 51. sz. (1855): 416. „Tompa Mihály koszorús költőnknek, az irodalom által méltán megsirattott boldogult Bónis-Pogány Karolina asszonyság száz holdföldet hagyományozott. A költőnek van egy igen szép verse, mellyben saját természetete buzaszalmáján óhajt alunni. íme óhajtása teljesült. A babérkoszorúnál többet is ér az aratók buzakoszorúja.” *Vasárnapi Ujság* 3, 1. sz. (1856): 8.

59 Bónisné „Szabolcsmegyei madai tagosított birtokából 100 holdat hagyományozott Tompa Mihály koszorús költőnk, s igen tisztelt barátja fiának, ha ez meghalna, leányának; vagy ha gyermeke nem maradna, azon esetben ezen 100 hold legyen a magyar akadémiáé.” *Vasárnapi Ujság* 3, 3. sz. (1856. jan. 20.): 22. „Dec. 20-án temették el Bónis Pogány Karolínát, a jó családanyát, a lelkes honleányt. Erdélyi János tartotta koporsója fölött az emlékbeszédet, melyben a lelkes hölgy által vallott eszméket e három szóba foglaló: ház, haza, egyház. Első a szeretet, második a n e m z e t, harmadik a vallás világa, melyek a nő szívét egészen kitöltötték. Végrendeletében megemlékezett majd minden hazai

Karacs Teréz

a kolozsvári nőnövelde igazgatóője.

A dolog ennyi: a megboldogult Bónisné fiamnak hagyott férje halála után 100 hold földet, ha fiam meghalna: kapja a Magyarakademia. Láthatod, mily boszantó rám nézve e kiabálás, sőt anyagilag káros; az irodalomból eddig még cseppent legalább húsravaló; most már nem kapok semmit, hiszen ur vagyok, még én adhatok másnak.⁶⁰

Ami még ennél is kirívóbb, és ugyancsak ellentmond a *Szászsorszépek*ben és néhány egyéb, a nők kötelességeiről szóló cikkben foglaltaknak, az az, hogy az irodalomhoz más viszonya is lehet egy nőnek, mint a dilettáns vagy laikus jótékonny kötelességteljesítés. Ezt pedig Karacs Teréz önéletírásából tudhatták meg a *Magyar Nők Évkönyvének* olvasói.

Egy szerkesztő ajánlá a lap tulajdonosának, hogy kérjenek tőlem munkát, mert az én beszélyeim is némileg birják a közönség tetszését. A tulajdonos durczásan felelt az ajánlatra: – Nem kell nekem szoknyás író! Hanem szoknyás előfizető kellett a tisztelt szerkesztő

intézetéről. Különösen Tompa Mihály gyermekének 100 hold földet hagyományozott. Áldás és béke poraira!” *Budapesti Vízhang* 1, 1. sz. (1856): 11.

60 TOMPA Mihály, *Levelezése 1839–1862*, 1. köt., s. a. r. BISZTRAY Gyula (Budapest: Akadémiai, 1964), 329, 258.

urnak. Az ilyen akkoriban divatos előítélet nagyon nehezíté a nők irodalmi működéseit. Azért méltán lehetett nekem szerencsét kívánni, ki uralkodó balfogalmakkal szemben a kevészsámu írónők sorába léptem.⁶¹

Vagyis abban a pillanatban, hogy a nő íróként lép fel, saját értékítélettel rendelkezik, és emellett saját jövedelemmel is (ne adj, Isten, épp az írásból, mint látható), már nem kötelezhető a szociális, jótékony alapú irodalom pártolásra. Ez azonban már egyértelműen a nők számára kiszabott „saját körnek” az átlépését jelentette, amely csak nagyon kevés, kivételes esetben fordult elő. A kérdés ugyanis nem az volt, hogy jogos-e ennek a körnek a megléte, sem az, hogy ez mennyire szűkre szabott, és még csak nem is az, hogy ki kellene tágitani ezt a kört, hanem az, hogy mi és hogyan emelhető be ebbe a körbe.

A szociális alapú, minden társadalmi rétegre kiterjesztett mecénatúra tehát egyrészt azt az érzést kelti az adakozóban, támogatóban, hogy ő is a közösség részeként hozzájárul a nemzeti irodalom fejlődéséhez, ugyanakkor teljesen elszakad a klasszikus mecénatúra professzionális, teljesítményt jutalmazó, illetve elváró attitűdjétől.

Vagyis a *Magyar Nők Évkönyvé*ben propagált irodalom pártolás a szerző-szerkesztő állítása (és feltételezhetően a szándéka) ellenére nem lehetőség a nők irodalmi térre való szabad, önrendelkező fellépéséhez, hanem egy újabb kötelesség, elvárás, amellyel kiegészül a női szerep amúgy is túlszabályozott tevékenységi köre. A női irodalom működtetése csak olyan eszközökkel volt lehetséges, mint például a női lapokra való előfizetés összemosása a férfi írók szociális támogatásával, ez pedig azt eredményezte, hogy a nők mint írók és mint irodalmárok továbbra is a periférián maradtak.

61 KARACS Teréz, „Önéletvázlata”, *Magyar Nők Évkönyve* 3 (1863): 160.

Mennyi az annyi – és kinek?

Új szereplő a vékonydongájú irodalmi mecénatúráterben

Egy anekdota szerint a fiatal Komócsy József, amikor az 1860-as évek első felében nevelő volt Tóth Lőrinc házában, megismerkedett Deák Ferencel, akinek elmondta élete viszontagságos történetét, amit a haza bölcse élénk figyelemmel hallgatott végig.

– Bizony, nagyságos uram – szólt Komócsy – jobb szeretnék az irodalom napszámosa lenni, mint tovább így nyomorogni az életben.

Deák Ferencz bátorította a fiatal Komócsyt.

– Csak lélekerő, ifjú barátom, aztán majd a boldogulás is megjön.

– Hiszen a lélek erős itt – válaszolt a fiatal nevelő –, de a nadrág gyenge –, és ezzel levette térdéről kezét, ahol a nadrágján csakugyan meglehetősen „folytonossági hiány” volt.¹

Ténylegesen még mindig nagyon keveset tudunk arról, miből is éltek, hogyan boldogultak a 19. század második felének magyar írói, miből volt képes fenntartani magát a magyar irodalom a polgári urbanizációs forradalom berobbanása előtt és alatt, milyen és mekkora mértékű dotációs források segítettek az irodalmi mezőben helyüket keresőket és az irodalom egyre önállóbb ágazatát.

Az írók egzisztenciális és megélhetési kérdéseinek, valamint az írói lét perspektívájának – amelynek egyik hű és jellegzetes mintázatát adja a később a Petőfi Társaság elnökévé választott, a Ferenc József-renddel is kitüntetett Komócsy József példája is az irodalomszociológiai, mentalitástörténeti és szocioökonómiai

* A tanulmány „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

1 „Komócsy József halála”, *Kolozsvár*, 1894. jún. 21, 2.

nézőpontú kutatása igencsak megélénkült a közelmúltban, több kutatóműhely foglalkozik az érintett kérdésekkel.

Ezt a dinamikát egyfelől a megnyíló digitális, online elérésű, óriási mennyiségű sajtóforrás-, levéltári, műtárgyi és egyéb nemzetközi és hazai adatbázisok idézték elő. Különösképpen elsőrangú fontosságot nyert mindez a 19. század (ki-tüntetetten a második felének) korát kutatók számára, hiszen ekkorra már a sajtóirodalom és a források gazdagsága olyan mértékű, ami korábban elrettenthet-e a kutatók többségét vagy lelassította a kutatások elvégzését. Másfelől a mind szélesebb körű, eddig teljesen ismeretlennek tekinthető forrásanyag megismerése is többeket sarkall ennek a korábbi forrásokkal való összeolvasására, új felismerésekre. Valamint az előkerült forrásanyagok olyan kérdésköröket nyitnak meg, olyan adatsorokat kínálnak értelmezésre, amelyek eddig nem, vagy csak alig-alig néhány kutató számára voltak ismertek. Harmadrészt pedig kétségtelenül érzékelhető az a bölcsészet- és benne az irodalomtudomány területén zajló tudománytörténeti változás – jószerével fordulatnak is nevezhetjük –, amely a posztmodern, a poszt-posztmodern korszak elméleti megközelítésű, mű- és textuscentrikus problematikáit preferáló és erőltető, a szoros olvasás bővületébe és kizárólagosságába kicsit beleszédülő vizsgálatok ingáját kezdi újra átlendíteni a művek és a szerzők alkotástörténeti folyamatainak, közönség hatásának és befogadásának, valamint az irodalmi műveknek az élet más területeivel való kontextusokat teremtő és találó vizsgálatához is.

A korábbi évtizedekben semmiképp nem segítette az irodalom- és gazdaságtörténet közös halmazában létrejövő hazai kutatásokat, hogy a 20. század második felétől – a magyar történelem és a kialakuló rendszer sajátosságaként – az irodalom átideologizáltságának és átpolitizáltságának kényszerűségével és így speciális pozícióba kerülésével a gazdasági szempontú megközelítések és kérdésfeltevések messze sodródtak a literatúrától, és nemigen merültek fel az irodalomtudományi vizsgálatokban sem. Bár a 60-as évek baloldali és ifjúsági mozgalmi, a 68-as diáklázadások egyik következményeként az 1970-es évektől a nyugat-európai irodalomvizsgálatok nyitottak ugyan a tömegkultúrát érintő és az irodalomszociológiai kutatás irányába, de ezekből meglehetősen kevés szivárgott be és ivódott be a magyar irodalomvizsgálati gyakorlatba. Ha pedig mégis történtek ilyen vizsgálatok, azokat elsősorban nem az irodalmi szaktudomány, hanem a társdiszciplínák – történeti, társadalomtörténeti, művelődés-, mentalitástörténeti, szociológiai, művészettörténeti, gazdaságtörténeti tudományok és kutatások stb. – területén végezték el.

A 2021 januárjában rendezett *Írói gazdálkodások a 19–20. században: Vállalkozás és befektetés Kazinczytól Jókaiig és tovább* című konferencián Margócsy Ist-

ván ragyogó nyitóelőadása után kisebb polémia alakult ki arról az alapkérdésről, hogy a 19. század utolsó harmadában, a kiegyezés hozta nagyon sajátos magyar rendszerváltás időszakában a felálló új kormányok és magyar államigazgatási kulturális intézménystruktúra miként kezdte meg működését, illetve a magyar állam hogyan jelent meg és milyen befolyást gyakorolt a kulturális-művészeti, így az irodalmi piacon. Az azóta szerkesztett formában is megjelent, impozáns Margócsy-írás² egyrészt remek képet rajzolt az írói lét és a gazdasági folyamatok 19. századi találkozási pontjairól, az irodalmi művek gazdasági terméké válásáról és az író-lét gazdasági feladatként való értelmezéséről, végigtekintve a századon. Másrészt azonban – különösképp a század utolsó harmadát tekintve – rávilágít arra, hogy egyes elemeiben és akár összességében is mennyire kevésbé ismerjük még ezeket a legnyilvánvalóbb folyamatokat és működési rendszereket. Nemegyszer a tárgyalt téma fogalmi készletének meghatározásai is hiányoznak egyelőre, és a pár évtizedes dualista korszakban – éppen az akkori nagyon sűrű és felgyorsult fejlődési, változási folyamatoknak köszönhetően – több alkorszak periodizációs elkülönítésére lenne szükség, valamint valószínűleg nem lehetséges sem a korábbi, neoabszolutista időszak, sem a kései dualizmus (különösen nem a két világháború közötti vagy az 1945 utáni éra) jellemzőit rávetíteni a dualizmus korai évtizedeire.

Még keveset tudunk ugyanis arról az egyik kiindulópontnak tekinthető kérdéskörrel is, hogy hogyan, mire és mennyit költött az állam, azaz az új oktatási-vallási és kulturális minisztérium az irodalmi és művészeti szereplők, illetve bizonyos projektek, vállalkozások szponzorálására és segítésére. Ezek megismerésében és a periodizációs megkülönböztetésekben sok még a ránk váró feladat; az állam és a dualista kormányok megjelenése és ezek működési mikéntje, jelenlétük aránya a kulturális élet területén, az irodalmi és a művészeti mezőben máig az egyik legkevésbé feltárt téma (azaz a művészetek állami finanszírozási kérdéseit például a művészettörténészek már korábban elkezdték tanulmányozni).

Az eligazodást egyébként is sok minden nehezíti: a korszak Vallás- és Köznevelési Minisztériumának az Országos Levéltár Bécsi kapu téri épületében őrzött, dualizmus kori anyagai nagyrészt elpusztultak az 1956-os forradalom alatt. A korabeli állami költségvetés teljesen más rendszerben, más rovatokkal készült, az éves állami költségvetéseknek az irodalomra fordított összegeinek szisztematikus vizsgálatát és elemzését még senki nem végezte el, de meglehetősen nehéz dolga is van annak, aki erre vállalkozik, ugyanis a költségvetési táblák rovatbe-

2 MARGÓCSY István: „»...Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz...«: Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról)”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 7–29.

osztása teljesen különbözik a maiaktól – hogy itt csak néhány leküzdendő akadályt jelezzek.

Mielőtt azonban a dualizmus kori állami irodalomszponzoráció, -finanszírozás kérdéskörét vagy annak lehetséges protekcionista lépéseit értelmezném, muszáj emlékeztetni arra, hogy a kiegyezés előtti neoabszolutista évtizedekben a magyar irodalom állami támogatása gyakorlatilag – a mai értelemben – fel sem merült és nem létezett, hiszen az osztrák udvar egyszerűen nem gondolta úgy, hogy ezen a területen finanszírozóként kéne megjelennie, és nem is fedezhető fel, hogy bármiféle szaktudományos elvárással vagy célképzettel rendelkezett volna a területen.

Az irodalmat érintő kérdések – intézményesen és valójában kimondatlanul – a magyar nemzeti tudományok művelését és védelmét kitüntetett szerepben vállaló Akadémia jogkörébe tartoztak, bár – ahogy ismert – ez időben az Akadémia szaktudományos működése is rendkívül korlátozottan és csikorogva, nagy zökkenőkkel és megszorításokkal haladt, de közben a gazdasági működése, a vagyongazdálkodása (pl. lakásbérlet, birtokainak művelése stb.) nem állt meg. Sőt,

1859–1866 között az Akadémia jövedelme jelentősen megnövekedett. E növekedés mögött két, részben egybejáró, de lényegében mégis jól elkülönülő tényező állt. A mecénások társadalmi köre átalakult. Gyűjtést indítottak az Akadémia épületére, s ez igen nagy tömegeket mozgatót meg. Mindkét mozgalmat áthatotta a nemzeti közérzet. Hazafias tett volt áldozni az ország tudományos központjára. A jövedelem struktúrája nagyjából változatlan maradt: adományok, kamatok és a könyvek eladásából származó összegek tették ki, amelyek 1860-tól az értékpapírok jövedelmével, 1865-től házbérszszekkel bővültek. Ebben az összetételben az adományok 1863 és 1865 között kiugróan magas összeggel szerepeltek: a csúc 1860-ban 697 578 forint. A kamatok összege növekvő tendenciát mutatott, 1860-ban 25 000, 1867-ben 38 135 forint, az eddig legmagasabb kamatösszeg jött be. Az értékpapírok jövedelme évi 6–12 000 forint között mozgott ezekben az években, a könyvek eladásából pedig 1860 és 1865 között 12–32 ezer forint között mozgó évi jövedelme származott az Akadémiának. 1866–1867-ben viszont csak 2000, majd 1500 forint értékű kiadványa kelt el. Pénzgazdálkodásának zavaraira jellemző, hogy 1865-ben 124 109, 1867-ben 8791 forint hiánnyal zárult az év. Pedig 1867-ben, fennállása óta először, 10 000 forint államsegélyt is kap az Akadémia.³

3 KÓNYA Sándor, KOSÁRY Domokos, MAKKAI László, PAMLÉNYI Ervin, TILKOVSKY Lóránt, R. VÁRKONYI Ágnes, VEKERDI László és VÖRÖS Antal, *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*, főszerk. PACH ZSIGMOND Pál, szerk. VÖRÖS Antal (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 102–103.

A kiegyezés előtt a Habsburg-udvar és a neoabszolutista kormányzat tehát *központilag* semmiféle ideológiai akarat megvalósítását vagy a kormányzatnak propagandáját nem kívánta meg az irodalom szereplőitől, sokkal inkább elhallgattatni és korlátozni kívánta azt. Csakis politikai megfontolásokkal közeledett – már amennyiben ez éppen nem távolságtartásnak értékelhető – a magyar irodalomhoz, azaz valójában nem az irodalmi kérdésekhez és problematikákhoz, hanem csak egy nagyon szűk, elsősorban a sajtópiacon alkalmazható csoporthoz, amelynek szereplői valamiképpen bevonhatók voltak a politikai informatori, besúgórendszer működtetésébe,⁴ illetve a neoabszolutista rendszer paralizált sajtópiaci működésébe, és részt vállaltak a politikailag felügyelt, szubvencionált kormány-sajtó regulációjában (például Frankenburg Adolf, Lauka Gusztáv, Kecskeméthy Aurél, Ludasi Mór, Fényes Elek, Bulyovszky Gyula, Vas Gereben stb. – Vajda János például önmaga jelentkezett, és 1865 eleje és ősze között alkalmazták nem hivatalos minőségben a kancellária sajtóügyeiben, illetve közreműködött a *Sürgöny* kormánylap szerkesztőségében is).⁵ Erről most már egészen pontos adataink is vannak, hiszen a nemrégiben megjelent *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875* című kötetében Deák Ágnes és Tamás Ágnes adott közre óriási mennyiségű bécsi, illetve magyar levéltári és nagy mennyiségű sajtóforrásra támaszkodó összegzéseket és adatokat.⁶

Ahogy a szerzők írják, a magyar sajtóügyek irányítása 1867. február 25-én került át az államminisztérium hatásköréből a magyar miniszterelnökséghez, „a sajtóosztály működésének ellenőrzése a tárgyalt időszakban mindvégig a mindenkori miniszterelnök kezében volt”,⁷ illetve „[s]ajtótámogatási kérdésekben a miniszterelnökségen kívül a mindenkori belügyminiszter játszott lényeges szere-

4 A konfidensekről, az érintett titkos jelentőkről: DEÁK Ágnes, „Zsandáros és policzajos idők”: *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867* (Budapest: Osiris, 2015), 662.

5 Vajda életjáradékának feltárt körülményeiről – mely valójában egyfajta segélyezésnek minősíthető könyöradomány volt, és nem valamiféle elvárt feladat teljesítéséért járt, pláne nem volt ideológiai alapú szponzorációnak tekinthető – lásd BOROS Dezső, „Vajda-legendák”, *Studia Litteraria* 3 (1965): 47–58, különösen: 52–58. Boros kiemeli, hogy biztosan annyit tudunk, 1888-ban Csáky 1000 forintot, 1894-ben pedig Eötvös Loránd 1800 Ft-ot utalt ki neki. De Boros konklúziója szerint is: Csáky, Eötvös, Wlassics ajándékozása nem jelentette azt, hogy „a hivatalos magyar állam sokra értékelte volna az irodalmat és az írókat. 1896 elején a Pesti Hírlapban egy egész hasábon valaki arról értekezik, hogy mennyire lenézték a miniszterek az irodalmat: „Tisza Kálmánnak is megvolt az a gyöngesége, hogy az irodalmat számba se vette s hihetőleg többre becsült egy ügyes alispánt, mint az egész újabb irodalmunkat.” „Miniszterelnökök és írók”, *Pesti Hírlap*, 1896. jan. 18., 7.

6 DEÁK Ágnes és TAMÁS Ágnes, *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2021).

7 Uo., 110.

pet”.⁸ A kormányzatilag, elsősorban szubvenciós támogatással működtetett sajtópolitika tehát megmaradt,⁹ de csak a sajtótermékek szűk körére korlátozódott, és fenntartották még úgy is, ha egyre nyilvánvalóbban látszott, hogy a több évtizede hasonlóan alkalmazott módszer rendkívül kis hatékonyságú, illetve a kiegyezés után formálóinak és végrehajtóinak köre is teljesen átalakult.¹⁰

Margócsy István lényeglátó írásában úgy fogalmazott:

a kiegyezés utáni magyar kormányok a *magyar államideológia* kitüntetett fontosságú alappozzanataként kezelték az irodalmat (olyannyira, hogy a millenniumi ünnepek egyik legimpozánsabb attrakciójaként Beöthy Zsolt könyve, *A magyar irodalom kis-tük-re* szerepelhetett), amivel nagyon nagy értékben növelték – mind a termelés, mind a fogyasztás vonatkozásában – az irodalom presztízst.¹¹

Máshol pedig:

A „magas” irodalom működését azonban nem kizárólag a piaci mechanizmusok biztosították vagy irányították, hanem jelentős mértékben befolyásolta az egyre nagyobb szerepet kapott *kultúrpolitika* is. Az állam, mikor igényt tartott az irodalom nemzetfenntartó szerepének ideologikus biztosítékaira, jelentős (bár természetesen nem mindent garantáló) szerepet vállalt ennek az irodalomnak a támogatási rendjében is: a politikai protekcionizmus több téren is érvényesült, s ennek az érvényesülésnek az érintett szereplők és művek esetében anyagi juttatások is a következményei voltak.¹²

Ezeket a meglátásokat – az előbbi tényekkel szembeítve – mindenképp árnyalni szükséges. Mindenekelőtt nem tudni, a dualizmus mely éveire, korszakára vonatkoznak ezek az állítások, ugyanis teljesen más szisztémák és prioritások működhetek az 1870-es, az 1880-as, illetve a következő évtizedekben. A források, a sajtófinanszírozási szisztéma, az Akadémia működése és az állami költségvetések mélyrehatóbb vizsgálata alapján egyelőre nem látszik igazolódni, hogy az állam-

8 Uo., 365.

9 Vö. uo., 390. „1867 után is bízott a kormány abban – ez inkább a folyamatosságot képviselte –, hogy néhány országos kiadvány támogatása megkülönböztetett fontosságú, azok által országos befolyást lehet a közvéleményre gyakorolni.”

10 Az Andrássy Gyula által átvett miniszterelnöki sajtóosztály a régebben alkalmazott Halász Imre mellett új tagokat vett fel: „ifj. Ábrányi Kornél 1654, Földényi Frigyes 1415 és Toldy István 1200 forintot kapott a fizetésén felül, sőt 1872 szeptemberétől havi 80 forintos díjazással Ábrányi Emil is megjelent a kifizetési listán.” Uo., 408.

11 MARGÓCSY, „»Mint napszámos«...”, 24. (Kiemelések: Cs. T.)

12 Uo. (Kiemelések: Cs. T.)

ideológia elvárasi horizontja és az összehangolt, transzparenciát mutató kultúrpolitikai stratégia, valamint az aszerinti állami *irodalomszponzoráció* gyakorlata a kiegyezés utáni pár évtizedben már kialakult volna, és még kevésbé, hogy az *állami beavatkozás az irodalmi folyamatokba*, azok szponzorációs gyakorlatába bizonyos elméleti, irodalompolitikai elvárások szerint vagy annak ellenében történt volna, vagy egyfajta valamit valamiért-szisztéma szerint működött volna. A jövőbe látó, stratégikus kultúrkoncepció rendszerének kidolgozása – ilyen lépések és módszerek legfeljebb majd csak a 20. század második évtizedétől válhattak reprezentatívvá, amikor a kulturális terület kitüntetett stratégiai ágazattá lépett elő, a magyar államköltségvetés elosztási struktúrája és kiemelt prioritású területei gyökeresen megváltoztak, s ennek egyik legfőbb kedvezményezettje a kulturális tárca lett.

A neoabszolutista kormányzat(ok), illetve majd a kiegyezés utáni évtizedek magyar kormányainak kultuszminisztériuma viszont közvetlenül még egyáltalán nem kívánt és nem is tudott beleavatkozni az állami ideológiagyártás folyamatába. 1867-től a politikai sajtó területén legfeljebb az irodalomtól meglehetősen távoli miniszterelnökség, illetve a belügyminisztérium tette mindezt az általuk felügyelt sajtópolitika és sajtófinanszírozás területén. Kétségtelen, hogy *személyükben* többek esetében találkozott az írói, újságírói tevékenység a politikai-kormányzati szerepvállalással, mégsem lehet összemosni a két társadalmi tevékenységi formát és státuszt. Így az esetleges állami dotáció semmiképp nem a résztvevők irodalmi tevékenységéért járt, hanem a politikai, államapparátusi státuszukból következő feladatellátásért, illetve a szerzők sem egy megadott ideológia és elvárásrendszer alapján alkották meg műveiket. Az esetlegesen meghatározott feladatok kizárólag a politikai szerepekben jelentkeztek, már ha jelentkeztek, és az elvárások nem az irodalmi mezőben jelentek meg, fel sem merült, hogy ott kellett volna azokat teljesíteni.¹³

Nyilvánvaló, hogy a kiegyezés rendszerváltó aktusával elsődleges feladatként az új kultuszminisztérium felállása és az állami kulturális-művészeti intézmény-

13 Egyetlen példaként: „A kormányzat köreiben azonban az nem volt vitakérdés, hogy szükséges egy, a kormányzati álláspontokat propagáló modern hírlap, s az sem, hogy az új kormány nem veheti át még nevében sem elődjei hivatalos lapját. Már az 1867. február 25-i minisztertanács-ülésen megbízták Eötvös József báró vallás- és közoktatásügyi, Horvát Boldizsár belügy- és Gorove István földművelés-, ipar-, és kereskedelemügyi minisztert egy hivatalos közlőny tervezetének kidolgozásával, kikötve a következőket: »... a lap csak a kormányrendeleteket közölje [...] lehetőleg olcsón kiállíttassék.«” Eötvös itt politikai szerepkörében, nem pedig íróként vagy az irodalmi közéletben elfoglalt személyként kapott feladatot. DEÁK és TAMÁS, *Sziszifuszok küzdelme*, 233.

rendszer kiépítése mutatkozott, de ebben a nagyberuházás-hullámban sem mutatható ki, hogy az irodalom intézményrendszere bármiféle prioritást élvezett volna.

A felálló Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak még jó ideig semmiféle akarata nem látszott lenni, hogy „a magyar államideológia kitüntetett fontosságú alapmozzanataként kezeljék az irodalmat”.¹⁴ Az irodalmi folyamatok alakulásába való nyílt és előzetes koncepció, stratégia mentén, pláne ideológiai célképzetekkel való beavatkozás, pályáztatási, az írói életvitelt jelentősen meghatározó szponzorálási gyakorlat egyrészt – a liberális eszmekör elvei és tétellei alapján – távol állt az új kultuszminisztérium és első vezetői, Eötvös József, Pauler Tivadar vagy Trefort Ágoston ethoszától. Másrészt a minisztérium – ahogy neve is mutatja – gyakorlatilag évtizedeken át a stratégiai (és ha tetszik, kultúrpolitikai) ágazatként a közoktatásügyet és az egyházpolitikai ügyek rendezését jelölte meg.

Harmadrészt pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy – különösen az Akadémia 1867-től megkezdődő, kismértékű állami szponzorációjával – a magyar kormányzat az irodalom működtetésének és így befolyásolhatóságának lehetőségét is (ha nem is hivatalos deklaráció útján) legalábbis egy hosszabb átmeneti időre, a korai és még a kései dualizmus időszakában tulajdonképpen a Tudományos Akadémiától várta el. A reformkori történeti hagyományok és a neoabszolutista rendszerben való szinte egyedülként működő közösségi tudós-irodalmi intézmény iránti bizalommal átutalta a fenntartással kapcsolatos feladatokat az Akadémia jogkörébe, azaz az állami dotáció fejében átruházta rá a tudományos tevékenységek, és benne az irodalom bizonyos irányításának és dotációja elosztásának szerepkörét is. (És, ahogy tudjuk, az 1870-es évek közepétől-végétől az Akadémia és benne egyes személyek – Gyulai Pál, Thaly Kálmán stb. – majd élni, sőt visszaélni is tudtak ezzel a felhatalmazással és lehetőséggel.) Itt kell viszont utalni arra is, hogy ez a sajátos magyar jellegzetesség az irodalmi mezőben az Akadémia egyébként is meglévő erőfölényét olyannyira növelte, hogy azt csak pár évtized múlva, az 1880-as évek végétől tudta a piaci és üzleti alapú irodalmi és sajtóvállalkozások egyre növekvő köre befolyásolni, átrendezni vagy legalább ellensúlyozni.

Az állami dotációt mindazonáltal meghatározott célokra kapta az Akadémia, és a megfogalmazott célok közt alig volt forrás bármiféle irodalmi szponzorációra. „1870-ben az állami támogatásból 15 ezer forint esett a történelmi emlékek és for-

14 MARGÓCSY, „»Mint napszámos«...”, 24.

rások kiadására, 5 ezer forint műemlékek kutatására és 5 ezer a könyvtár fejlesztésére”,¹⁵ míg 1890-ben és 1910-ben a dotáció címkézetten ezekre volt fordítható:

- a) történelmi és irodalomtörténeti célokra 15 000 forint, míg 1910-ben 30 000 korona,
- b) műemlékek ismertetésére 5000 forint, míg 1910-ben 10 000 korona,
- c) természettudományi kutatásokra 5000 forint, míg 1910-ben 10 000 korona,
- d) könyvtár gyarapítására 5000 forint, míg 1910-ben 12 000 korona,
- e) Klasszika-filológiai Bizottság számára 1500 forint, míg 1910-ben 3 000 korona,
- f) szabad rendelkezésre (kárpótlás házádoért) 8 500 forint, 1910-ben 30 000 korona,
- g) szótár céljára 1890-ben semmi, míg 1910-ben 4 000 korona és
- h) Hadtörténelmi Közleményekre 1890-ben semmi, 1910-ben 5 000 korona.¹⁶

Nagyon úgy fest tehát, hogy a kiegyezéskor felálló kormányzat egy ideig mindössze az Akadémia támogatásával tudta le az irodalom szegmensének szponzorációját is, de a dotációnak az irodalomra eső részaránya alig tett ki valóban meghatározó összeget, még ha idővel az Akadémia állami támogatása egyre magasabb is lett. „Az 1867-es kiegyezés e téren [pénzügyi viszonyaiban] is némi változást hozott az Akadémia életébe. Addig valóban »közadakozásból« tartotta fenn magát, viszont 1868-tól kezdődően már – ha szerény összegekkel is – szerepet kapott az állami dotáció, mely az 1870-es évek elején az összes bevétel 25%-át tette ki, majd az 1880-as években 20%-ra esett vissza, és 1890-re emelkedett valamelyest az előbbi arány fölé. (1.a és 1.b táblázat)

1.a táblázat. A Magyar Tudományos Akadémia bevételei¹⁷

Év	Saját vagyonból	Országos dotáció	Összesen
1870	75 522 forint	25 000 forint	100 552 forint
1890	106 000 forint	40 000 forint	146 000 forint
1910	278 525 korona	104 000 korona	382 525 korona

15 DEÁK és TAMÁS, *Sziszifuszok küzdelme...*, 179.

16 Uo., 179.

17 KÓNYA et al., *A Magyar Tudományos Akadémia másfél...*, 178–179.

1.b táblázat. A magyar Tudományos Akadémia kiadásai¹⁸

	1870	1890	1910
1. személyi	24 379 forint	25 750 forint	69 000 korona
2. Általános (Értesítő, Almanach)	8000 forint	4 000 forint	9 000 korona
3. I. O. és bizottságai (Nyelv- és Széptudomány)	1 500 forint	16 500 forint	32 466 korona
4. II. O. és bizottságai (Bölcséleti, Társ-i és Tört. Tud.)	21 500 forint	29 500 forint	67 063 korona
5. III. O. és bizottságai	4 000 forint	16 500 forint	37 009 korona
6. Szótári Bizottság	–	–	7 716 korona
7. Könyvkiadó vállalatok segélyezése (Akadémiai, Természettudományi, Orvosi)	900 forint	5 000 forint	6 000 korona
8. Könyvkiadás	1 700 forint	–	7 400 korona
9. Széchenyi István munkái kiadására	–	500 forint	1 500 korona
10. Folyóiratok segélyezése (Bp Szemle stb.)	–	5 800 forint	14 000 korona
11. Jutalmak	6 120 forint	4 000 forint	21 000 korona
12. Könyvtár	5 000 forint	6360 forint	15 000 forint
13. Épületek karbantartása, fűtés, világítás	6 600 forint	9488 forint	28 409 korona
14. Irodai kiadások	1 450 forint	3 800 forint	8 500 korona
15. Adó, illeték	–	13 000 forint	32 000 korona
16. Kamat	17 600 forint	3 000 forint	18 962 korona
17. Akadémiai Kiadó deficitje	–	2 000 forint	–
18. Előre nem látott rendkívüli kiadások	600 forint	–	6 200 korona
Összesen	99 349 forint	145 198 forint	382 525 korona

A közvéleményben viszont ez idő tájt már az a nézet uralkodott, hogy az Akadémia rendkívül gazdag intézmény. E felfogás azon kevés nézetek közé tartozott, amely ellen az Akadémia joggal védekezett és állította az ellenkezőjét.”¹⁹

Könnyen lehetséges azonban az is, hogy csupán a *kultúrpolitika* és az *állam-ideológia* meglehetősen bizonytalan fogalommeghatározásairól vélekedünk eltérően Margócsyval – mindenesetre az általa említett eseti példákat érdemes len-

¹⁸ Uo., 178–179.

¹⁹ Uo., 176.

ne kontextusukat feltárva tovább elemezni. Én úgy látom ugyanis, hogy a korai dualizmus évtizedeiben, a kiegyezés utáni két-három évtizedben még nem lehet nyomára akadni olyan kultuszminiszteri és rendszerszerű megnyilatkozásoknak, amelyek az adott politikai-uralkodó rendszer kiszolgálását elvárva, egyenes vonalú, közvetlen, megrendelészerű állami feladat kiosztásról beszélnének az irodalmi mezőben, vagy amelyekért *irodalmi* előmenetel vagy *írói* karrieremelkedés járt volna.

T. Kiss Tamás úgy látja, hogy

[a]z állami szerepvállalás a kulturális életben csupán a kiegyezés után jelenik meg az Osztrák–Magyar Monarchiában, elsősorban az oktatás területén, miközben a társadalom önszerveződése is kiszélesedik és egyre erőteljesebbé válik. A munkások mozgalmi, az agrárszocialista törekvések, a polgárság különböző rétegei a saját léptékükre és mértékükre igazított kulturális-közösségi szervezetek sokaságát hozzák létre.

Az első világháború után, az 1920-as években módosul az állam és a társadalom viszonya. Növekszik és erősödik az állami szerepvállalás, különösen az oktatásban és a tudományosság világában. Lépések történnek a térszám növelésére is, amikor az állam beavatkozik az iskolán kívüli népművelésbe. A két világháború között azonban még viszonylagos egyensúly van a kulturális élet állami és társadalmi részvétele között, jóllehet a viszony nem felhőtlen.²⁰

T. Kiss más írásaiban²¹ még egyértelműbben érvel amellett, hogy 1867-től a dualizmus első évtizedeiben a magyar kultúrpolitika – ahogyan a kultuszminisztériumot el is nevezték – kizárólag a közoktatás, a közművelődés, a népnevelés, valamint az egyházpolitikai, vallásügyi kérdésekben képviselt ideologikus, átgondolt és áttekinthető, szinergikusan kidolgozott kultúrpolitikai véleményt és megtervezett állami beavatkozási cselekvési rendszert. A felálló új minisztérium évtizedekre alapvetően az állam közoktatási feladatvállalásának kialakítását és a vallás- és egyházpolitikai kérdések rendezését, az állam és az egyház szétválasztási folyamatának levezénylését tekintette saját kultúrpolitikai feladatának, míg az irodalmi élet működésének befolyásolását és deformálását nem.

20 T. Kiss Tamás, „Fordulatok és folyamatok a hazai kultúrpolitikában”, in T. Kiss Tamás, *Fordulatok, folyamatok: Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról, 1867–2000* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2002), 96.

21 T. Kiss Tamás, „Adalékok a közművelődés »életrajzához«”, *Művelődés* 71, 9. sz. (2018): 13–18; T. Kiss Tamás, *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)* (Budapest: Eötvös Alapítvány-Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 1993).

Mindezt alátámasztja az állami éves költségvetések tanulmányozása is. Magyarországon 1867-től a század végéig a kultusztárca az állami összköltségvetésből hozzávetőlegesen hasonló, némileg emelkedő arányban részesült, s tendenciájában a tárca költségvetése is lassan emelkedett.²² A különböző statisztikai kimutatások számadatai viszont nem teljesen fedik egymást, többek között azért sem, mert a költségvetés külön tárgyalta a tárcák rendes, rendkívüli, átmeneti és beruházási (sőt esetenként közösügyi, illetve adósságállományának) kiadásait. Az adatok azért is megtévesztőek lehetnek, mert az ország oktatásra és kultúrára fordított kiadásai az állami költségvetést jóval meghaladó, más forrásokból származó összegeket is magukban foglaltak, mint az a visszatérő kultuszminiszteri beszámolókból sejthető. Tény ugyanis, hogy a vallás- és közoktatásügyre fordított anyagi erőforrásoknak csak töredékét adta az állami költségvetés, hiszen nem egy (főleg az oktatási és az egyházügyi) területen a még szükséges pénzösszegeket az egyházak vagy a települések teremtették elő. A legmegbízhatóbb forrásnak azonban mégis az államköltségvetésről szóló törvénycikkelyek tekinthetők, ugyanis a minisztertanácsi jegyzőkönyvekhez és a képviselőházi előterjesztésekhez képest is változhattak még a végső számadatok. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) többi tárcához való viszonyát – mely alapján fontosságára és kormányzati pozíciójára is következtethetünk – két, a rendszerváltás után már jól bejáratódott, egy-egy évtizedre jellemzőként kiválasztott (az 1871. és az 1882.) államháztartási év²³ adatai alapján mutatom be.

Az 1871. évi X. tc. szerint az ország rendes és rendkívüli kiadásai összesen kb. 205 millió forintot, hitel- és pénztárműveleti kiadásai pedig 55 780 505 forintot tettek ki (összesítve több mint 260 millió forint). A kultusztárca rendes kiadása közelítőleg 2 866 000 forint, összes évi kiadása pedig kb. 4 547 000 forint volt, vagyis az éves összköltségvetés kb. 1,75%-át költhette el. Az 1882-es évben az 1882. évi IV. tc. szerint az éves 328 300 000 milliós állami költségkiadásokból a kultusztárca rendes kiadásaira 3 200 000, összes kiadásaira 3 361 000 forint

22 Magyary Zoltán táblázatos összegzése szerint: az állam összes kiadásaiból a VKM-re eső kiadások aránya így alakult: 1868: 0,82%; 1871-től mindig 1% fölött, 1–2% között. Először 1890-ben éri el a 2%-ot, ezt követően általában efölött; 1898-tól már 3% fölött; 1902-ben először 4% fölé került; 1908-ban 5% fölött; 1914/15-ben 1,85%-ra esett vissza; 1915/16-ban 1,19%, majd 1920/21-ben 3,23; 1921/22-ben 4,16; 1922/23-ban 4,54; 1923/24-ben 7,27; 1924/25-ben 9,15; 1925/26-ban 9,05, 1926/27-ben 9,3%. MAGYARY Zoltán, „Bevezetés. Tudománypolitikánk mai állapota és e mű programja”, in MAGYARY Zoltán, szerk., *A magyar tudománypolitika alapvetése* (Budapest, 1927), 13.

23 1871: X. törvény-cikk az 1871. évi államköltségvetésről és 1882: IV. törvény-cikk az 1882. évi állami költségvetésről. MÁRKUS Dezső, szerk., *Magyar Törvénytár 1000–1895* (Budapest: Franklin Társulat, 1900), 251–261. és *Magyar statisztikai évkönyv*, 1. évf., (Buda: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1872), 434–490. (A továbbiakban: 1871. évi X. tc.)

jutott, ami az összkiadások kb. 1,02%-a volt.²⁴ Összevetésként: a század végétől már Elekes Dezső megbízható kimutatásaira támaszkodhatunk, akinek számításai szerint a kultusztárca költségvetése az összköltségvetéshez képest 1890-ben 1,8%, 1898-ban 2,6%, 1906-ban 4,4%, 1912-ben 5,8% volt, míg 1938-ban 10% körül mozgott.²⁵

Azt a számadatok és maguk a rovatkiosztások is bizonyítják, hogy a kulturális kormányzat évtizedekig kitüntetőleg az oktatáspolitikai és az egyházügyi kérdésekre koncentrált, és kapacitásait elsődlegesen az oktatásügyi (az elemi népoktatás megszervezése), valamint a népnevelési gondok kötötték le. A költségvetési tételekben a legnagyobb összegeket így a különböző tanintézetek működésére, a központi igazgatás dolgozóinak fizetésére és lakbérére, az egyházak támogatására, nyugdíjakra, segélyekre és ösztöndíjakra kalkulálták. A tárca 1871-es büdzséje *Rendes kiadások* főfejezetében a XVII. fejezet 5. pontja rendelkezett a közművelődési célú kiadásokról, melyek összértéke 169 674 forintba rúgott. A rovatban a következő költségvetések szerepeltek:

- Magyar Nemzeti Múzeum
személyes járandóságok: 26 800 Ft
általános kiadások: 49 324 Ft
- Képzőművészet céljaira, jelesen utazási ösztöndíjakra, megrendelésekre, jelesen elaggott művészek segélyezésére: 20 000 Ft
- Történelmi műemlékek felkeresésére, felásatására, felvételére, lajstromozására, osztályozására és felügyeletére: 16 500 Ft
- A lőcsei r. k. templomnak kijavítására: 5 000 Ft
- Magyar történelmi források és emlékek kiadására: 20 000 Ft
- A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárgyarapítására: 5 000 Ft
- Központi meteorológiai intézetre: 9 550 Ft
- A magyar természettudományi társulatnak évi segélyezésére, ezt az összeget országos érdekű kutatásokra és közleményekre fordítsa: 5 000 Ft
- Elszegényedett hazai írók, ezek családjainak segélyezésére: 2 500 Ft

24 Ez az alacsony arány már azért is meglepő, mert 1882-ben, Trefort Ágoston kultuszminiszterségének tizedik évében a kultusztárca költségvetési tervezetének tárgyalásakor maga Trefort is jóleső örömmel nyugtázta Szapáry pénzügyminiszter nagy javulást jósoló pénzügyi beszámolóját és derűlátó prognózisát, mely szerint egyre elérhetőbbnek tűnt egy végre nem deficitre kifutó államháztartási év. Szapáry optimizmusa végül korainak bizonyult; az évet az ország -19,557 ezer ft-al zárta. Vö. MATLEKOVICS Sándor, *Magyarország államháztartásának története 1867–1893* (Budapest: Grill, 1894), 33.

25 ELEKES Dezső, *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében* (Budapest: Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1938), 238–239.

- Tornamesterek kiképzésére: 5 000 Ft
- Nemzeti zenedének segélyezésére: 2 500 Ft
- Zenészeti ösztöndíjakra: 2 500 Ft.

A *Rendkívüli kiadások* fejezet VII. alfejezetében pedig a következő tételek állnak:

1. Egyházi célok:
 - a görögszertartású kat. egyháznak: 99 000 Ft
 - az ágostai hitv. evang. egyháznak: 36 000 Ft
 - a helvét egyháznak: 65 000 Ft
 - a görögkeleti egyháznak: 100 000 Ft
 - az unitária egyháznak: 5 000 Ft
 - az izraelita vallásúak egyházának: 5 000 Ft
2. Tanulmányi ügyek igazgatása:
 - a gimnáziumi tanárvizsgáló bizottsági tagok jutalmazására 1869. és 1870. évre pótlólag: 3 000 Ft
 - a reáltanár-vizsgáló bizottsági tagok jutalmazására 1863-tól és 1870-ig pótlólag: 2 030 Ft
3. Tanintézetek:
 - államsegély a brassói román gimnáziumnak, a nagyszebeni főreál-tanodának, az újvidéki szerb gimnáziumnak: össz. 17 000 Ft
4. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek szaporítása:
 - Xantus János, kelet-ázsiai expedíció tagjának beszerzésekre adott hitlevél beváltására: 18 000 Ft
 - föszöntvények gyűjteményére: 5 000 Ft
 - a képtár rendezésére: 1 000 Ft
 - gyűjtemények gyarapítására: 5 000 Ft
 - a Múzeum-épületi lépcsőház megrongált mennyezetének kijavítására: 6 000 Ft
 - a könyvtár rendezésére: 12 400 Ft
5. Segély a bécsi tanulóifjúsági betegsegélyező egylet számára: 1 000 Ft
6. Eszterházy-képtár kézrajz- és rézmetszet-gyűjteményének vételára: 1 300 000Ft.²⁶

A költségeírás váratlan részletességű bemutatása meggyőző erővel mutatja, hogy az állami költségtervekben ekkoriban nem volt olyan jogcím, amelyre protekcio-

26 1871. évi X. tc.

nista alapú irodalmi jellegű kifizetéseket el lehetne számolni. Teljességgel hiányzik az irodalom dotálása. A „magyar történelmi források és emlékek kiadására” áldozott 20 000 Ft és a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára gyarapítására elkülönített 5 000 Ft pedig végül az Akadémián landolt. Ezen kívül csak az „elszegényedett hazai írók” segélyezésére jutott említésre alig érdemes évi összeg: 2 500 Ft.

Az 1882. évi költségvetésben a tárca rendes kiadásaiiban hasonlóképp csupán néhány tétel köthető lazán az irodalomhoz és az irodalomtudományhoz: a „magyar történelmi és irodalomtörténeti források és emlékek” kiadására és feldolgozására 15 000-et, az MTA könyvtárának gyarapítására pedig 5 000 Ft-ot állítottak be, de ebben az esetben is ezek az összegek az Akadémiát gyarapították, és nem közvetlen személyi támogatást fedeztek. Az „elszegényedett hazai írók” segélyezésére ebben az évben 3 500 Ft-ot áldoztak.²⁷

A szűkebben vett irodalmi közélet és folyamat menetébe, az irodalmi művek megszületésbe és szponzorálásába a tárca tehát csak ritkán, egyedi esetekben, nem megtervezett módon szólhatott bele. Állami irodalmi pályázatok, szépírói, kutatói ösztöndíjak – ritka kivételtől eltekintve – még nem voltak. Irodalmi kérdésekkel kapcsolatosan általában csak tanári kinevezések, írói segélyezések engedélyezé-

27 A helyzet sok-sok éven át nem mutatott látványos változást. Az 1872-es állami költségvetésben a tárca *rendkívüli* kiadásai közt is kizárólag csak a IX/4. és a XI/15. pontban találunk az irodalmi közélettel kapcsolatos tételt: „4. Toldy Ferencznek az irodalomtörténet megírása körül kifejtett 50 éves munkásságáért és további működésének e téren előmozdítása tekintetéből évenként 4 000 ft.” illetve „15. Az egyetemi ifjúság által megalakított »olvasó-kör« segélyezésére. 1 500 ft.” MÁRKUS, *Magyar Törvénytár 1000–1895*, 18. (1872–1874. évi törvénycikkek)

Az 1882-es *rendkívüli* költségvetési rovatban pedig – lévén, hogy igen sok átmeneti kiadási és beruházási pénzt nyert el a tárcához tartozó intézményi kör – egyáltalán nem szerepel ilyesfajta tétel. Uo., 5–16. (1882–1883. évi törvénycikkek)

A századfordulóhoz közeledve sem látni különösebb eltérést. Az 1898-as költségvetési évre vonatkozóan Wlassics Gyula kultuszminiszter beszámolójában az irodalommal kapcsolatba hozható egyetlen tétel mindössze ez, melyet végigolvasva azonban kiderül, hogy valójában mégsem irodalmi kiadványokról esik benne szó: „A tanulmányaikat kiegészíteni kívánó művészek, valamint művészeti-irodalmi szempontból íróknak és fiatal művészettörténészeknek külföldre szóló segélyeket és ösztöndíjakat adtam, jelentékenyebb művészeti-irodalmi művek megjelenését pedig (mint amilyenek *A magyar iparművészet könyve*, a Huszka József *Magyar [turáni] ornamentikáját*, az Athenaeum kiadásában megjelent művészeti monográfiák) megfelelő anyagi támogatással segítettem elő. *A Magyar Iparművészet* című folyóiratot állandó évi segéllyel látom el, minek eredménye az, hogy e folyóirat máig már oly kiváló tényezőjévé fejlődött a hazai iparművészet fejlődésének, hogy a külföld érdeklődését is magára vonta.” *A Magyar Királyi Kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv* (Budapest: Athenaeum, 1899), 163.

se ügyében vagy nagy írói jubileumok²⁸ szervezésével, szoborállítással összefüggésben intézkedtek; a kiválasztás értékrendje pedig általában az Akadémiai normákhoz és értékpreferenciákhoz, valamint az intézmény elvárási horizontjához igazodott, saját stratégiát nemigen mutatott.

A sajtóforrások is megerősíteni látszanak, hogy az állami dotáció elégtelensége komolyan foglalkoztatta az irodalmi élet szereplőit. Az állami dotáció elmaradását már az 1870-es évek második felétől többen megfogalmazták a sajtóban, és bizonyos területeken mielőbbi állami beavatkozást sürgettek a szegényes és rosszul fizetett irodalmi mezőbe – ekkor még elsősorban az elszegényedett írók segélyezését hiányolták. Majd az 1880-as években mind többen, mind hangosabban és mind több területen hiányolták az irodalom állami segélyezését, beavatkozását, és mindegyre az állam hiányzó irodalomtámogatói koncepciójára és érdemi finanszírozói szerepének elmaradására mutattak rá.

Nagy sajtóvisszhangot²⁹ kapott például egy írói és művészi körököt megszólító írói társaság gyűlése 1882. május 25. délutánján, amelyen meghánytákvetették a hazai irodalom gondjait.

A tanácskozást nagy koszorúsunk: Jókai Mór vezette, előadóként dr. Neményi Ambros, a jeles publicista szerepelt. A főváros könyvkereskedői közül is többen beállítottak az értekezletre, hogy ők is hozzászóljanak a kérdéshez, melyhez nekik is annyi közük van, a mennyi az íróknak.³⁰

Mint az a rövidebb idézetekből is követhető, Neményi több irányból mutatta ki az állami dotáció és szponzoráció hiányát, majd több szempontrendszer felvetésével sürgette az állami beavatkozás szükségességét és stratégiájának kidolgozását. Neményi mind a kiadók, mind a szerzők, mind a szűk magyar piac gondjait sorolta, és kifejtette:

28 1875-ben például Jókai Mórt terjesztették fel a Szent István-rendre, a következő indoklással: „Jókai Mór magyar író részére az irodalom terén szerzett kitűnő érdemeinek elismeréséül írói működésének 25ik évi évfordulója alkalmából a Szent István rend kis keresztyének díjmentes adományozását szándékozik a felség körüli minisztérium útján legfelsőbb helyen javaslatba hozni.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), K 27. Az állami költségvetés tárgyalása, 1875. március 16. – Valószínű, az írói tevékenysége miatti kitüntetésre Jókai Mórt még ellenzéki párti politikusként és újságíróként jelölhették, hiszen a Szabadelvű Párt 1875. március 1-jén alakult meg.

29 Vö. „Irodalmunk emelésének módzatai”, *A Hon*, 1882. máj. 26., 1–2.

30 „Állam, társadalom és irodalom”, *Corvina* 5, 15. sz. (1882): 58–60.

Szinte öröndenünk kell, ha a könyv a nyomtatás költségeit fedezi, a nélkül, hogy jövedelmet hajtana akár a kiadónak, akár az írónak. Pedig az anyagi siker vagy világosabban mondva, az írásból való megélhetés biztossága híján, nincs irodalom és nem is volt sehol. A közönségnek igen nagy része nálunk igaz, nem tud még elszokni attól a gondolattól, hogy »pénzért írni« igen nemtelen, költőhöz nem méltó dolog. [...] Nem profán dolog az a honorárium, van annak is költészete, ha más nem, hát az, hogy lehetővé teszi az írónak, hogy jövőendő munkái az előbbieknél jobbak, több meggondoltsággal és tanulmánnyal írottak legyenek. De hát az írói körben ezt magyarázni teljességgel felesleges munka. Csak arra a különös jelenségre kell utalni, hogy az új magyar állam páratlan fogyatkozással fejlődik. Van önálló törvényhozása, önálló adminisztrációja, önálló pénz- és közlekedésügye, törekszik önálló hadseregre – nem gondol vele, hogy lesz-e önálló irodalma, s hogy az, a mi már megvolna, alig tud megállni helyén.

Nincs ország, mely a mienknél kevesebb figyelmet fordítana az irodalomra. – Ha valaki be akarná bizonyítani, hogy tüdő vagy szív nélkül emberi organizmus el nem lehet, az nem mutatna be nagyobb csodát annál az embernél, a ki olyan államra utal, mely teljesen figyelmen kívül hagyja az irodalmat – és mégis jól érzi magát. Pedig ilyen a magyar állam. És e körülménynek tulajdonítható az, hogy a mi íróink helyzete roszzabb nem csak az angol, vagy a német író helyzeténél, de hogy kisebb nemzeteknél, milyen a holland, a dán vagy a svéd, az irodalmi emberek keresete sokkal jobb arányban áll a más életpályák keresményével és valamennyi életpálya szükségleteivel, mint nálunk. [...]

Schol a világon nem fejlődött az irodalom annyira különváltva az államtól, mint az új Magyarországon. A legkisebb államnak is van udvara, mely hatalmas pártolója, sőt némelykor irányadója az irodalomnak. Gyakran rossz, ferde, bigott, affektált irányba tereli az udvar az irodalmat, de hogy oly teljes részvétlenséget mutatott volna az irodalom iránt, mint a mi udvarunk – arra művelt országban példa nincs.³¹

Neményi úgy elemzi a helyzetet, hogy az irodalom támogatása – mint egyfajta nemzeti mecenatúra – valójában a mindenkori uralkodó réteg, a kormány feladata lenne, beleértve azt is, hogy azokat az irodalmi mezőben helyüket keresőket, akik bármi miatt nem tudnak egzisztenciálisan megkapaszkodni, szociális támogatásban részesítse és tartsa el. Neményi ugyancsak leválasztja az irodalmi tevékenységeknek a napi politikához köthető részét, és jelzi azt is, hogy annak felügyelete belügyi problematikát érint:

De fájdalommal kell konstatálnunk, hogy bár kormányaink elég gyakran változtak, az irodalom iránt mindig egyforma maradt részvétlenségük. Hiszen nincs e részben jel-

31 Uo., 59–60.

lemzőbb vonása egész köz- és kormányzati életünknek mint az, hogy irodalmi dolgok, a mennyiben egyáltalában kormányzati intézkedésnek tárgyai, kizárólag a belügyminisztérium reszortjához tartoznak, azaz csak policiális szempontból tekintetnek. Tehát a magyar kormányt csak rendőri szempontból érdekli az irodalom...

A magyar budgetben egy 3500 forintra menő összeg, »elszegényedett írók vagy családjaik segélyezése« címmel mutatja egész direkt érdeklődését az államnak az irodalom iránt. Van aztán egy tekintélyes tétel történeti és irodalmi források kiadására – ennyiből áll az egész. [...]

Az állam kötelességét, mellyel az irodalomnak tartozik, két részre oszthatjuk. Kötelessége először a tudományos irodalom segélyezése, a mi a középiskolai könyvtárak felállítása által történhetnék, másodsor a népies és szépirodalom segélyezése, a mi a népkönyvtárak felállítása révén volna elérhető. Mindkét intézmény csaknem valamennyi nyugati államban honos.³²

A Honban Neményi dolgozatából azt emelték ki:

Az előadó különben axiomakép tekinti, hogy egy nagy, gazdag és hódító-képes kultúra és irodalom mellett egy új kultúra és irodalom csak úgy válhatik nagygyá, ha különös protekcióban, ez esetben az állam protekciójában részesül. Valamint igen helyesen a legnagyobb kedvezményekben részesítik a hazai ipart és kereskedelmet, úgy kívánja ő, hogy az irodalmat is, bizonyos tekintetben részesítse pártfogásában az állam. [...] Végre kéri az írók és művészek körét, küldjön ki egy bizottságot, mely – a külföldi tapasztalatoknak felhasználásával – fejtse ki egy – a kormányhoz és az országgyűléshez beadandó memorandumban – az irodalom pártolás ama módozatait, melyek az államtól várhatók és melyek magának az államnak is, legfőbb céljai elérésében hathatós segédeszközei lehetnének. Végül előre megfelel azon ellenvetésre, hogy az ajándékkönyvek korrumpálnák a közönséget és még súlyosbítanák a könyvkereskedők helyzetét.³³

A 19. század utolsó harmadának kultúra- és irodalomfinanszírozási kérdéseiről gondolkodók közt mindenképp meg kell említeni még György Aladár munkásságát.³⁴ György ekkor még *A Hon* belső munkatársaként, de nemsokára – a lap megszűnésével – az Országos Statisztikai Hivatal alkalmazottjaként készített érdekes felméréseket, melyek az addigiaktól teljesen eltérő horizontból tekintettek

32 Uo., 59–60.

33 „Irodalmunk emelése...”, 1–2.

34 CsászTVay Tünde, „Mennyi az annyi? Az 1849 utáni írók sokismeretlenes egyenlete – kis módszertani, bevezető gondolatok”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 30–52.

az irodalom – amelybe a szépirodalmon kívül mindenféle egyéb (természettudományi, műszaki, orvosi stb.) szakirodalmat is besorolt – egyre piacibb alapú működésére. Összegzései szerint³⁵ az irodalmi piacon a következő tőkeerős résztvevőkkel kellett számolni az 1880-as évek első felének Magyarországon: „Legelső irodalmi a tudományos intézeteink alapvagyonra a következő – írja:

A magyar tudományos akadémiaé 1.848,867 forint,
 a Szent-István-társulaté 120,000 frt,
 a Kisfaludy-társaságé 78,733 frt,
 a Természettudományi társulaté 53,600 frt,
 a történelmi társulaté 33,600 frt,
 a mérnök- és építészegyleté 60,000 frt,
 s a hirlapírók nyugdíjintézeté 100,000 frt,
 az írók segélyegyleté 200,000 frt,
 a könyvnyomdászok egyleté 40,000 frt,
 az Orvosi könyvkiadó-társaságé 50,000 frt,
 a Magyarországi Kárpátegyleté 50,000 frt.³⁶

György Aladár számításai szerint – beleértve az országos gazdasági s erdészeti egyesületek s más, részben irodalmi vállalatokkal összekötött társulatok, a kisebb irodalmi és tudományos társulatok összes vagyonát – „directe s kizárólag az irodalom fejlesztésére szolgáló alaptőkét hazánkban legalább négymillióra kell becsülnünk.”³⁷ György úgy látja, hogy ez nem túl nagy összeg, ahhoz képest, amit egy 1878-as statisztika (amelyet az Országos Statisztikai Hivatal készített, de saját maga is igen hiányosnak mondott) kimutatott. Ebben 59, kizárólag tudománnyal s irodalommal foglalkozó egyletet említene, ezek összes vagyonra „2 863 203 frt 23 kr-ra”, tehát közel hárommillió.

[E]z összeg – ahogy írja – az „irodalmi tőke” igen kis részét képezi. A felsőbb tanintézetek, könyvnyomdák, könyvkereskedők, a lapokat s közlönyöket fentartó más egyesületek, a nyilvános könyvtárak s gyűjtemények nagyrészt az irodalom céljainak előmozdí-

35 GYÖRGY Aladár, „A magyar irodalom tőkéje”, *Corvina* 6, 6.sz. (1883): 21–24; GYÖRGY Aladár, „A magyar irodalom tőkéje 2.”, *Corvina* 6, 7.sz. (1883): 26–27; GYÖRGY Aladár, „A kik az irodalomból élnek”, *Nemzet*, 1883. máj. 24., Mell. 1–2.

36 GYÖRGY, „A magyar irodalom...”, 22.

37 Uo.

tására szolgálnak s több más tényezőn kívül az állam évi subventiója az irodalmi művek előmozdítására szintén ide számítható.³⁸

György az eddig említett tételek mellé emelte még a következő közép- és felsőoktatási intézmények éves költségeit is:

a budapesti egyetem évi költsége	516,416 frt,
a kolozsvári egyetemé	213,438 frt,
a József műegyetemé	154,661 frt,
a selmeci akadémiáé	166,381 frt,
a középiskoláké a legújabb kimutatás szerint 3.270,596 frt, azaz a hazai közép- s felsőbb iskolák évi kiadása 4.461.491 frtra tehető. ³⁹	

György úgy érvelt, hogy „[a] felsőbb tanintézetek általában oly szoros összeköttetésben állanak az irodalommal s tudománnyal, mint író emberek (a tanár s könyvtárnak hivatásszerűig foglalkozik azzal) eltartói, könyvek s szellemi termékek vevői s irodalommal foglalkozó s könyv-, fogyasztó publikum nevelői, hogy az ő alaptőkéjüket csaknem egészen az irodalmi tőkéhez lehetne számitanunk,⁴⁰ s összességében itt 4,5 milliót ad a végösszeghez. Majd hozzáadja az iskolai könyvtárak, sőt, a szertárak éves költségeit (607,081 frt 64 kr), a három nagy fővárosi könyvtár értékét

az egyetemi könyvtár palotájában levő tőkét nem is számítva – legalább szintén ennyire megy. Vannak több más kis könyvtárak is, melyeknek értéke igen nagy, minő például a pannonhalmi, pozsonyi, szegedi, marosvásárhelyi, nagyszebeni, úgy hogy a 200-at meghaladó nagyobb magánkönyvtárakkal együtt ezek becsértékét igen csekély számmal két millióra, tehetjük.⁴¹

Ezután tér rá a kiadói számokra:

az Athenaeum tőkéjét 827,375 forintra,
 a Franklin Társulatét 878,523 forintra,
 a Részvénytársulati nyomdát 378,973 forintra,
 az Államnyomdát 190,330 forintra árazza be,

38 Uo.

39 Uo., 22.

40 Uo., 22–23.

41 Uo.

s végelszámolásként úgy találja, hogy a könyvkiadók üzletében levő irodalmi tőke 3 millió.⁴² Ezután ismerteti György az állami dotációk becsült értékét. Jelentékeny összeget képvisel az állami kiadás s segély az irodalom számára. A legutóbbi költségvetés [1883-as] adatai szerint:

minden minisztériumban terveztek könyvekre, lapokra 300–500 forintot,
a gazdasági és bányásziskolák könyvtárára 11,000 forintot,
a törvények szerkesztéséért 6 000 forintot,
a földtani intézetre 38,200 forintot,
a statisztikai hivatalra 111,690 forintot.

Ezenkívül a kormány által kiadott vagy segélyezett művek összege is igen nagy számot képvisel, így például

hivatalos lap 9000 forintot,

a *Néptanítók lapja* 10 ezret,

a *Központi értesítő* 3 ezret vesz igénybe.⁴³

Még jelentékenyebb összeget tesznek az állami segélyek. A vallás- és közoktatásügyi miniszter közművelődési célokra 209,186 forintot költ egy évben; ezenkívül tudományos és irodalmi társulatok segélyezésére 45,000 forintot ad, írók segélyezésére 3500 forintot, a földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter kiadása ily címeken 30–40 ezer forint közt váltakozik.

Ez összegek már magukban felül haladják a fél millió forintot. Igaz, hogy egy részök már a fentebbi rovatokban benn foglaltatik, de ne feledjük, hogy az összeghez még igen sok alkalmi gyámolítást kell számítanunk; továbbá egyes állami közegek által irodalmi célokra szánt összegeket, úgy hogy legkevésbé sem fogunk hibázni, ha azt állítjuk, hogy az állam évenként fél milliót ad irodalmi célokra. De vegyünk csak 300,000-et, akkor is ennek tőkéje 5–6 millió forint lesz, tehát elmondhatjuk, hogy az irodalmi tőke az állami kiadásokban legalább 5 millió forintot tesz.⁴⁴

György felsorolja még a színházak színműíróknak adott honoráriumát, a testületek, hatóságok, kamarák évkönyveinek szerkesztési költségeit, a „monographiák” íratását, pályadíjakat, a testületek által kiadott könyveket s emlékiratokat – azaz „a társadalom hozzájárulása az irodalmi tőkéhez, mintegy három millió forintot tevő tőke kamatjának felel meg”.⁴⁵

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.

45 Uo.

Végső összegzése szerint:

1. Direct kizárólag irodalmi célokra szolgáló tőke 4 millió
2. Tanintézetek vagyonából 4,5 millió
3. Köz- és magánkönyvtárakból 2 millió
4. Könyvkiadók üzletéből 3 millió
5. Állami költségből 5 millió
6. A társadalom hozzájárulásával 3 millió

Összesen 21,5 millió

„E számítások szerint tehát a magyar irodalom tőkéje legalább 21,5 milliót tesz, mely 5%-kal évenként 1.075,000 frtnak felel meg.”⁴⁶

Amennyire jó iránymutatónak látszanak György Aladár statisztikái, első látásra épp annyira megtévesztő is lehet. Ő ugyanis az irodalmi tőke fogalmát és forintosítható lehetőségeit abból a nézőpontból figyeli, hogy az irodalommal (is) foglalkozók milyen területeken biztosíthatják, pótolhatják, segíthetik egzisztenciális megélhetésüket, illetve az irodalom intézményes hálózata milyen *forgótőkét* képes mozgósítani az irodalmi piacon. Látható már ennyiből is, hogy ezek a felsorolt, formalizált lehetőségek azonban a valódi irodalmi alkotófolyamatok megteremtésére és biztosítására nem vagy csak nagyon-nagyon ritkán lehetnek alkalmasak.

Mint György számai is mutatják, az általa felállított nagy rendszerben az állami „irodalmi tőke” kevesebb mint 25%-os arányú. Korábbi részletezéséből kiderül az is, hogy ez alapvetően a nagy és egyetemi könyvtárak fenntartására, a hivatalos lapok kiadására, egyes nemzeti intézményekre fordítódott.

Ha összenézzük ezeket az adatsorokat az 1883-as állami költségvetéssel, akkor az alapján is kijelenthető, a VKM továbbra is kitüntetetten és túlnyomórészt oktatási és intézményberuházási célokra áldozott: tanintézetekre, tanügyi célokra, kisebb részben pedig egyházi ügyekre.

Érthetetlen módon egyébként György nem említi meg, hogy az Átmeneti kiadásokban a VKM ebben az évben más évekhez képest szokatlanul sok tétellel jelent meg: elsősorban elindult az óriási klinikaépítési nagyberuházási projekt, a budapesti egyetemi könyvtár 2. emeletének átépítése, az épülő Zeneakadémia nagytermének díszítése, illetve a festőiskola kapott bizonyos összegeket felcímkezett kiadásokra: Benczúr Gyula Münchenből Budapestre való „átkelési költségeinek” fedezésére – saját műtermének művészeti felszerelésére, illetve a tanuló műtermének bebútorozására és felszerelésére.

György adataiban azonban továbbra is, mindössze a *segélyezések* címszó alatt találunk olyan rovatokat, amelyekből az irodalmi szereplők segítése, szponzorálása – elvileg legalábbis – megoldható lehetett.

Összevetve tehát a forrásokat, kétségtelen, hogy az új állami intézményhálózat kiépülésével megjelent ugyan, de csak nagyon kis mértékben egy eddig ilyen formában nem létező, jelentős tőkével rendelkező, de a magyar irodalmat még alig-alig szubvencionáló, dotáló és támogató szereplő, az állam. Mégis, a dualizmus létrejöttével, a kiegyezés rendszerváltó időszakában – a kapitalista piacosodási szisztémák kialakulása és erősödése mellett – talán ezt lehet a legnagyobb változásnak tekinteni a művészeti és az irodalmi területen.

Ennek azonban még sem a szabályozási rendszere, sem a mértéke, sem a jogcímei, sem a támogatási köre – és így lobbizás, ügyeskedés, kijárás – nem alakult még ki hosszú-hosszú évekig. De az irodalmi szereplők és az irodalmi mezőben megjelenők sem találják még évtizedekig az utat errefelé, és nem képesek (vagy nem akarják) megfelelő érdekérvényesítő erővel felmutatni az irodalmat mint elsődlegesen fontos szponzorációs területet, valamint az állami támogatások megszerzéséből is évtizedekre kiszorulnak – például a képzőművészetekkel szemben.

Sajnos hiányoznak még azok a legalapvetőbb, rendszerszintű kutatások is, amelyek megmutatnák, hogyan és mennyit költött az állam, azaz benne a már differenciálódott, az oktatási, a vallási és a kulturális feladatokkal foglalkozó minisztérium az irodalmi és művészeti szereplők, illetve bizonyos projektek, vállalkozások szponzorálására és segítésére – és mindez milyen arányú, milyen nagyságú és részesedésű a teljes állami, valamint a teljes irodalmi finanszírozási hálózatban, illetve hogyan változik ez idővel (már ha változik). Egyelőre a kora dualista állami költségvetések átnézéséből annyi látszik, hogy a dualizmus első három évtizedében gyakorlatilag az irodalom mint szponzorációs terület alig-alig jelent meg, a támogatások száma és összege alacsony és szinte véletlenszerűen osztják ki őket. (Míg a képzőművészet már az elejétől nagyon hangsúlyosan jelen volt, és maradt is.)

Azt lehet tehát mondani, hogy ha az írói-irodalmi alkotófolyamatok szereplői számára komoly harcokat kellett vagy lehetett is vívni a 19. század utolsó harmadában az egzisztenciális és az esztétikai szabadságért, ebben az állami szubvencionációnak nem volt még igazán helye és szerepe.

Az államilag felügyelt irodalmi szubvencionális rendszer kialakulása rendkívül lassan indult meg és később is meglehetősen lassan haladt. Még 1895-ben is gyakorlatilag csak a vágyak megfogalmazása történt meg a szépirodalom erőteljesebb állami segítésére, mint ahogy azt például Zempléni Árpád Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett nyílt levelében olvashatjuk.

Ebben a lehetséges, még mindig hiányzó szponzoráció módozatai mellett érvelt – például az állami írói ösztöndíjprogramok fontossága mellett, a szépirodalmi szakalapítások szükségessége mellett az egyetemen, de érvelt klasszikusaink mil-lenáris nemzeti díszkiadásai mellett (az Akadémiával közösen), az Akadémia ált-al lebonyolított fordításirodalom megteremtése mellett, mellyel a magyar mű-vek megismerhetők lennének a szomszédos és a nemzetközi piacon, valamint az állami kitüntetési rendszer kialakítása és az évjáradékok kiosztási rendszerének kidolgozása mellett.⁴⁷

A magyar írók azonban nem tudták (vagy nem akarták?) a saját céljaik és fon-tosságuk reprezentációja mellé állítani a tőkeerős oktatás- és kultúrpolitikai veze-tőket. Az egyes segélyezések, nyugdíjkiegészítések, ösztöndíjak vagy egyes irodal-mi kiadványok dotálása vagy a nagyobb könyvtárgyarapítás jelentette akciókon túl az állami segítség és mecenatúra gyakorlatilag még évtizedekig, az 1890-es éve-kig biztosan nem jelenthetett nemhogy alternatívát, de átmeneti segítséget sem az írói szabadság elérésére – és így az írói szabadság bármiféle állami deformálá-sának elvárására sem. A politika és az irodalom ebben a dotációs formában sokáig nem kért egymásból, miközben literátus emberek sora vállalt állást, képviselősé-get a miniszteriális hivatalokban vagy az országgyűlésben (Eötvös, Jókai, Trefort).

A rohamot a bármiféle írói szabadság eléréséért, a boldogulásért még jó ideig leginkább az irodalmi mezőben egyeduralkodó és sokakat elutasító és az iroda-lomtól messze zavaró Akadémia, a civil társulatok, valamint az időközben egyre erősödő, de piaci elvárásokkal és megrendelésekkel fellépő üzleti szereplők, illet-ve a polgári foglalkozást kínálóknak kellett a magyar íróknak megindítaniuk és hősiesen állniuk. Nem keveseknek gyenge nadrágban, meglehetősen folytonos-sági hiányokkal.

47 ZEMPLÉNI Árpád, „Irodalom és politika. Nyílt levél Wlassics Gyula úrhoz, Magyarország vallás- és közoktatásügyi miniszteréhez, Budapest, nov. 9.”, *Nemzet*, 1895. nov. 10., 71–72.

Az ajándékozás formái Jókai Mór félszázados írói jubileumán

A pályakezdés ünnepe

Jókai Mór első nyomtatott műve 9 éves korában jelent meg s így írói működésének 50-ik évfordulója már 1884-ben lesz. Az írók és művészek társasága elhatározta, hogy annak idején ez évfordulót megünnepeli s az ünnep egyik pontja lesz ama statio-utczai ház emléktáblával ellátása, a melyben Jókai több mint egy évtized alatt műveinek legnagyobb részét írta.

A Petőfi Társaság híre 1882-ben jelent meg a *Nemzet*ben,¹ Komócsy József számításai alapján a pályakezdés pillanatát Jókai első, nyomtatásban is megjelent verseihez kötve. Az író tiltakozott, Rózsafalvi Zsuzsanna és Szajbély Mihály is Jókay Jolán visszaemlékezését idézik nagybátyja reakciójáról:

Kilenc éves voltam, – szólt Jókai, – mikor első dolgozatom nyomtatásban megjelent, az gyermekmunka volt és az nem számít, de ha már számba veszik irodalmi munkásságomat, akkor számítsák 1842-től, a *Zsidó fiú* verses drámámtól, amelyet Kecskeméten írtam és amelyet Petőfi másolt le és ugyancsak Petőfi hozta fel gyalog Kecskemétről a Magyar Tudományos Társasághoz – de hogy hová lett a *Zsidó fiú*, sohasem tudtam meg.²

* A tanulmány „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

1 *Nemzet*, 1882. nov. 20., 2.

2 *Jókai és Laborfalvi Róza. Hedegüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai* (Budapest: Singer és Wolfner, 1927), 325. Idézi RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „»Ötvenéves aranylakodalmom a múzsával«: a Jókai-jubileum és a díszkiadás története”, *Budapesti Negyed* 15, 4. sz. (2007): 335–359, 338; SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór* (Budapest: Kalligram, 2010), 322. Jókai első, nyomtatásban megjelent verseiről: FÜLÖP Dorottya, „Jókai Mór első, folyóiratban közölt versei”, *Irodalomismeret*, 1. sz. (2021): 90–98.

Maga Jókai is a nyilvánosság elé lépett, és *Mire vénülünk meg?* című írásában problematizálta a Petőfi Társaság pályakezdés-definícióját, megadva egy sajátot:

A mi egy kilencz esztendőös gyerektől nyomtatásban megjelent, az még nem az ő bűne; hanem azé, a ki kiadta. A gyerekkori verset épen úgy nem lehet beszámítani valakinek, mint ahogy nem lehet a katonának attól számítani a pályafutását, a mikor fakarddal, papiroscsákoval kommandérozta a gyerekármádiát.³

Ugyanitt ő maga határozza meg saját pályájának kezdetét.

Megmondom én őszintén, hogy hol kezdődik az irodalmi pálya egész komoly értelemben? Ott, a hol egy írónak valami alkotása egy komoly kritika által figyelemreméltónak ítéltetett, a kiskorúság enyhítő körülményének tekintetbevétele nélkül⁴

– utalva ezzel az említett *Zsidó fiú* című, 1842-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályázatára készült drámájára, ami ugyan nem jelent meg nyomtatásban, ráadásul el is tűnt (legalábbis akkor még azt gondolta), ellenben az Akadémia dícséretben részesítette a pályaművet. Ezzel az évfordulót egy évtizeddel elhalasztotta.⁵ A pályakezdés meghatározásának forrásaival kapcsolatban Szilágyi Zsófia figyelmeztet a visszaemlékezések és interjúk – azaz az a pálya elejét utólag megkonstruáló szövegtípusok – csapdájára.⁶ Egy kultusztörténeti megközelítésben éppen ezek az utólagos konstrukciók és – a pályakezdés idejéből származó forrásokkal összevetve kiderülő – legendásítások válnak izgalmassá. Az 1883-ban, a *Nemzet*-ben publikált *Negyven év visszhangja*⁷ című írását Jókai így kezdi:

Tavaly múlt negyven éve annak, hogy a legelső elbeszélésem az olvasóközönség elé került. A címe „Istenítélet.” Pályamű volt: „egy” arany jutalmat nyert, s megjelent a „Tavas” című almanachban.

3 *Nemzet*, 1882. nov. 20., 1.

4 Uo.

5 A jubileum első tervezetének évszáma mind a szakirodalomban, mind a Jókai-díszkiadás utolsó, a jubileum és a százkötetes kiadás történetét megíró könyvében némiképp pontatlan. „Az ezernyolczszáz nyolczvannegyedik esztendőben merült fel először az idea, hogy Jókai Mór ötvenéves írói jubileumát az egész ország megülje” – olvasható a díszkiadás történetében. *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története* (Budapest: Revai, 1907), 3. A sajtóforrások alapján pontosítani lehet. 1884-re terveztek volna, az ötlet azonban már két évvel korábban felmerült.

6 SZILÁGYI Zsófia, „A pályakezdés: mítosz vagy konstrukció? (Változó feltételek, változó mintázatok a XX. századi magyar irodalomban)”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László, 305–316 (Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó–Reciti, 2014), 308.

7 *Nemzet*, 1883. aug 19., Melléklet.

A *Zsidó fiút* is említi mint az első drámáját, bár ezúttal nem hangsúlyozza, mint egy évvel korábban, hogy ő ezzel jelöli ki pályakezdésének pillanatának. Itt is leírja viszont azt, hogy dicséretet nyert az akadémiai pályázaton,

sőt öt szavazat közül kettő: Vörösmarty és Bajza, a száz aranyos pályadíjra ajánlotta azt. A munkának természetesen nagy hibái voltak. Vörösmarty és Bajza atyai szeretettel hívtak oda magukhoz és nem resteltek naphosszant fáradozni velem, hogy ezeket a hibákat kiigazítani segítsék.⁸

Szilágyi Márton hívja fel a figyelmet arra, hogy mivel a dráma nem nyert, ezért a szerző nevét tartalmazó borítékot nem bontották fel, a bírálók nem tudhatták, hogy Jókai írta, így nem is vehették fel vele a kapcsolatot. Azt nem lehet kizárni, hogy amikor ezek után az író benyújtotta a Nemzeti Színházhoz a művet, Vörösmarty, aki a drámabírálo bizottság elnöke volt, és a szintén bizottsági tag Bajza felismerhette a szöveget, de az is könnyen elképzelhető, hogy a tekintélyes nevet (akik a visszaemlékezése idején már nem éltek) Jókai pályakezdése hitelesítésére használta.⁹ Mindenesetre az 1895-ben, tehát a ténylegesen megtartott jubileum után a sajtóban közölt (majd a díszkiadás századik kötetében, amely magának a díszkiadásnak, valamint a jubileumnak a történetét adja közre, szintén megjelent) *Önéletírásom* című munkájában már így ír a *Zsidó fiúról*: „Ezzel alá volt írva a vér-szerződése annak az édes ördögnek, a kit úgy hívnak, hogy »poézis«”.¹⁰

A *Mire vénülünk meg?* című írásban – ami saját regénycímének átírata is egyben – az öregedéssel való szembesülés is megjelenik. Erre azért sem térek ki részletesen, mert korábban Török Zsuzsa és Kiss A. Kriszta is elemezték¹¹ ebből a szempontból Jókai hivatalosnak tekintett önéletírásait, a *Negyven év visszhangját*, az *Önéletírásomat* és az *Életemet*, valamint az ún. „életrajzi fikcióit” is. A *Mire*

8 Uo.

9 SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor* (Budapest: Osiris, 2021), 210–211. Szilágyi Márton arra is felhívja a figyelmet, hogy ennek volt már előzménye: Vahot Imre szintén Vörösmarty tekintélye által kísérelte a pályázati siker elmaradása után a *Zách nemzetsége* drámáját mégis sikerként beállítani. Uo.

10 *Nemzet*, 1895. aug. 1., 1; *Pesti Napló*, 1895. aug. 2., 5; *Pesti Hírlap*, 1895. aug. 3., 13; JÓKAI Mór, „Önéletírásom (Tíz évvel később)”, in *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*, 138.

11 TÖRÖK Zsuzsa, „Öregkor és az életút elbeszélése. Öntükröző eljárások Jókai kései verses élettrajzában”, in „...író leszek és semmi más...”, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Róbert, Tempevölgy Könyvek 19, 46–59 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015); KISS A. Kriszta, „Jókai Mór élettrajzi elbeszéléseinek kanonizálódása: az élettrajzi novelláskötetek és az élettrajzok kialakulása”, *Irodalomtörténet* 101 (2020): 407–420; KISS A. Kriszta, „Önarcképrongálás és/ vagy -rajzolás Jókai Mór önéletírásaiban”, *Tempevölgy* 11, 3. sz. (2019): 94–104.

vénülünk meg?-ben az ideje korán való megöregedés vagy akár az öregítés jelenik meg, sőt, bár humoros a hangnem, de az ettől való félelem is felsejlik:

Nagy rémületemre olvasom a lapban a jubileumot. Kérlek szépen benneteket, ne vénítsetek agyon! Így is elég öreg legény vagyok: negyvenet bevallok, de az ötven ellen kifogást teszek.¹²

1887-ben újra felröppent a hír a sajtóban, hogy az 50. jubileum az év novemberében lesz,¹³ de ezt Jókai kénytelen újból pontosítani:

Hiszen én ötven évvel ezelőtt pozsonyi szintaxista diák voltam, görög verseket írtam. Később esett az meg: öt év múlva, tizenhét (és nem – tizenkét) éves koromban, hogy „Zsidó fiu”-t megírtam, a melyet a tudós társasági pályázaton dicsérettel tüntettek ki anno Domini 1842. Ez az írói pályámnak a kezdete.¹⁴

Itt is tematizálja az öregedést, akárcsak a fentebb említett cikkben:

Rip van Winkle nem ijedt meg jobban, mikor a vedei vízben meglátta az egy éjszakán át megvénült ábrázatját, mint én, mikor a mai lapokban azt látom, hogy Ti a jövő hónapban az én félszázados írói jubileumomat akarjátok megülni!

Az újbóli felidézésnek annyi haszna volt, hogy Borovszky Samu, az akadémia levéltárnoka kiderítette, valójában 1843. március 21-én került az akadémia plénuma elé, s ugyanez év október 5-én hirdették ki az akadémia dicséretét,¹⁵ tehát egy évvel később, mint Jókai eredetileg emlékezett rá. Így végül ehhez igazították a jubileumot.

Jubileumi előkészületek

Amikor 1893 elején, egy másik jubileumi ünnepen, Petőfi hetvenedik születési évfordulóján a Petőfi Társaság bankettjén Ábrányi Kornél Jókait is felköszöntötte, az író már nem ellenkezett. A nagy, országos jelentőségű ünnep tervének híre futótűzként terjedt a sajtóban, a szervezése szinte azonnal elkezdődött – ennek

¹² *Nemzet*, 1882. nov. 20., 1.

¹³ *Budapesti Hírlap*, 1887. okt. 16., 3.

¹⁴ *Fővárosi Lapok*, 1887. okt. 18., 2109.

¹⁵ *Fővárosi Lapok*, 1887. okt. 30., 2201.

ellenére az eredetileg 1893 őszére tervezett nagyszabású ünnepséget végül a következő év január 6-án tartották meg. Az országos szintű előkészületekről való tudósítások teret kaptak a napilapokban, az ünnep közeledtével szinte nem volt olyan nap, amikor a sajtó ne említette volna az eseményt, az előkészületeket, de tulajdonképpen bármilyen olyan kisebb-nagyobb részletet, amely egy kicsit is kapcsolódott az íróhoz, ezáltal – Szajbély Mihályt idézve – a „pártorgánumok és függetlenek, pletykalapok és mértékadók, fővárosiak és vidékiek, egyként és egymással versengve nem csupán kultikus alakot, hanem igazi médiasztárt formáltak az ünnepeltből”.¹⁶ A szervezés, illetve a szervezésről való beszéd elindulásával párhuzamosan megjelent az évfordulós ünnepségek kritikája is, a futószalagon szervezett, emiatt kiüresedett formáról írtak többen. A Petőfi Társaság által összehívott szervezőbizottság ülése kapcsán a *Pesti Napló* világított rá a jubiláris ünnepek rendezési logikájának visszasságaira: eszerint Gerlóczy Károly alpolgármester

indítványozta, hogy az értekezlet alakuljon nagy bizottsággá, illetőleg az alakulandó nagy bizottság alakítsa meg mindjárt a szűkebb albizottságot, mely viszont válaszsza ki azt a három embert, a ki a nagy, nagyobb és legnagyobb bizottság helyett dolgozni fog. (Ezt az utóbbit nem mondta ugyan, de odagondolta, hiven a főváros tradíciójához.)¹⁷

A hosszú 19. század Európa-szerte a centenáriumok és jubileumok százada volt,¹⁸ beszédes, hogy a magyar sajtó is „hivatásos jubileumszervezők”-ről és „jubileumipar”-ról írt,¹⁹ egyfajta túltermelésről, ennek következtében pedig kiüresedésről. Ez a jelenség is szerves része volt a 19. század végi európai transznacionális mintáknak, az egész kontinensen érzékelhető volt egyfajta kommemorációs fáradtság, kifulladás.²⁰ Ebből a kontextusból emelték ki az „Aranyember” ünneplését, amitől sokat vártak; többek között azt, hogy újra tartalmat ad a formának, az író dicsősége rehabilitálja a jubileumot, az említett hivatásos jubileumszervezők bűne bocsánatot nyer. Megfelelő analógiát keresve, a *Budapesti Hírlap* így fogalmazott:

16 SZAJBÉLY, *Jókai Mór*, 320.

17 *Pesti Napló*, 1893. márc. 5., 5.

18 Roland QUINAULT, „The Cult of the Centenary, c.1784–1914”, *Historical Research* 71, no. 176 (1998): 303–323.

19 *Budapesti Hírlap*, 1893. márc. 19., 1.

20 Ann Rigney a Walter Scott-jubileumok kapcsán ír a jelenségről (commemoration fatigue), l. Ann RIGNEY, „Scott 1871. Celebration as Cultural Diplomacy”, in *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe. Nation Building and Centenary Fever*, ed. Joep LEERSSEN and Ann RIGNEY, 65–87 (Palgrave Macmillan, 2014).

Nem olyan, mint a kitűnő dráma, mely mellett a silányak még silányabbak. Nem olyan, mint a pompázó gazdagság, mely a rongyos szegénységet még szánalmasabb színben tünteti fel. Inkább hasonlít a valutarendezéshez, melynek sikere minden értékpapír árfolyamát felszökteti.²¹

A 19. századi jubileumi ünnepek nagyrészt hasonló forgatókönyv alapján szerveződtek, a transznacionális mintát az egyes ünneplő közösségek lokális tartalommal töltötték fel. Jellemzően ezek a nagy, országos jelentőségű ünnepek egy-egy ország neves írója, művésze, vezetője születési vagy halálozási kerekévfordulójára emlékeztek meg. A Jókai-ünnep egyik sajátossága volt, hogy az ünnepelt maga is jelen volt az ünnepségen. Ez, bár nem előzmény nélküli – találunk számos, a szakmai életút mérföldkönek számító évfordulóinak emléket állító ünnepséget, melyeken rendszerint részt is vesznek az ünnepeltek – mégis némileg szokatlan. Lévay Józsefről például, amint arra Porkoláb Tibor hívta fel a figyelmet, amikor 1911-ben a Kisfaludy Társaságbeli tagságának félszázados évfordulóját ünnepelték, a miskolci sajtó megjegyezte: „az irodalom ez egyszer nem ércszobrot, hanem élszobrot ment ünnepelni”.²² És Jókainak sem kellett a halálát megvárni ahhoz, hogy megdicsőüljön, hangsúlyozta E. Csorba Csilla a 19. századi költői apoteózisokról szóló tanulmányában, hanem még életében válhatott a nemzet legnagyobb *élő* költőjévé²³ – holt testvércsillaga, Petőfi mellett –, „a szabadság, egyenlőség és testvériség nagy eszméi diadalrajutásának s az igaz magyar hazaszeretetnek lángszellemü” apostolává.²⁴

Az élő szobor mellett azonban márványszobrot is koszorúztak: az ünnepség alatti Redoutbeli ünnepélyes fogadáson egyszerre volt jelen Jókai, illetve „pálmák és örökzöld lombok” közé helyezve Zala György róla készült márvány mellszobra.²⁵ Jókai maga rendelte meg a szobrot, hogy „legyen mivel kedveskednie az őt üdvözlő testületeknek”. Többször ült a művésznak, a leírások szerint a szobor arca „derült de bizonyos rezignáció tükröződik rajta. Jókai maga azt mondja, hogy ez a szobor a leghívebben festi az ő lélekállapotát”.²⁶ A márványszobrot

21 *Budapesti Hírlap*, 1893. márc. 19.

22 *Miskolci Ujság*, 1911. nov. 20., idézi PORKOLÁB Tibor, *Kultusz és felejtés. Lévay József irodalmi és társadalmi státusza* (Budapest: Ráció, 2017), 30.

23 E. CSORBA Csilla, „A költészet apoteózisa”, in *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9, szerk. KALLA Zsuzsa, 35–47 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000), 43–44.

24 *Pesti Hírlap*, 1893. nov. 5.

25 A jelenetről készült illusztráció: *Vasárnapi Ujság*, 1894. jan. 14., 1.

26 *Fővárosi Lapok*, 1893. ápr. 26., 977.

meg lehetett tekinteni a Múcsarnok téli kiállításán, a sajtó – kultikus retorikától nem mentes – tudósítása szerint a kiállításának egyik legszebb szoborműve volt. Ugyanakkor Jókai saját megfogalmazása szerint is őt helyettesíteni volt hivatott, mint ahogy az a tiszteletére Szegeden megrendezett ünnepség főszervezőjének, Kémény Nándornénak címzett leveléből kiderül:

Az első egybekelésem a múzsámmal 1843-ban ugyan keresztül tudtam volna magamat enni-inni a két magyar hazán is: de akkor sehová se hittak; most már hinak, de most már én is öreg legény vagyok, a múzsám is vén matróna már. Jobb minekünk itthon. Hanem majd magam helyett elküldöm mindenüvé azt a remekül készült mellszobromat, amelyt most végzett be Zala György művész barátom. Az legalább ott marad emlékül s a lelkemnek egy darabja is vele.²⁷

Természetesen nem arra az egy márványszoborra gondolhatott. Hiszen Zala, pontosan azért, hogy „iskolák, társaskörök és szerényebb sorsú műkedvelők is megszerezhessék”,²⁸ bronzal befuttatott és Jókai aláírásával ellátott gipszmásolatokat készített az eredetiről, amelyeket műtermében lehetett megvásárolni 30 forintért. Jókai a szobor megrendelésével mintegy kultikus tárggyá és áruvá tette magát, ami gyűjthető, hazavihető, megvásárolható, koszorúzható. Később, amikor – már a hivatalos jubileumi ünnepség részeként – a magyar nők képviseletében Wohl Janka, Pejacsevich Tinka grófnő, Berzeviczy Albertné, Kovách Zoltánné, Emich Gusztávné, Rickl-Veszprémy Susanne és Földváry Emma átadták Jókainak azt a szőnyeget, amelynek – a *Magyar Bazár* felhívására – minden kockáját más-más szőtte, az író búcsúzáskor egy-egy, az arcképével ellátott érmet adott nekik emlékül.²⁹ Nem kellett sokáig várni, hogy a kultikus árunak a piaci részét egy iparos is felfedezze. Lefkovits Arthur debreceni ékszerész „az ünnepelt költő arcképével díszített aranyból, ezüstből és bronzból készült joujoukat, melltüket és broche-okat” készített, ezeket a főváros nagyobb ékeszerkereskedéseiben is meg lehetett vásárolni. Azon túl, hogy árulta ezeket, Lefkovits száz darabot Jókainak ajándékozott, hogy az ünnepnapon „környezetének emlékül kioszthassa”.³⁰

Az ünnepelt iránti tisztelet kifejezésének az egyik legnépszerűbb – és a jubileum szervezésével egyidőben megjelenő – módja a díszpolgárrá és egyetek dísz-

27 *Szegedi Híradó*, 1893. ápr. 8., 2.

28 *Fővárosi Lapok*, 1893. dec. 21., 2918.

29 *Pesti Napló*, 1894. jan. 5., 2.

30 *Pesti Hírlap*, 1893. dec. 30., 6.

tagjává való megválasztása volt.³¹ Szerinte az országban a városok (különösen azok, amelyekhez az író valamely életszakaszában kötődött) egymással versengve jelentették be a döntésüket a díszpolgári kinevezésről. „A legnagyobb magyar regényíró félszázados írói jubileumának megünnepléséből Pécs is ki fogja venni a maga részét”³², „Kecskemét városa ki nem marad”³³ – miután a helyi kiadású *Pestmegyei Hírlap* éles hangú cikkben bírálta a városvezetést, amiért 1893 áprilisában még nem jelentették be, hogyan fejezik ki tiszteletüket.

Válasszák hát díszpolgárrá, – S tollunk hegyén van, hogy az utcát, melyben Jókai Mór lakott, Jókai-utcának nevezi el. De nehogy valamiképen azt a IX. tizedben fekvő utcát, a melykben tényleg lakása volt ezelőtt ötven évvel, hanem – mutassa meg a tapintat, hogy melyiket!³⁴

Az utcaelnevezésnek a díszpolgárságnál is nagyobb a presztízse, és fontos, hogy, ahogy fentebb is láttuk, reprezentatív utca viselje a Jókai nevet, még úgy is, ha ez azt jelenti, nem a ténylegesen, életrajzilag hozzá köthető utca lesz átnevezve (egy másik sajátos fordulat volt, amikor Miskolc városi tanácsa azt indítványozta, hogy az az utca kapja a Jókai nevet, amelyben Laborfalvy Róza született).³⁵ Emellett több város jelzi, hogy ezen a „sablonon” túl tartalmasabb ajándékot kívánnak adni, legyen az akár pénzalap létrehozása, akár „valamely látható ajándékkal, valamely műbecsű tárggyal kedveskedni annál is inkább, mert az ő emléktárgyai egykor mintegy múzeumi és nemzeti közkincset fognak képezni”.³⁶ Az archiválás és muzealizáció valóban megtörtént, a jubileumra kapott díszokleveleket, al-

31 Utóbbiak közül egyfajta kisajátítás érhető tetten abban, hogy a budapesti ügyvédi kamara (majd példáját követve a marosvásárhelyi) dísztagjának nevezi ki Jókai ügyvédi diplomájára és rövid életű ügyvédi tevékenységére hivatkozva. *Pesti Napló*, 1893. ápr. 13., 6. De a Magyar mérnök és építész egyesület is megtalálta a maga Jókaiját: „abból indulva ki, hogy nagy Írónk a hol csak tehette dicsőítette a magyar technikust, sőt az »Uj földes ur« c. regényében ennek előre törekvő típusát pompásan meg is rajzolta, e típust bronz vagy márvány szobor alakjában akarná a jubiléumnak átnyújtatni.” Az idő rövidsége miatt végül ők is az egyleti dísztagság mellett döntöttek. *Pesti Hírlap*, 1893. nov. 1., 7.

32 *Pécsi Napló*, 1893. ápr. 8., 4.

33 *Pestmegyei Hírlap*, 1893. ápr. 26., 2.

34 *Pestmegyei Hírlap*, 1893. ápr. 23., 1.

35 *Borsod*, 1893. ápr. 13., 4. Kolozsváron például a Bel-Szén utcát keresztelték át, ami nemcsak központi fekvése miatt lehetett jó választás, hanem azért is, mert az első erdélyi magyar hivatásos társulat első játszóhelye (amelynek centenáriumi ünnepsége nem sokkal korábban, 1892-ben zajlott) az itt található Rhédey-házban volt, ahol Jókai is kiemelt szerepet kapott a *Szigetvári vértanúk* által – a Zrínyi-motívum ugyanis visszatérő motívum volt a színház nagy ünnepein. Talán ez is indokolhatta a döntést.

36 *Borsod*, 1893. ápr. 13., 4.

bumokat, képzőművészeti alkotásokat a Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteménye őrzi.³⁷

Jókai megajándékozásának ötlete természetesen a szervezőbizottság részéről is felmerült már az egyik korai ülésen, 1893 márciusában (ekkor még ez év októberére tervezték az ünnepséget, halasztása 1893 nyarán kezdett el körvonalazódni, végül októberben tűzték ki az 1894. január 6-i dátumot), de ez újabb és újabb kérdéseket vetett fel: képesek-e Jókait megjutalmazni; van-e adekvát ellenszolgáltatás azért, amit ő adott; miként lehetne eljuttatni hozzá egy nagyobb összeget úgy, hogy „sem azt ne feszélyezze, a ki adja, sem azt, a kinek szánva van”?³⁸

A nemzet ajándéka

Falk Miksa felvetette, hogy „az ünnep alkalmából gondoskodjék a nemzet valami módon arról, hogy Jókainak ne kellessék még tovább is egyszerre négy regényt is írni, hogy megélhessen, mint most”.³⁹ Felmerült egy nemzeti alapítvány létrehozásának terve, aminek kamatai felett életében ő rendelkezne. Ez a terv egyre inkább egy nemzeti ajándék gondolatába fordult át, míg végül 1893 májusában körvonalazódott Révai Mór javaslatára a nemzeti díszkiadás ötlete. Mivel Jókai kiadott művei több kiadó tulajdonát képezték, amiket meg kellett szerezni, nem tűnt egyszerűnek az ötlet kivitelezése,⁴⁰ ráadásul meglehetősen kockázatos vállalkozás volt. Révai célkitűzése az volt, hogy a jubileumon 100 000 forintot adjanak Jókainak nemzeti ajándék gyanánt, amit az eladásokból befolyt összegből fizetnének ki, ahhoz azonban, hogy a 200 forintba kerülő díszkiadásból a kiadó se károsuljon, minimum 1000 előfizetőre volt szükségük a jubileum idejéig.

Az életmű kiadásához és értékesítéséhez érdekes ellenpontot kínál az Athenaeum vállalkozása. A kiadó a jubileum hírére gyorsan reagálva, elkezdte megjelentetni többrészes sorozatban, illusztrálva a Jókai-regényeket, az *Egy magyar nábob*bal indítva. A sajtóbeli hirdetésekben kiemelték, hogy „Jókai Mór művei megmérhetetlen szellemi kincset képeznek reánk nézve”, és hogy a sorozathoz minél többen hozzájussanak – a nemzet ezzel is háláját fejezve ki –, „a kiadás ára

37 E. CSORBA Csilla, szerk., *„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”. A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai gyűjteményének katalógusa* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018).

38 *Bereg*, 1893. máj. 7., 2.

39 *Budapesti Hírlap*, 1893. márc. 5., 11.

40 A kiadói jogok megszerzéséről, valamint a könyvtárgy sajátosságairól (a végül háromféle, papírmínőségében, kötésében és részben formátumában eltérő sorozatról) részletesebben lásd RÓZSAFALVI, „»Ötvenéves aranylakodalmom...«”, különösen 351–357.

a legolcsóbb. Egy-egy füzet ára csak 40 krajczár.⁴¹ Azaz a felmérhetetlen szellemi kincs a legalacsonyabb áron megvásárolható. A *Pesti Hírlap* ezt is drágállotta, és a díszes, illusztrált kiadás helyett úgy gondolta, sokkal méltóbb ünneplés lett volna, ha az Athenaeum „megindította volna Jókai Mór összes műveinek kiadását. Igen olcsó kiadását, a mely lehetővé tenné e nagy kincs megszerzését, mert ma úgy vagyunk, hogy annak, a ki az egész Jókait akarja összegyűjteni, igen sok pénzt kell kiadni, nagy fáradságot nem kímélni s az eredmény így csak az, hogy a gyűjtemény külső formája épen nem egyöntetű”.⁴² Azaz adott egy felbecsülhetetlen értékű életmű, amit valamilyen módon piacósítani kell. Az egyik retorika szerint a legolcsóbban kell adni, hogy mindenki hozzájusson, míg a másik válasz egy viszonylag magas összegben állapítja meg az életmű árát (összevetésként 180 forintért két ágyat, két szekrényt, két éjjeli szekrényt, egy mosdószekrényt és egy tükröt tartalmazó hálósobabútor készletet lehetett venni a Budapesten). Ugyanaz a megfizethetetlen szellemi kincs, a Jókai-életmű tehát egyszerre lehet nagyon olcsó (mint az Athenaeum kiadása) és jelentősen drágább, mint a tervezett díszkiadás. Ez ellenállást váltott ki, különösen azután, hogy a Petőfi Társaság azon ülésén, ahol jubileum szervezéséről döntöttek, hangsúlyozták, hogy ezt „az egész nemzet bevonásával” kívánják tenni,⁴³ ez a retorikai fordulat, a nemzet teljes, „rang-, rend- és osztálybeli különbség nélküli” bevonása az ünnepségbe többször visszatért.⁴⁴ A 19. század jubileumkultuszában egyszerre jelentek meg a nemzetépítés stratégiái, a közös emlékezet és a kulturális kohézió megteremtésére tett kísérletek, és ez éppen az emlékező nemzeti közösség, az ünneplő társadalom által látták megvalósíthatónak (míg a korábbi századok gyakorlatai az egyéni, zárandoklat formájában megvalósuló megemlékezésről és tiszteletadásról szóltak).⁴⁵ Azonban a százkötetes díszkiadás a 200 forintos árával a hangsúlyozottan a teljes nemzetet bevonó ünnepet exkluzívvá tette, amiből bizonyos társadalmi csoportok kizárattak. Azaz a nemzet ajándéka voltaképpen a nemzet bizonyos társadalmi rétegeinek az ajándéka lett – erre a lapokban megjelenő, olvasói levelekre válaszként írt szerkesztői üzenetekből is következtethetni lehet.

41 *Nemzet*, esti kiadás, 1893. márc. 3., 2.

42 *Pesti Hírlap*, 1893. márc. 4., 6.

43 *Fővárosi Lapok*, 1893. jan. 7., 57.

44 *Budapesti Hírlap*, 1893. nov. 4., 4.

45 Erről a fordulatról lásd a kultuszkutatásba a kulturális szent fogalmát is bevezető szerzőpáros munkáját: Marjan DOVIĆ és Jón Karl HELGASON, *National Poets, Cultural Saints: Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe* (Leiden – Boston: Brill, 2016).

Nem értjük ezt a felfogást. Hogyan lehet arról beszélni, hogy a középosztályt „kizárták” Jókai ünnepléséből? Miért és mivel zárták volna ki? Azzal-e, hogy Jókai műveiből 200 frtos kiadást rendeznek s ebből 100.000 frt tiszteletdíjat adnak Jókainak, ellenben olcsó füzetes kiadás nem lesz. Ne méltóztassék ezt a dolgot úgy fölfogni, mintha a Jókai-jubileum arra való volna, hogy a publikum kapjon ajándékot, hanem méltóztassék úgy fölfogni, hogy Jókai kapjon ajándékot a publikumtól, melyet ő szellemi kincseivel 50 év óta elhalmoz⁴⁶

– szól az egyik ilyen üzenet. Ezt hangsúlyozza a következő is (miután felmerült az igény a részletfizetésre): „Hogy a Jókai-jubileum alkalmával kiadandó 200 frtos diszmvét részletfizetésre, illetőleg füzetenkint való vételre nem adják ki, hanem csak egyszerre való előfizetésre, ennek nem az az oka, hogy csak a gazdagok számára adják ki, hanem az, hogy a kiadásból Jókainak 100.000 ftos nemzeti tiszteletdíjat akarnak biztosítani, ez pedig nem rendezhető be – részletfizetésre.”⁴⁷ Józanabb hangok is megszólaltak:

Nem habozunk kijelenteni, hogy e diszkiadásból kevés fog jutni magánosok asztalára; kevés, mert a mai világban 200 frtja nem sok magán embernek van, még ily szép célra is, mint ez.⁴⁸

És bár az arról szóló híreket, hogy melyik város választotta díszpolgárrá Jókait, némileg háttérbe szorította az, hogy ki fizetett elő a díszkiadásra, az előfizetési ívek lassan teltek, az ünnepség pedig gyorsan közeledett, a szervező bizottság végül úgy döntött, engedélyezi a négy részletben való előfizetést,⁴⁹ ezenfelül ők maguk kezdték el megkeresni a városok tanácsait, hogy fizessenek elő a sorozatra.

A Jókai-életmű ugyanakkor szétfeszíti a megvásárolható termék kategóriáját, a megszabott árat a kolozsvári *Magyar Polgár* így próbálja kontextusba helyezni:

46 *Pesti Hírlap*, 1893. nov. 16., 12.

47 *Pesti Hírlap*, 1893. nov. 11., 12.

48 *Pestmegyei Hírlap*, 1893. nov. 12., 1.

49 Több lap is közölte a *A Jókai-jubileum és a magyar középosztály* című hosszú cikket, amely üdvözölte a döntést, kiemelve, hogy „50 forint egy évben nem oly nagy összeg, hogy az könnyen megtakarítható ne volna. Hány és hány alkalom kínálkozik arra, hogy jövedelmünkéből félre tehessünk néhány esztendőn keresztül 50 forintot, ha tudjuk, hogy ezzel nagy nemzeti ügyet szolgálunk és egy oly korszakalkotó mű birtokába jutunk, a mely páratlanul áll az egész világirodalomban, és a melynek benső értéke megfizethetetlen.” *Székesfőhévár és Vidéke*, 1893. dec. 9., 1; *Pécsi Napló*, 1893. dec. 10., Melléklet, 2; *Bereg*, 1893. dec. 17., 1.

Gondoljuk csak meg, hogy mi ez az összeg és mi volna ennek százszorosa is ahhoz az ajándékhoz képest, a mit mi kaptunk Jókai Mórtól? Megfizetheti egy nemzet nagy férfának csak megközelíthetőleg is azt a kincset, a melylyel ő lett gazdagabb. Azok a boldog órák, a melyek bearanyozták ifjúságunkat, a mikor Jókai Mór egy-egy könyvének olvasásába mélyedtünk el, az a sok szellemi kincs, a melyet az ő költészetének forrásából vittünk magunkkal az életbe, és mindazok az édes reminiscenciák, a melyek lelkünkben a Jókai névvel vannak összeforrvá, megválthatók-e arannyal, megjutalmazhatók-e pénzzel, meghálálhatók-e szóval?⁵⁰

A Jókai-életmű tehát ajándékként van definiálva. Az ajándékozás, nemzetépítés, ajándék patriotizmusról írva Hites Sándor kiemeli a kölcsönösség elvének a meglétét – az ajándékozás ökonómiájában minden ajándékot viszontajándék követ, minden adományt –, azaz a nemzetnek kínált adományt is a nemzet hálájának látványos és ünnepélyes kifejezése, az ajándékozó körüli kultusz megalapozása követ.⁵¹ És az ajándék-viszontajándék folyamatos körforgása Jókai esetében is látványosan lekövethető, a fenti idézethez hasonlóan teljesen explicit módon tematizálódik a nyilvánosságban. Az életmű az író ajándéka a nemzetnek, ilyen értelemben is indokolt a nemzet viszontajándéka. Ez a viszontajándék, ez esetben a 100 000 forint, azokat az íráshoz megfelelő körülményeket biztosítja az író számára, amelyek következtében, ahogy ez már egy korábbi idézetben is megjelent, kevesebbet, de jobbat alkothat, amiből ismét csak a magyar irodalomnak van haszna. Azaz további ajándékokat ad a nemzetnek, egyfajta folyamatosan visszatérő ajándék-viszontajándék körforgásban. Tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a nemzet önmagát is megajándékozta, illetve magát is ünnepelte, ami a jubiláris események jellegétől nem állt távol.⁵²

50 *Kolozsvár*, 1893. nov. 22., 2.

51 HITES Sándor, „*A Pandora's Box of National Hostility? The Széchenyis and Aristocratic Donations in Nineteenth Century East-Central Europe*”, in *The Dangers of Gifts from Antiquity to the Digital Age*, eds. Alexandra URAKOVA, Tracey A. SOWERBY and Tudor SALA, 101–124 (New York: Routledge, 2022).

52 Fábri Anna az 1859-es Kazinczy-ünnep kapcsán hívja fel a figyelmet arra, „hogy a „»meghatottság és lelkesültség« jellemezte a rendezvényeket, s talán nem merő képzelgés azt feltételezni, hogy ezeknek az érzelmeknek a tárgya nem csupán, sőt nem is elsősorban Kazinczy vagy az irodalom, hanem a közönség önmaga volt, amely több mint tíz év után ismét mint közösségre tekinthetett önmagára. Legtöbbször valószínűleg azt a boldog tudatot ünnepelhették, hogy még (vagy éppen: újra) képesek az ünneplésre.” FÁBRI Anna, „»Sohasem volt ily compact egyetértés«. A Kazinczy-ünnep – 1859”, in *Kegyélet és irodalom. Kultusz-történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 7, 181–188 (Budapest: Prospektus GM Nyomda, 1997), 183. A Jókai-ünnep napján a *Bereg* így fogalmaz: „Ez ünnep által a magyar nép, midőn lánglelkű költőjét akarja megtisztelni, voltaképen önmagát tiszteli meg mert a valódi emberi nagyságot felismerni és megbecsülni, sőt azt hozzá méltóan méltányolni is: valóban elismerésre méltó érdem”. *Bereg*, 1894. jan. 6., 1. De a díszkiadás

Ugyanakkor abban, hogy ajándékként – és például nem fizetségként – definiálódott ez a 100 000 forint, kétségkívül benne voltak a század vitái az írás munkaként és az irodalmi munka hivatásos munkatípusként való elgondolhatóságáról, és ennek nehézségeiről. Éppen ezért problémás például a *Kecskeméti Lapok* újságírójának felhívása: „ki volna az, a ki elmondhatná, hogy Jókainak nem adósa? Adósai vagyunk: fizessünk!”⁵³ Rákai Orsolya a Marczibányi-jutalom kiosztásának kontextusa kapcsán hívja fel a figyelmet, hogy a korabeli kulturális intézményrendszerben a szellemi munka munkaként való elgondolása helyett „a »termelőtevékenység« és a viszonyok szimbolikus vonásait hangsúlyozzák, vásárlás és fizetség, azaz »értékarányos csere« helyett ajándék és viszontajándék bőkezűségéről, az »eszmei érték« pusztá jelzéséről beszélnek”.⁵⁴ Ebben a struktúrában a pénz „nem látszódhat és nem válhat árucserre jellegű kapcsolattá: a szellemi termék mindig meg kell, hogy őrizze megfizethetlenségét, (a gazdaság evilágiságához viszonyított) transzcendentalitását, értékfüggetlenségét és ezzel befolyásolhatatlanságát”.⁵⁵ És bár Rákai a század elejéről ír, ezek a viták a század közepén is végigvonultak,⁵⁶ és az intézményrendszer átalakulása ellenére láthatóan a század végén is megjelentek. *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás történetében* olvasható Révai elbeszélése arról a találkozóról, amikor a díszkiadás tervét prezentálta Jókainak, aki nem akart beleegyezni a 100 000 forintos – itt honoráriumnak nevezett – juttatásba:

Ily nagy honorárium nem dukál, ezzel lehetetlenné van téve a kiadás, ilyen és hasonló ellenvetésekkel akart engemet megczáfolni, míg végre licitálni kezdett, lefelé. Hogy neki honoráriumképen elég 50,000 frt, de sőt 40,000 is és ha ez akadály volna a kiadásra nézve, még ennél is kevesebb, anyagi hasznót a kiadásból nem óhajt magának és megelégszik azzal, sőt annak örül csak, ha egyáltalán létrejön műveinek összkiadása és azt maga rendezheti sajtó alá.⁵⁷

Pontosan ez a feszélyezettség volt jelen az ünnepségen is. Miután csupán néhány nappal az ünnep előtt, 1894. január elsején befutott az ezredik előfizető, január

utolsó, századik, a jubileumnak és a kiadásnak történetét leíró kötete is így látja utólag: „Ünnep volt az, bankét és dinom-dánom nélkül, a szeretet és a hála ünnepe, a melyben egyforma nagy volt ünnepelő és ünnepelt.” *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*, 1.

53 *Kecskeméti Lapok*, 1893. márc. 12., Melléklet, 3.

54 RÁKAI Orsolya, „A szférák zenéje és a mocskos anyagiak: Az autonóm és heteronóm hierarchia kérdései a 20. század első harmadának hazai irodalmi életében”, *Híd* 80, 6. sz. (2016): 67.

55 Uo., 68.

56 Erről I. T. SZABÓ Levente, „Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írói Segélyegylet esete”, *Irodalomtörténet* 39/89 (2008): 347–376.

57 *A Jókai-jubileum és díszkiadás története*, 12.

6-án, a Vigadóbeli díszülésen, ahol Jókai fogadta az őt köszöntő küldöttségeket, Eötvös Loránd átadta neki selyemborítékban a Fővárosi Takarékpénztár százezer forintról szóló folyószámlakivonatát – egy mellékteremben. Mind a korabeli sajtóban, mind a díszkiadás utolsó kötetében olvasható, hogy a program szerint ugyan a nyilvánosság előtt akarták ünnepélyesen átadni Jókainak a nemzet ajándékát, a költő azonban kijelentette, hogy az összeg átvétele a közönség előtt zavarba hozná. Rákai Orsolya hívja fel a figyelmet arra, hogy az általa elemzett Marczibányi-jutalom majdnem minden díjazottja „valamilyen nemes célra ajánlja fel jutalmának összegét, de ha mégis megtartja, akkor is csak a fényes megtiszteltetést, a kiválasztottságot, a díjátadás méltóságteljes körülményeit, szimbolikus ajándékvoltát hangsúlyozza. A pénzt csak a lemondás, a felajánlás oldaláról, áldozatként említik meg”.⁵⁸ És bár a díj és az ajándék más jellegű dolog, mégis párhuzamot vonhatunk, ugyanis Jókai az ünnepség alkalmából különböző alapítványoknak és egyleteknek (köztük a Petőfi és a Kisfaludy Társaságnak, az írói segélyegyletnek, a hírlapírók nyugdíjintézetének) adományozott összesen 10 000 koronát.⁵⁹

A Jókai-életmű mérhetetlen, „mesés kincs”. De ezt az ötven év alatt létrehozott szellemi terméket mégiscsak meg lehet mérni különböző módszerekkel, bizonyítja a korabeli sajtó. Leszámítva a már-már visszakereshetetlen cikkeket, Jókai a számítások szerint a jubileumig 324 kötetet adott ki, vagyis körülbelül 3500 nyomtatott ívet írt 70 816 464 betűvel. Hogy ennek roppant mértékét megpróbálják érzékeltetni, a következő számításokat végezték:

A nyomdai betűölöm súlya e szám adatok szerint összesen 36 550 kilogrammot tesz ki. Egy másmellé állítva a 70 816 464 betűt 143 8/10 kilométer hosszú vonal kerül ki belőlük; oly távolság, melyet a legsebesebben rohanó expressz-vonat 2 óra 20 perc alatt fut meg, [...] ez a 143 800 méter hosszú egyenes vonal függőlegesen képzelve a 300 méteres Eiffel-torony 48-szoros magasságának felel meg.⁶⁰

Összehasonlítva a Jókai által teleírt papírokat egy másik fajta fikcióval, azokkal a papírokkal, amelyekre pénzérték volt írva, megállapították, hogy száz darab 1000 forintos bankjegy súlya alig 105 gramm, egyforintos bankjegyekben már 138 kg lenne, fém pénzben mázsaszámra rúgna, de értéke, bárhogy számolva, alatta maradna az életmű monumentalitásának.

58 RÁKAI Orsolya, „A magyar nyelv ünnepe? Tiszteletadás a magyar literatúrának – a Marczibányi-jutalom első két kiosztása”, in KALLA, *Az irodalom ünnepei...*, 67–86, 80.

59 *Néptanítók Lapja*, 1894. jan. 10. Az szintén izgalmas aspektusa a jubileumnak, hogy számtalan, Jókai nevével fémjelzett, de legalábbis a jubileum alkalmából létrehozott jótékonyági alapról számol be a sajtó: árvák megsegítéséről, tehetséges tanulók számára alapított ösztöndíjról, irodalmi alapokról stb.

60 *Fővárosi Lapok*, 1893. máj. 2., 1030.

Névmutató

- Ábrányi Emil 160
Ábrányi Kornél 160, 182
Adam, Thomas 121
Aeneas 41
Aldridge, Ira 123, 124
Allatson, Paul 123
Allen, Michael J. B. 59
Alvinci Péter 14
Anchises 41
Anderson, W. E. K. 100, 101
Andrássy Gyula 160
Andrews, Malcolm 131
Angyal Dávid 38
Apollón (Apolló, Apollo, Apollo Phoe-
bus) 41, 46, 83
Apponyi Antal György 67, 68
Aranka György 76
Aranyasy István 18
Arany János 110, 111, 113, 120, 130, 131,
134
Asbóth János 32, 62
Auersperg, Karl von 67
Augustus 36, 41, 43, 63

Bajza József 100, 181,
Bajza Lenke (Heckenast Gusztávné) 127

Balásfi Tamás 15, 17
Balassi Bálint 22
Ballantyne, James 100
Balogh Gergő 107
Balogh László Levente 58
Baráth Emőke 73
Bartha Katalin Ágnes 125
Bartók István 18
Báthory Erzsébet 19
Báthory Zsófia 21, 22, 25
Batsányi János 67, 71
Batthyány Ádám 17, 18, 22,
Batthyány Lajos 127, 151
Batteux, Charles 38
Baudelaire, Charles 98
Baumberg, Gabriele (Batsányi Jánosné,
Baumberg Gabriella) 67, 71
Bayer József 83
Bécsy Ágnes 44
Bede Anna 41
Bedegi Nyáry Krisztina → Nyáry Krisz-
tina
Beethoven, Ludwig van 68
Beierwaltes, Werner 59
Benczúr Gyula 176
Beniczky Irma 146, 149, 150

- Beöthy László 109
Beöthy Zsolt 160
Beretzki György 27
Bergmann, Brigit 36
Berlász Jenő 7, 75
Berry, Mark 72
Berzeviczy Albertné 185
Berzsenyi Dániel 31–34, 36, 38–49, 51–56, 58–63
Berzsenyi Lajos 58
Bethlen István 20, 25
Binkelman, Christoph 56
Biró Annamária 180
Bisztray Gyula 113, 119, 153
Bocskai István 19, 20
Bodrogi Ferenc Máté 8
Bohnen, Klaus 39
Bókai János 138
Boka László 180
Bónis Barnabásné → Pogány Karolina
Boros Dezső 159
Borovszky Samu 182
Bourdieu, Pierre 97, 98
Bödeker, Hans Erich 30
Bölsing, Gottfried 42
Brewer Lőrinc 23
Brunsztat József 79
Buccleuch herceg 92, 99
Bulyovszky Gyula 159
Bulyovszky Szilágyi Lilla 124–126
Bumke, Joachim 12
Burke, Peter 12, 46
Byron, George 93, 98

Campbell, Ian 104
Campbell, Roy Harold 92
Carlyle, Thomas 102–104
Chaix, Gilles 30

Christianson, Aileen 104
Clewing, Konrad 34, 35
Coleridge, Samuel Taylor 89, 90, 93, 96, 98
Collini, Stefan 92
Connell, Philip 93
Constable, Archibald 100, 101
Cowgill, Rachel 122
Cross, Nigel 90, 93, 94, 98
Czeglédi István 25
Czernin, Ottokar 67
Czobor Erzsébet 22
Czoma László 18
Czuczor Gergely 45

Csanaki Máté 21
Császár Ferenc 109
Császtvay Tünde 6, 8, 155–178
Cselőtei Lajos 40
Cserey Farkas 5, 75–86
Cserey Heléna 83
Csetri Lajos 43, 45, 56
Csipak Lajos 40
Csokonai Vitéz Mihály 54, 58, 76

Darvas Ferenc 46, 47
Davies, Martin 59
Deák Ágnes 159, 161, 163
Deák Ferenc 155
Delany, Paul 98
Déryné (Déryné Széppataki Róza) 125
Dickens, Charles 97, 131
Dobokay Sándor 22
Dommes, Grit 59
Dović, Marjan 188
Döbrentei Gábor 38, 76
Draskovich János 24–26
Drescher Frigyes 33

- Dukai Takács Judit 33, 36, 38
Dukai Takács Zsuzsanna 36
- Ebbersmayer, Sabrina 59
Echi Orsi (Echi Orsolya) 28
E. Csorba Csilla 184, 187
Egressy Gábor 124, 129
Einem, Herbert von 62
Elekes Dezső 167
Elias, Norbert 68
Eliot, Simon 103
Eliot, Thomas Stearns 98
Emich Gusztáv 45, 119, 130, 147
Emich Gusztávné (Anderl Jozefa Vilhelmina) 185
English, James F. 105
Enyedi Sándor 76
Erdélyi Ágnes 107
Erdélyi János 111, 119, 120, 152
Erdődy József 66, 67
Eötvös József 110, 129, 161, 162, 178
Eötvös Loránd 159, 192
Erősz 59
Esterházy János 67
Eszterházy Julianna 24, 25
Eszterházy Miklós 15, 17, 21–24
Evenden, Elizabeth 12
- Faber, Matthias 15
Fábián Gábor 33
Fábri Anna 190
Falk Miksa 187
Farkas Imre 19
Fáy András 144
Feder, Georg 65–67, 71, 73
Fenyő István 100
Ferdinánd, V., magyar, horvát és cseh király (I. Ferdinánd osztrák császár) 35, 58, 61
Ferenc, I., osztrák császár, magyar és cseh király (II. Ferenc német-római császár) 32, 33, 35, 37, 38, 45
Ferenc József, I., osztrák császár, magyar és cseh király 45
Festetics György 32–34, 36, 38–40, 44–46, 56, 61–63, 78–80, 85
Festetics László 35
Festetics Leó 127
Fischer Ádám 73
Flaubert, Gustave 98
Fogarasi János 45
Folnai Ferenc 18
Forgách Ferenc 15
Forgách Zsigmond 17, 22
Fórizs Gergely 5, 8, 31–64
Formentini, Aurora Catharina 18
Földényi Frigyes 160
Földváry Emma 185
Friedrich, Karin 37
Fülöp, II., spanyol király 48, 56, 57, 61
Fülöp Dorottya 179
- Gaal György 66
Garay János 140
Gángó Gábor 110
Garside, Peter 99
Geiringer, Karl 65
Geleji Katona István 21, 26, 27
Gerhardit, Christine 67
Gerlóczy Károly 183
Gibson, John 100
Glomski, Jacqueline 12
Goethe, Johann Wolfgang von 62, 91, 101, 103–106
Gombocz Endre 76
Gonda Imre 41
Gordon, Jill 107

- Görög Livia 103, 104
 Grierson, Herbert J. C. 88–92, 94, 96–99, 102
 Griffin, Dustin 12
 Guld Ádám 123
- Gyapay László 42
 Gyergyai Ferenc 66
 György, IV., brit király 87, 92, 99, 103
 György Aladár 172, 173, 174, 175, 176, 177
 György Sándor 36
 Győri László 68
 Gyulai Ferenc 125
 Gyulai Pál 109, 110–114, 116–118, 120, 125, 126, 129–131, 133, 150, 162
- Hajdu Péter 40
 Hajnóczky Tamás 36
 Hajnal Máttyás 24
 Halász Imre 160
 Han, Byung-Chul 118
 Händel, Georg Friedrich 65, 66
 Hansági Ágnes 181
 Harsányi István 7, 75
 Hartmann, Eleonore 35
 Haschke, Leopold 66
 Haydn, Joseph 5, 65–73
 Hayek, Friedrich August von 107
 Házy János 40
 Hecht, Wolfgang 105
 Heckenast Gusztáv 128
 Heckenast Gusztávné → Bajza Lenke
 Helgason, Jón Karl 188
 Helmeczi Mihály 33, 34
 Heltai János 14, 21, 23, 24, 25, 29
 Herder, Johann Gottfried 59
 Hermann Róbert 181
- Hermann Zoltán 5, 8, 65–73
 Hilton, Boyd 93
 Hésziodosz 63
 Hévizi Ottó 77
 Hindson, Catherine 123
 Hites Sándor 5, 8, 9, 87–108, 122, 190
 Hogg, James 90
 Homérosz 63
 Homonnai Drugeth Bálint 19, 20
 Homonnai Drugeth György 20, 22
 Homonnai Drugeth István 19
 Horatius 40, 41, 44
 Horvát Boldizsár 161
 Horváth János 40
 Hörcher Ferenc 86
 H. Törő Györgyi 115
 Hume, David 92
 Huszár Lajos 47
 Huszka József 169
 Huxley, Thomas Henry 94, 95
- Ivánfi Ede 54
- Jakab Albert Zsolt 37
 Jeffrey, Francis 103
 Jeffreys, Elaine 123
 Jevons, William Stanley 108
 Jókai Mór 6, 8, 9, 111, 114–116, 120, 124, 126–134, 136, 137, 143, 156, 170, 178–192
 Jókainé → Laborfalvi Róza
 Jókay Jolán 179
 Jósika Júlia 138
 Joyce, James 98
 József, II., magyar, német és cseh király, német-római császár 35, 46, 47, 61
 József nádor (Habsburg József, József Antal főherceg) 68, 71

- Kakas Márton [Jókai Mór] 120
Kálay Kopasz Pál 18
Káldi György 14, 15, 17
Kalla Zsuzsa 39, 184, 190, 192
Kálniczky Endre 144
Kant, Immanuel 55, 72, 73
Kánya Emília 6, 137–139, 142–146, 150–152
Kanyó Ferenc 36
Kapi Klára 24
Karacs Teréz 153, 154
Karolina Augustza (Wittelsbach Sarolta),
 osztrák császárné, magyar és cseh ki-
 rályné 31, 32, 37, 48, 54
Károly, XIII., svéd király (II. Károly nor-
 vég király) 67
Kassai András 27
Kazinczy Ferenc 7, 8, 58, 75–86, 156, 190
Kecskeméthy Aurél 159
Keglevich Béla 127
Keglevich István 132
Kemény Nándorné (Drucker Irma) 185
Kemény István 21
Kemény Zsigmond 91, 113
Keresztúri Pál 21
Kéri Sámuel 18
Kettering, Sharon 12
Kisfaludy Károly 33, 34
Kisfaludy Sándor 38, 48, 58
Kis János 78–84
Kiss A. Kriszta 181
Knapp Éva 52
Kodera, Sergius 59
Kollár Zsuzsanna 3, 5, 9
Kolmár József 144
Komáromi Csipkés György 13
Komlós Aladár 113
Komócsy József 155, 179
Konczsik Anna 27
Kónya Sándor 158, 163
Koopmann, Helmut 57
Kopcsányi Márton 24
Korányi Viktor 119
Korlát Kata 27
Kosáry Domokos 158
Kovách Zoltánné 185
Kovács Sándor Iván 18
Kozári Mónika 121
Kölcsey Ferenc 42, 53, 54, 58
Körömi Gabriella 125
Körtvélyesi Éva 27
Krász Lilla 11, 16
Krausz János 28
Krmpotić, Liudevit 35
Kulcsár Adorján 111
Kulcsár Krisztina 35
Kulin Ferenc 44
Kusper Judit 125
Kühlmann, Wilhelm 42
Laborfalvi Róza (Jókainé) 127, 133, 179
XIV. Lajos francia király 46, 96
Lajtai Mátyás 86
Lakatos Vince 39
Lakner Lajos 76
Lauka Gusztáv 159
Leerssen, Joseph 183
Lefkovits Arthur 185
Leiner, Wolfgang 12
Lépes Bálint 14
Lessing, Gotthold Ephraim 38, 39
Lethenyei István 19
Lévay József 184
Liedtke, Rainer 121
Lind, Jenny 122, 124
II. Lipót német, magyar és cseh király, né-
 met-római császár 46, 61

- Lisznyai Kálmán 119
Lobkowitz, Franz Joseph Maximilian von 67
Lockhart, John Gibson 100, 103, 104
Lomniczy Endre 144
Lorántffy Zsuzsanna 21, 25
Lothár László 42
Ludasi Mór 159
Luserke-Jaqui, Matthias 59
Luther, Martin 29, 66
Lükurgosz 63

Macaulay, Thomas Babington 87
Maczák Ibolya 52
Magyar István 14, 19
Magyar Zoltán 166
Majláth Béla 20
Makáry György 33
Makkai László 158
Malibran, Maria 121, 122, 124
Malina János 69
Malomfalvy Gergely 18
Malthus, Thomas 93, 94
Mályuszné Császár Edit 125
Manhercz Orsolya 35, 37
Marczali Henrik 51
Margitai Péter 13
Margócsy István 44, 156, 157, 160, 162, 164
Mária Terézia magyar és cseh királynő, Ausztria uralkodó főhercegnője, német-római császár 37, 48, 51–54, 61, 62, 68, 73, 121
Márkus Dezső 166, 169
Márkus György 107
Marshall, Alfred 108
Matkovics Sándor 62
Matlekovics Sándor 167
Matthisson, Friedrich 41, 42
Maturin, Charles Robert 89, 90, 98
McIntyre, Bruce C. 65
Medgyesi Pál 13, 21, 25
Medve Imre [Tatár Péter] 144
Meikle, Scott 108
Menger, Carl 108
Mercier, Louis-Sébastien 56, 57
Merényi Oszkár 32, 33, 34, 38
Mester Béla 86
Mezei Márta 39
Mező Szegedi Gáspár 28
Mihálykó János 19, 22, 23
Mikusi Balázs 65
Mill, John Stuart 95, 96, 97, 107
Miller Jakab Ferdinánd 79
Miller, John F. 41
Milton, John 66, 72
Moir, George 103, 104
Monaky Sophy 27
Moore, Cornelia N. 29
Mozart, Wolfgang Amadeus 65, 68
Mutnoky Anna 27
M. Varga Benedek 52

Nádasdy Anna 19
Nádasdy Ferenc 18, 19, 24
Nádasdy Kata 19
Nádasdy Pál 18, 19
Nádasdy Tamás 18, 19
Nagy Ágoston 58
Nagy Rosaly 27
Nagy Pál 18
Napóleon, I., francia császár 48, 49, 54, 61, 71, 104
Nathanson, Stephen 96
Nátyi Róbert 52
Neal, Larry 100

- Neményi Ambrus 170–172
Németh László 46
Neumaier, Marco 12
Négyesy László 39
Niederhauser Emil 41
Nilges, Yvonne 50
Nitsch, Paul F. A. 41
Norton, Charles E. 103, 104
- Nyáry István 24
Nyáry Krisztina (Bedegi Nyáry Krisztina)
17, 21, 23–25
Nyéki Vörös Mátyás 27
- Oláh László 147
Oltványi Ambrus 114
O'Neill, John 107
Orbán László 7, 8, 75
Orosz László 39, 40, 48
- Pach Zsigmond Pál 158
Pákh Albert 111, 120
Pál, I., orosz cár 71
Pálmay Ilka 124, 134, 135, 136
Pamlényi Ervin 158
Patonai Anikó Ágnes 6, 8, 137–154
Patti, Adelina 122, 124
Pálffy Albert 144
Pálházi Göncz Miklós 22
Papp Júlia 75
Pauler Tivadar 162
Pavlovna, Alekszandra 68, 70, 71, 73
Pázmány Péter 14, 15, 20, 22, 23
Pecháta Antal 144
Pete Zsigmond 150
Pejacsevich Tinka 185
Pelzer, Barthold 57
Pesti Brigitta 5, 8, 11–30
- Pethe György 15
Pethe Márton 15
Petőfi Sándor 129, 144, 179, 181, 182, 184
Petrovics János 38
Pfahler Károly 38
Phoebus → Apollón
Pitt, William 87, 99
Platón 60, 63
Pogány Karolina (Bónis Barnabásné) 152, 153
Pók Lajos 103, 104
Poriss, Hilary 122
Porkoláb Tibor 184
Pound, Ezra 98
Prielle Kornélia 125
Prochaska, Frank K. 121
- Quinault, Roland 183
Quincey, Thomas de 93
- Rajna Zsigmond 72
Rákai Orsolya 106, 191, 192
I. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem 25
I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 21, 25
II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 21, 25
Rákóczi Zsigmond 21
Rattmayrt, Matthias 67
Rees, Valery 59
Révai Judit 19
Révai Mór 187, 191
Reviczky Szevér 126
Ricardo, David 108
Rickl-Veszprémy Susanne 185
Rigney, Ann 183
Roddy, Sarah 121
Rojek, Chris 123
Roselli, John 122

- Rothschild, Emma 96
Rowlinson, Matthew 101
Rózsafalvi Zsuzsanna 179, 187
R. Várkonyi Ágnes 158
- Saalt, Ignatz 67
Safley, Thomas Max 91
Sáfrán Gyöngyi 111
Salamon Ferenc 126
Sala, Tudor 190
Salieri, Antonio 67
Sárosi Gyula 119
Schervish, Paul 135
Schiller, Friedrich 49–51, 56–60, 103
Schings, Hans-Jürgen 58
Schmid, Stephan 59
Schneidereit, Nele 55, 56
Schneiders, Werner 55
Schottenloher, Karl 12
Schramm, Gabriele 12
Schrimpf, Hans Joachim 62
Schwarzenberg, Joseph II. 67
Scott, Walter 5, 8, 87, 88–94, 96–108, 183
Seidler, Andrea 11
Seregi Tamás 98
Sibolti Miklós 25
Sipos Balázs 11
Skinner, Andrew S. 92
Smith, Adam 92, 96, 108
Somogyi Sándor 111
Soós István 7, 75
Sorenson, David R. 104
Southey, Robert 104, 105
Sowerby, Tracey A. 190
Söptei István 18
Spencer, Herbert 94, 95, 96
Steinacker Gusztáv 144
Stettner György 33
- Strange, Julie-Marie 121
Suetonius 43
Sutherland, John A. 97, 99–103
- Szabó Csaba 118
Szabó G. Zoltán 53
Szabó-Reznek Eszter 6, 8, 179–192
Szajbély Mihály 179, 183
Szalárdi Miklós 25
Szapáry Gyula 167
Szász Károly 110
Széchényi Ferenc 7, 78, 79, 80, 85,
Széchényi István 164
Széchényi Istvánné Seilern Crescentia 137
Szegedi Anna 28
Szegedi Gáspár 28
Szegedy-Maszák Mihály 62
Szemere Miklós 111, 119
Szenczi Molnár Albert 28
Szendrey Júlia 138
Szepsi Korotz György 19, 20
Szilágyi Ferenc 116
Szilágyi Lilla → Buljovszkiné Szilágyi
Lilla
Szilágyi Márton 61, 119, 120, 181
Szilágyi Pál 125
Szilágyi Sándor 110, 111, 114, 116, 118
Szilágyi Zsófia 180
Szinyei József 79
Szokoly Viktor 131
Szolón 63
Szöllősy Klára 91
- Taithe, Bertrand 121
Takáts József 43, 61, 77, 139
Tamás Ábel 40
Tamás Ágnes 159
Tamási Kata 27

- Tasi Gáspár 17, 24
Tatár Péter → Medve Imre
Taxner-Tóth Ernő 33
Telegdi Zsigmond 63
T. Erdélyi Ilona 111, 119
Thaly Kálmán 162
Thurzó Erzsébet 24
Thurzó György 22, 23
Thurzó Imre 22, 23, 24
Thurzó Szaniszló 22
Thurzó Zsuzsa 22
Tilkovszky Lóránt 158
Tisza Kálmán 159
Titus római császár 43, 51
T. Kiss Tamás 165
Todd, W. B. 92
Toldy Ferenc 109, 169
Toldy Frigyes 160
Tolnai Vilmos 46
Tompai Mihály 111, 152, 153
Tóth János 47
Tóth Kálmán 5, 8, 75–86
Tóth Lőrinc 155
Török Zsuzsa 2, 109, 181
Traianus római császár 37
Trefort Ágoston 162, 167, 178
Trunz, Erich 62
T. Szabó Levente 5, 8, 90, 109–136, 141, 142, 191
Tüskés Gábor 42, 52

Újházi Ede 133
Urakova, Alexandra 190

Vachott Sándorné (Csapó Mária) 109, 115
Váczy János 7, 39, 75
Vadász Norbert 33
Vaderna Gábor 39, 43, 52, 60, 71

Vadnay Károly 36
Vahot Imre 110, 111, 114–117, 119, 181
Vajda János 159
Vajda Péter 144
Valastyán Tamás 58
Van Swieten, Gottfried 65, 66, 67, 68, 71, 72
Vas Gereben 159
Vas István 51
Veit, Patrice 30
Vekerdi László 158
Veresmarty Mihály 14, 18, 20, 22
Vergilius 41
Verók Attila 125
Vocelka, Karl 37
Vörös Antal 158
Vörös Károly 52
Vörösmarty Mihály 33, 46, 58, 61, 120, 127, 140, 145, 181

Waterman, Anthony M. C. 93
Weber, Klaus 121
Weber, Max 91
Wesselényi Miklós 75, 83, 84
Whatmore, Richard 92
Wieland, Christoph Martin 67, 71
Wiese, Benno von 57
Williams, David Gardner 87
Williams, Raymond 92
Winch, Donald 92
Winckelmann, Johann Joachim 84
Wlassics Gyula 159, 169, 177, 178
Wohl Janka 138, 185
Wolff, Christian 54, 55
Wordsworth, William 93, 104
Wurschbauer Károly 47

Xantus János 145, 168

Young, Brian 92

Zólyomi Perinna Boldizsár 21, 22

Zrínyi Miklós 127, 186

Zala György 184, 185

Zvonarics Imre 19

Zavari György 24

Zempléni Árpád 177, 178

Zsidai Réka 35, 36

A kötet szerzői

CSÁSZTVAY TÜNDE

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs, osztályvezető

FÓRIZS GERGELY

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

HERMANN ZOLTÁN

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Magyar nyelv-, Irodalom és Kultúratudományi Intézet, habilitált egyetemi docens

HITES SÁNDOR

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

PATONAI ANIKÓ ÁGNES

Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, tudományos kutató

PESTI BRIGITTA

Bécsi Egyetem, Filológiai és Kultúratudományi Kar, Európai és Összehasonlító
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi adjunktus

SZABÓ-REZNEK ESZTER

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

T. SZABÓ LEVENTE

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet,
habilitált egyetemi docens

TÓTH KÁLMÁN

Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont
Politika- és Államelméleti Kutatóintézet, tudományos munkatárs